21848

GRGA NOVAK

U ZEMLJI FARAONA

ZAGREB 1946

NAKLADA PIŠČEVA, ZAGREB, KRŠNJAVOGA UL. 25

TISAK NAKLADNOG ZAVODA HRVATSKE, ZAGR

U ZEMLJI FARAONA

IZ TRSTA U EGIPAT

Na parobrodu »Gange«, o Božiću 1932.

U golemoj dvorani, koja je tek prije dvije godine u Trstu otvorena, a služi za čekaonicu putnika u prekomorske krajeve, ima nas svega oko pedesetak. A ipak sad su praznici, sad je — kako kažu — u Egiptu najljepše. Ali, sada je kriza.

Razgledavam prostranu dvoranu za putnike, u kojoj može udobno čekati i 1000 osoba, opskrbljenu svim modernim komforom: putničkim uredom, mjenjačnicama, kavanom, stolovima i naslonjačima, sve najmodernije i udobno uređeno. Do ove druga isto tako velika za pregled prtljaga pri iskrcavanju. To je prvi kat. Ispod toga su prizemne prostorije slično uređene, a ulaz u zgradu maestozan, sa stubištem kao u kakvu kazalištu. Upravo ove godine, 28. listopada, dakle pred dva mjeseca, otvorena je peta po redu takva zgrada za promet s prekomorskim i prekooceanskim krajevima. Sve su te zgrade na molu br. VI, koji služi u prvom redu za ovaj promet.

Osobito su me zanimali pomični mostovi, koji se na tračnicama uzduž mola i uz čekaonice pomiču i koji omogućuju, da se iz čekaonica ravno dođe na bilo koji kat parobroda, a da pri tome ne treba ni silaziti ni uspinjati se. Golema je to konstrukcija, koja se sastoji od nekoliko dijelova i omogućuje, da se iz čekaonice ravno prijeđe na parobrod i da se stepenicama siđe s bilo kojega kata paro-

broda na molo, odnosno s mola uspne na parobrod. Dvije takve naprave osobito se doimlju, kad ih pri dolasku, odnosno odlasku parobroda stave u pogon. Italija je sagradila ovakve naprave još u Genovi, a sada konstruira jednu u Napulju. Nema sumnje, da je ovo doista udobno, ali stoji suviše novaca prema jednostavnim mostovima, koji su se upotrebljavali u cijelom svijetu, jer su ovi i odviše golemi te previše zamršeni i raskošni.

Parobrod »Gange«, veliki transoceanski brod od 17.000 tona, čeka, da se ukrcamo. Ovaj je parobrod stari znanac našega svijeta, koji je on još prije rata pod imenom »Kaiser Franz Joseph« vozio preko oceana. Poslije rata promijenio je ime i prozvan je »Presidente Wilson«, a kad je Wilson izgubio simpatije, dali su parobrodu ime »Gange«, valjda zbog toga, što on plovi u redovitoj liniji u Indiju, Kinu i Japan. Inače je parobrod, kolikogod se to dalo, sasvim moderno preuređen, i što se pogona i što se komfora tiče.

Ukrcasmo se i siđosmo u svoje kabine. Uvjereni da ćemo putovati prema putnom redu točno u 10 sati, izlazimo na palubu da gledamo Trst u sunčanom danu 24. prosinca. Iz Trsta treba da krenemo u Veneciju, iz Venecije u Brindisi i onda u Aleksandriju.

Međutim već je pol 11, a ja ne vidim, da se parobrod sprema za odlazak. Propitkujem se i doznajem, da parobrod još ne putuje, jer čeka brzojavku iz Venecije, koja mu ima javiti, da li je u Veneciji još uvijek tolika magla, da se u luku ne može ući. I mi čekamo. Već je 11 sati, već 12, a mi još uvijek čekamo. Ručasmo i još smo u Trstu. Napokon nam saopćavaju, da parobrod uopće ne može u Veneciju, da putujemo ravno u Brindisi, a da će putnici, koji treba da putuju ovim parobrodom u Aleksandriju, stići vlakom u Trst

i ovdje se ukrcati. Zaprepaštenje kod putnika, koji su željeli vidjeti Veneciju na Badnjak.

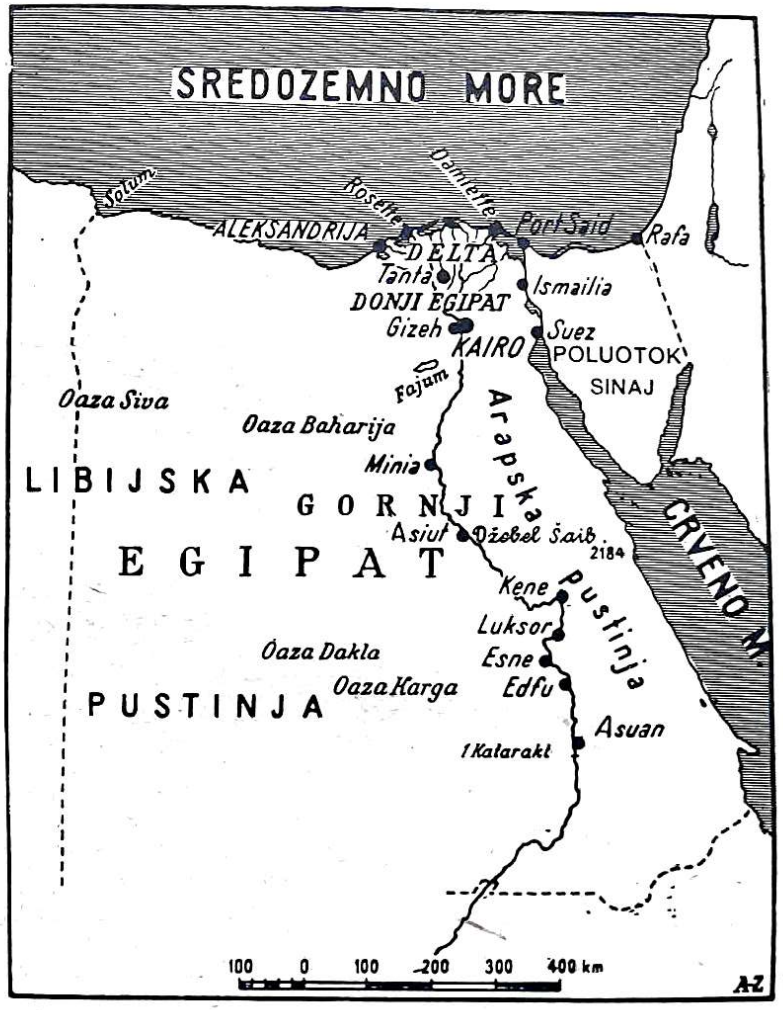

Napokon krenemo. More je mirno; klizeći ostavlja parobrod Trst, koji je sav u moru svijetla. Nad gradom i morem spustila se sveta božićna noć. Tamo, u domovini, uz badnjake, na kojima su božićni hljebovi, poliveni najbo-

ljim vinom, naši ljudi slave rođenje Spasitelja, ili uz božićno drvce djeca čekaju, što će im donijeti mali dobri Isus. A uz naše badnjake i uz božićna drvca razliježe se naša razdragana pjesma i izražava veselje Božiću. Kad sam se probudio, bili smo već u visini Splita. Vidim na istočnoj strani u magli našu obalu, gdje sasvim lijepo iz mora visoko strši naš hridinski otok Jabuka, a podalje Sv. Andrija. Veselim se gledajući našu obalu na Božić svu u suncu, osjećam svu njenu ljepotu, kakva se rijetko gdje nalazi.

Dobivamo ukusni popis putnika, koji putuju s nama. Svega 58 putnika! Ipak je to i suviše malo na lađi, koja ima ravno 424 kreveta, a osim toga može primiti sigurno još toliko putnika »na mostu«. Inače u popisu su zastupane sve moguće poznate narodnosti od Engleske do Indije, od Danske do Egipta. Ali svega ipak samo 58. Bilo mi je čudnovato, pa sam se zanimao, da li je uvijek tako. Dali su mi popis putnika prošlog putovanja. Tada ih je ipak bilo 102, još uvijek premalen broj za parobrod od blizu 20.000 tona i 424 kreveta.

Obilazim cijeli parobrod. Odličan komfor posvuda, čistoća, red, a u I. razredu i dosta velik luksus. Pruga se inače i zove »Luksus-Express Europa-Egipat«. Razumije se, da to vrijedi samo za I. razred. Ali su inače i II. i II. ekonomični razred odlično i vrlo lijepo uređeni. Ubrzo doznajem, da ima na parobrodu namještenika, koji su iz Dalmacije. Konobar me vodi u tiskaru. Čim sam u nju ušao, a da se još dobro ni ogledao nisam, čujem pozdrav: »Oh, šjor profešur, zdravi bili«, s onom čistom splitskom kadencom, da sam odmah čuo sve marjanske arije i sve šlagere iz »Floramy«. Bio je to gosp. Romanutti, koji je pred kakvih 14 godina tiskao u Splitu moje stvari. Sad je na »Gangeu«

ujedno i upravitelj tiskare i slagar. I glavni kuhar je Dalmatinac, nadstojnik brodskog »bara« je Dalmatinac, pa tako nigdje ne možeš biti bez »rasice«.

Prolazi i drugi dan na moru brzo i ugodno; ujutro doručak, u 10 sati zakuska, u 12 sati ručak, u 4 poslije podne čaj, u $7^1/_2$ večera, u 9 sati uveče povečera. U 11 sati prije podne koncert u krasnom glazbenom salonu, u $4^1/_2$ poslije podne opet koncert, u 6 ili 9 kino i t. d.; inače kroz cio dan različne igre na palubi, a koga zanima kartanje, može igrati koliko ga je volja, u velikom salonu za kartanje i pušenje. Poslije 9 sati opet koncert i ples. Dakle zabava dosta, razonode dosta, samo treba da more bude mirno ili barem ne previše uzburkano.

Pred samim zalazom sunca 26. XII. prolazimo južnom obalom Peloponeza. Kako je divan taj zapad sunca na moru pod helenskim nebom! Takvih boja nema, nego samo u ovo doba godine, samo na nebu i samo na sunčanom zapadu. Iste su to boje, koje uljepšavaju naše obale, isto ovo nebo, isto ovo more. I samo je pod ovakvim nebom mogla vedra helenska duša stvoriti ona velika svijetla djela, što ih je čovječanstvu dala.

PARIZ STAROGA SVIJETA
ALEKSANDRIJA

Aleksandrija u prosincu 1932.

Pariz staroga svijeta? Zar je to doista bila Aleksandrija, zar je ona za nekoliko stoljeća značila ono, što obično u poimanju većine današnjih ljudi znači Pariz?

Da, takva je bila Aleksandrija već od početka II. stoljeća pr. Kr. pa sve tamo do V. stoljeća poslije Kr.! Grad nauke, grad raskoši, grad modernoga profinjenog života, zbroj svega onoga, što je ljudskoj civilizaciji i ljudskoj težnji za uživanjem dao Orijent kroz gotovo četiri tisuće godina i trijezna klasična Grčka u najljepšem cvatu svoje povijesti.

U svojoj težnji, da ovlada svijetom, osvojio je Aleksandar Veliki god. 331. pr. Kr. Egipat. Poslije sretnih vojna u Aziji, u svojoj težnji, da zavlada cijelim istočnim bazenom Sredozemnoga mora, osnovao je Aleksandar Veliki Aleksandriju, novi grad na nilskoj delti.

Aleksandar Veliki, Grk čitavom svojom dušom, nije mogao zamisliti golemo svoje carstvo bez gospodovanja morem. Sredozemno je more, t. j. njegov istočni dio, trebalo da bude njegovo more, koje će spojiti Egipat, Siriju, Malu Aziju i Grčku u čvrst vez, kakav nije mogla dati sama kopnena vlast. A kao najvažniju točku u tome svom pomor-

skom carstvu postavio je Aleksandar Veliki novi grad Aleksandriju.

Da pridobije Egipćane za sebe, Aleksandar Veliki nije se vladao kao osvajač, nego kao osloboditelj od perzijskog jarma, on se dao u Egiptu proglasiti »sinom božjim«, t. j. nasljednikom starih egipatskih faraona, dakle zakonitim vladarom Egipta. I tada se pod novim faraonom Aleksandrom digao na obalama nilske delte grad, koji je bio spoj Egipta sa svijetom. Osnutkom Aleksandrije Aleksandar Veliki je približio Egipat Evropi i Maloj Aziji, taj dio Sredozemnoga mora postao je sada svjetsko more. Velikim naporom podignut je novi primorski grad na tako teškom terenu, kao što je ušće Nila. Najbolji tadašnji grčki arhitekt Deinokrates s Rodosa, koga su pomagali mnogi grčki učenjaci, izradio je nacrt, po kojem je grad sazidan. Bio je to jedan od najvećih nacrta svjetske povijesti: osnivanje te gradnja luke i grada, gdje prije uopće nije tome ni traga bilo.

Četvrti dan vožnje iz Trsta preko Brindisija u Aleksandriju bio je dosta neugodan: silan vjetar (levant) duhao je neprestano. Srećom parobrod »Gange«, kojim smo se vozili, bijaše stabilan na moru i po najvećim valovima.

Većina putnika ležala je po kabinama, neki su tek provirivali van, ali se od silnog vjetra nije moglo po palubi slobodno šetati. To li je jug, to li je Afrika? Još malo, i mi opažamo prve svjetionike na afričkoj obali. Približavamo se Aleksandriji.

Uspeh se do zapovjedničkog mosta! Želio sam da bolje vidim i zamišljam, kako je u tu luku, već onda prostranu i bogatu, htio ući Pompej, koga su upravo tu negdje pred njom Egipćani zadavili; kako je kasnije došao Cezar, pa

Antonije, pa Oktavijan. Hoću da u ovoj noći, punoj bure i valova, vidim lađu Napoleonovu, kako negdje po ovakvu vremenu, koje je najpovoljnije za put iz Egipta u Francusku, ostavlja divnu zemlju faraona i hiti u Francusku pazeći, da ga ne opaze engleske lađe pobjednice, eno onamo nedaleko kod Abukira.

Ne vidim ništa. Duboka noć, tek u daljini po koje svijetlo bljesne. Možda je upravo ono s čuvenog svjetionika na istočnom dijelu otočića Farosa, koji su svjetionik stari ubrajali među čudesa staroga svijeta. Uvijek sam kao gimnazijalac bio ponosan, što se i moj rodni otok zove Faros (Hvar), onako kao ovaj otočić, na kome se nalazio najveći svjetionik staroga svijeta, i po kome su onda i svi svjetionici nazvani tim imenom. I bilo mi je upravo žao, kad sam kasnije naučio, da moj rodni otok i grad Faros na njemu nemaju nikakve veze s aleksandrijskim Farosom, jer su grad na otoku Hvaru osnovali stanovnici otoka Farosa u Egejskome moru godine 385./4. prije Kr. Ovaj egipatski otočić Faros spominje već Homer u Odiseji, dakle u VII.—VI. st. pr. Kr. Sam svjetionik sagrađen je za kralja Ptolomeja II. Filadelfa od Knidijca Sostrotesa godine 280./279. prije Kr. i nazvan imenom otočića, na kome se dizao »Faros«.

Napokon ulazimo u golemu luku. Pred nama je grad pun svjetlosti, rasvijetljene obale, rasvijetljene kuće, ali je već kasna noć. Ne iskrcavamo se, ostajemo da spavamo na lađi. U luci je mirno. U dobro zaštićenoj i ograđenoj zapadnoj luci, u kojoj smo pristali, nema ni traga valovima i vjetru, koji nas je već od Peloponeza neprestano pratio. Izlazim na most, da promatram i da snatrim u divnoj aleksandrijskoj noći.

Zamišljam i gledam pred sobom svu burnu prošlost ovoga grada, koji je vukao k sebi i Grke, i Rimljane, i Židove, i Egipćane, svakoga, koji je u doba njegova cvata (od prije 300. pr. Kr. do 300. posl. Kr.) želio da se zabavi i nauživa.

Aleksandrija, osnovana od Aleksandra Velikoga, postala je, još dok je u Egiptu bio kao njegov namjesnik Ptolomej, krasan i velik grad, a od godine 305. glavni grad Ptolemejeve države, koja je obuhvatala Egipat i u Aziji sve krajeve do Sirije.

U novoj državi gospodari su bili zapravo Grci i Makedonci, dok su Egipćani bili podanici. Njima su Grci ostavili i vjeru i običaje, ali su gospodari bili oni, vojska je bila u njihovim rukama, oni su bili jezgra i snaga nove države. Zapravo u prvo doba i nije bilo Grka osim u Aleksandriji i Naukratisu, staroj grčkoj koloniji u nilskoj delti, ali je ovaj mali broj Grka i Makedonaca vladao Egiptom. Kasnije bilo je i drugih manjih grčkih naselja, ali glavno ostalo je uvijek Aleksandrija. Kroz stoljeća pomiješalo se mnogo Egipćana i Grka, grčki običaji djelovali su na mnoge Egipćane, kao i obrnuto egipatski na Grke. Ipak je ova država, u kojoj je bilo nekoliko milijuna Egipćana, a samo nekoliko stotina hiljada Grka, bila zapravo grčko-makedonska država sve do svoje propasti za Kleopatre. Grčki jezik bio je uvijek službeni jezik, a egipatski je služio samo zbog naroda. Kleopatra, čuvena Kleopatra Cezarova i Antonijeva, ma koliko bila Egipćanka po zemlji, ona je Grkinja, odnosno Grkomakedonka po narodnosti.

Helenistička kultura — taj produkt grčke i orijentalnih kultura, koja nije nigdje došla do tolika cvata kao upravo u Aleksandriji — dala je i velikih mislilaca i velikih učenjaka,

Aleksandrija. Pogled na luku

Aleksandrija. Ulica u centru

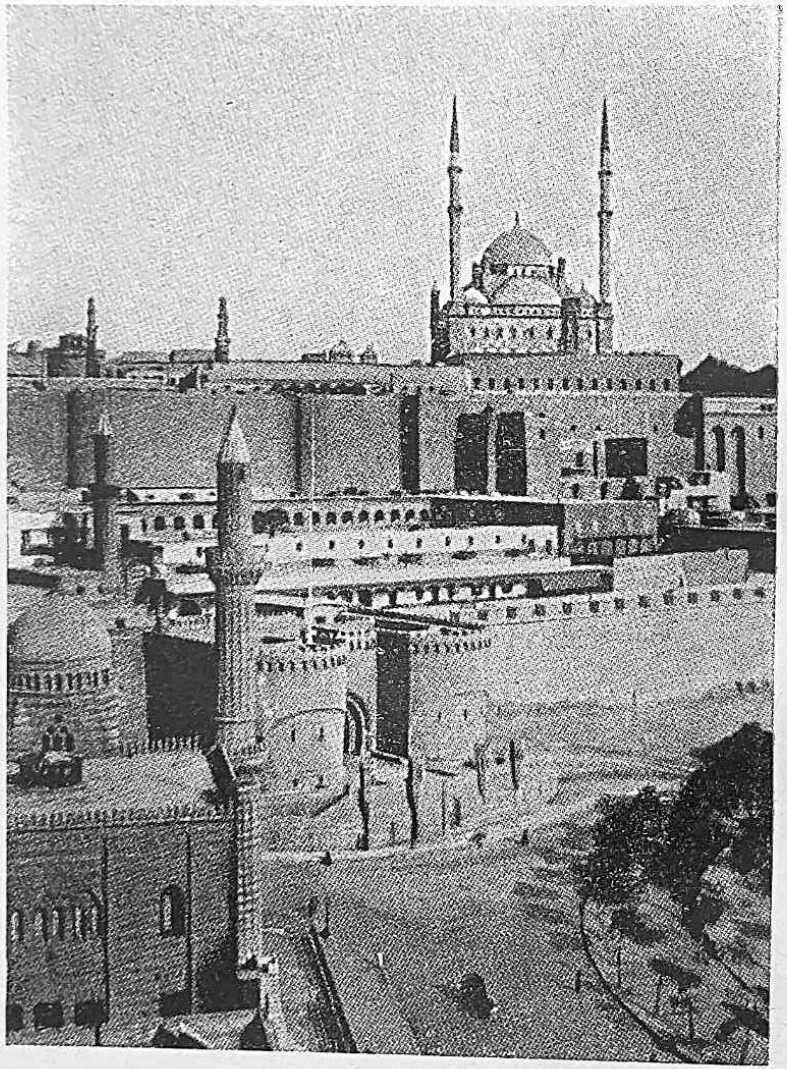

Kairo, Citadela

a i velikih umjetnika. Vladari Aleksandrije Ptolemejevići, od kojih su mnogi uvelike pomagali i nauku i umjetnost, zadužili su svijet u doba, kad je Grčka bila prestala biti središtem civilizacije. Osobito je mnogo djelovala na ovaj novi oblik grčke kulture, koju mi nazivamo helenističkom, egipatska vjera. Za Ptolemejevića javlja se u Aleksandriji kult Sarapisa, koji je egipatskog podrijetla, ali ga poštuju i Egipćani i Grci. Grci, koji su se uvijek divili egipatskoj vjeri i egipatskim spomenicima, primaju u svome posebnom obliku egipatskoga boga, a kralj, inače Grkomakedonac, vidi, da je najbolje, budu li Egipćani i njega poštivali kao boga, kako su to činili prije sa svojim domaćim kraljevima.

I književnost (Teokrit), i pjesništvo (Kalimah), i matematika, i geografija (Aristarh), Eratosten), i medicina, i tehnika, sve je to cvalo u Aleksandriji. Od umjetnosti ostalo je malo iz ovoga vremena, kao što je uopće od svih vremena u delti zbog nepovoljnoga tla malo ostalo. Ali ono malo, što ima, pokazuje, kako je raskošno i sjajno sve to bilo.

A od onoga što je Aleksandrijce uvijek najviše oduševljavalo, od glazbe nemamo više ni traga. Znamo samo iz opisa, da ništa nije dovodilo u Aleksandriji ljude do tolika oduševljenja, koliko glazba. Zaneseni krasnom glazbom, plesom i pjevanjem svojih ljubimaca i ljubimica Aleksandrijci su znali da pobjesne, da se posvade i potuku, pri čemu je ostajalo mrtvih glava s imenom obožavanog pjevača ili plesačice na usnama.

PO TRAGOVIMA KLEOPATRE

Aleksandrija, 30. prosinca 1932.

Moram priznati, da Aleksandrija, odmah pri dolasku, nije na me učinila nikakav naročiti utisak. Luka je više ili manje slična tolikima drugim, pristaništa i lučke naprave kao i drugdje, i ono, čemu se nisam nikako nadao, bilo je naoblačeno nebo.

Čim su u 8 sati u jutro putnice pregledane, navalili su u parobrod nosači svih mogućih boja lica, da ponesu prtljagu na kopno. Izađoh za nosačem. Na obali uz sam parobrod čekaju automobili, kočije, nosači i neizbježivi levantinski posrednici, najgori i najprefriganiji soj Levantinaca. Poznavao sam ih još iz Atene, Pireja, Patrasa, ali ovi aleksandrijski nadmašuju i one u Ateni i u Patrasu.

Kad čovjek stupi na kopno, okupe ga ovi posrednici sa svih strana i nude mu hotele, prenoćišta, tumače, cicerone i stotinu drugih stvari u svim jezicima. Jedva se jedvice izbavih od tih posrednika i uđoh u taksi, da se preko carinarnice odvezem na željezničku postaju za Kairo, koja se nalazi dosta daleko od obale. Ali mislite li, da su me posrednici ostavili? Jedan se uhvatio uz desni, drugi uz lijevi prozor taksija i kričali u svim evropskim jezicima nudeći mi svoje usluge. Uzalud sam odbijao. Oni su bili uporniji u svome nuđenju nego ja u odbijanju. I tako prispijemo na carinarnicu.

*

Nisam još ni izašao iz taksija, kad je jedan od posrednika uzeo moj kofer i predao ga nosaču, a onda se s njim uputio do činovnika i tu ga predao. Carinjenje je išlo brzo, iako su detaljno pregledali cijelu prtljagu, a onda poslije toga sve džepove zbog eventualnog revolvera.

I sada sam naredio šoferu, da me vozi na želj. postaju, gdje ću ostaviti veliki kofer, a s malim ću onda u hotel »Aleksandriju«. Razumije se, da se i opet sa strane automobila prikačio onaj posrednik, koji mi je uzeo kofer, da ga preda nosaču za carinjenje. Kad smo poodmakli od carinarnice, zatraži on, da mu podmirim »račun«. Ni više ni manje nego 40 pijastra, od kojih da je 35 pijastra dao za carinjenje, a 5 pijastra za njegov trud. Izderem se na njega, jer sam znao, da carinjenje stoji samo 4 pijastra, a ne 35, kako je on tvrdio. Ali se Levantinac ne da, nego tvrdi i dalje, da je potrošio 35 pijastra, i pokaza mi cedulju, na kojoj je bilo sve ispisano arapski, pa i brojke. »Dobro« — rekoh — »platit ću vam, dok izmijenim novac«. I naredim šoferu, da vozi na željezničku postaju. A uz nas je i Levantinac. Čim opazih prvog stražara, naredim šoferu, da stane. Pozovem stražara, pokažem mu cedulju i upitam ga, što znači onaj broj. Stražar mi pokaza prstima četiri. Dalje se objašnjavati nisam mogao, jer stražar nije osim arapskoga poznavao nikakav drugi jezik. Isplatih Levantincu carinjenje i njegov trud, i on se udalji zadovoljan.

Mislio sam, da sam sada gotov s tim varalicama, i mirno uđem u taksi naredivši šoferu, da me vozi na kolodvor. Bio sam uvjeren, da me bar šofer ne će prevariti, kad je tu taksametar, koji točno bilježi i arapskim i našim brojkama, kolik je trošak za automobil.

Šofer zakrene jednom ulicom pa drugom, i doskora smo na obali. Vozimo se uz obalu sadašnje istočne luke, velike luke stare Aleksandrije, koju sa sjeverne strane zatvara stari svjetionik Faros. Od njega danas ni traga nema, osim po koji kamen, koji je uzidan u tvrđavu Kaitbej. Ona je podignuta u XV. stoljeću na mjestu staroga svjetionika. Danas je cijela stara luka prekrasno zaokružena, gotovo da je zatvorena s tri strane u obliku elipse. Cijela je obala skoro nanovo uređena i popločena, solidno građena, a naokolo te goleme luke dižu se velike i krasne palače, moderne i sa svim evropskim komforom.

Mjesto da me poveze najbližim putem od carinarnice na glavni kolodvor, moj je šofer našao za potrebno da me poveze cijelom tom golemom, ali i prekrasnom obalom. Pustio sam, da me vozi, jer bih to bio i onako kasnije učinio. Sada je već sunce rastjeralo oblake, i u sunčanom jutru bilo je doista lijepo voziti se obalom glavne luke stare Aleksandrije, koja je danas jedna od najljepših luka.

Kad mi je već bilo dosta, i taksametar pokazivao već 22 pijastra, naredim šoferu, koji je znao ponešto francuski, da me odmah poveze na kolodvor. Do kolodvora popeo se taksametar još za 3 pijastra, svega do 25 pijastra. Kad smo stali, hoću šofera da isplatim, ali dok sam ja izvadio novčarku i počeo brojiti 25 pijastra, šofer je učinio nešto, što se nigdje drugdje ne bi moglo dogoditi. On je prosto rukom otvorio taksametar te onda pomaknuo brojeve, i taksametar je pokazivao sada, poslije same 1 minute, ne više 25, nego 35 pijastra.

I sada sam se morao objašnjavati sa šoferom, koji je bio uvjeren, da ću ja odmah dalje otputovati i da nemam

vremena da se s njim objašnjavam. Ali ja sam imao vremena, jednostavno uzeh svoje kofere, pozvah nosača, šoferu rekoh, neka on pozove redara, pa da ćemo onda zajedno na policiju. Kad je on vidio, da ja imam vremena, popustio je i pristao na 25 pijastra.

Eto takav je bio moj prvi dodir s Aleksandrijcima. Tješio sam se, da su to Levantinci, koji su u svim lukama Levanta od Patrasa pa do Aleksandrije svugdje jednaki, odgojeni u istom duhu, s načelom, da prevare svakoga, koga mogu, a u prvom redu, ako im se pruži prilika, stranca.

Današnja Aleksandrija daje u svojemu najvećem dijelu izgled modernoga zapadnoga velegrada. Od oko 700.000 stanovnika velik su dio Grci, Talijani, Židovi, Francuzi, Englezi i drugi Evropljani, ali ipak ima najviše muslimana svih mogućih boja lica, od bijele do sasvim crne. Sve te muslimane, koji su među sobom rasno sasvim različiti, računaju današnji egipatski nacionalisti u Egipćane.

Aleksandrija nema danas ništa, što bi stranca, koji nije došao trgovačkim poslom, moglo privući. Meni je doduše jedan moj suputnik-trgovac iz Beča, stariji čovjek, koji ima svoju filijalu u Aleksandriji, i s kojim sam se na parobrodu sprijateljio — zaželio, da napravim dobar »posao« u Egiptu. Ali za moj posao nema u Aleksandriji nikakva terena, osim prirode, koja je ostala gotovo ista danas, kakva je bila u doba Ptolemejevića i Kleopatre.

U Aleksandriji može čovjek sebi dočarati prošlost samo na osnovi istoga kraja i gotovo iste okolice, istoga neba i istoga horizonta, koji je u prošlosti bio. Osim naime jednog stupa iz Sarapisova hrama, koji nazivaju Pompejevim stupom, i koji se nalazi na mjestu spomenutoga hrama, te osim

poganskih katakomba iz II. stoljeća poslije Kr., nema u Aleksandriji nijednoga znatnijeg spomenika stare prošlosti.

Ali povijest Aleksandrije toliko je poznata, da nam spomenici i ne trebaju, jer su suvremenici o tome gradu mnogo pisali, pa mi danas poznamo i njegovu povijest i njegov život kao rijetko kojega drugoga grada.

Nema inteligenta, koji nije bar čuo za posljednju kraljicu bogate Aleksandrije, za razbludnu i grešnu Kleopatru. Nema žene, kojoj su legenda i roman naprtili toliko grijeha kao upravo Kleopatri. Postala je Kleopatra simbol neobuzdane pohote, zavodnice i razbludnice. Stoljeća su izmijenila pravu njenu sliku, i tek je u dvadesetom vijeku uspjelo nauci da očisti Kleopatrinu ličnost od svih onih privjesaka, što joj ih je legenda pridala. Istina je, ona je krasnom svojom pojavom i svojim duhom uspjela steći ljubav Cezarovu i do ludila osvojiti Antonija, ali je ona ipak u tome ostala velika radeći za spas svoje domovine i njenu nezavisnost od Rima.

Kad je 9. kolovoza godine 48. pr. Kr. Pompej kod Farzala bio potučen od Cezara, pobjegao je u Egipat, da se tamo pribere i spremi za novu borbu. Ali ga tadašnja egipatska vlada dade ubiti. Cezar, koji je išao za Pompejem, prispio je u Egipat poslije njegove smrti.

Cezar je došao u Egipat jedino sa svrhom, da od Egipćana dobije novce, što ih je Egipat dugovao Rimu. Ali kako su se u Egiptu borili za prijestolje Ptolemej i njegova sestra Kleopatra, ponudi se Cezar, da će on biti sudac u njihovu sporu. Oni to prihvatiše. No dok je Cezar pregovarao s ministrima kralja Ptolemeja, dođe potajno Kleopatra jedne noći u Aleksandriju i krišom uđe u kraljevsku palaču, u kojoj se Cezar bio nastanio. Cezar je bio iznenađen dolaskom Kleopatre, ali ga je ona brzo umirila. U toj noći znala je Kleo-

patra Cezara pridobiti za svoju stvar. Kad su Ptolemej i njegove pristalice saznali, da je Kleopatra proboravila noć u palači uz Cezara, bilo im je jasno, da je kod Cezara njihova stvar propala.

Zbog toga navijesti kralj Ptolemej Cezaru rat. Cezar, koji nije bio došao u Egipat da ratuje, nego da uzme novac, nije imao sa sobom dovoljno vojske i morao se ušančiti u kraljevskoj palači. Tu je ostao podsjednut punih pet mjeseci čekajući pomoć, koja mu je i došla u proljeće god. 47. pr. Kr.

Sada je Cezar, kad je potukao Aleksandrijce, dao Kleopatri prijestolje Egipta i Cipra. Ali Kleopatra je i suviše jako djelovala na Cezara. Dani ljubavi ugodno su Cezaru prolazili uz ovu prekrasnu ženu, koja je znala da pobijedi onoga, koji je dosada uvijek bio pobjednik. Iako su prilike u Italiji bile upravo tada očajne, iako su mu prijatelji slali poslanika za poslanikom i pozive moleći ga, da što je moguće brže dođe u Italiju, Cezar je ostao u Egiptu, da se nauživa Kleopatrine ljubavi. Najprije pođe na putovanje s Kleopatrom po gornjem Nilu, da uz ljubljenu ženu uživa u ljepotama prirode. Još puna dva mjeseca veselja i uživanja, zanosa i zaboravi prikovala su velikog Cezara uz Kleopatru, koja se međutim osjetila majkom.

Iza toga krene on preko Azije za Rim.

Cezar se vratio u Rim ovjenčan tolikim pobjedama, u Rimu je duboko zahvatio u čitav politički i socijalni život, ali je Kleopatru svejedno i dalje ljubio. Tu svoju veliku ljubav prema Kleopatri pokazao je Cezar cijelom Rimu. kada je u septembru 46. g. pr. Kr. posvetio u Rimu hram Veneri Roditeljki. U tome je hramu dao Cezar postaviti kip Kleopatre, a kad je krajem 46. godine Kleopatra došla u

Rim, primio ju je Cezar u svoju kuću, da na obalama Tibra obnovi ljubav s obala Nila.

Ali dok je Cezar ipak na kraju bio toliko jak, da sasvim ne podlegne Kleopatri, nije to bio Antonije. On je potpuno pao pod njezin utjecaj, on je prema njenoj osnovi trebao postati spasitelj Egipta od ropstva Rima. Kleopatra je vrlo dobro znala, da će Rim, koji je već bio podjarmio sve obale Sredozemnog mora, osim Egipta, nastojati da sada i Egipat podjarmi. Da se to ne dogodi, ona je zamislila osnovu, po kojoj je Egipat trebao da postane centar Orijenta, a Aleksandrija glavni grad te nove države. Kao oružje za tu njenu veliku osnovu trebao je poslužiti Antonije. I doista Kleopatra je znala toliko očarati Antonija, da se on ne samo u nju smrtno zaljubio, nego ju je i oženio i na taj način postao kralj Egipta. Ali kada je on, koji je, uza sve to, bio prokonzul Rima na Orijentu, počeo da Kleopatri i njenoj djeci daje ne samo neke krajeve, koji su pripadali rimskim orijentalnim vazalima, nego čak i rimske teritorije: Cipar, dio Fenicije, dio Cilicije i Krete, u Rimu se uzbunilo sve, što je bilo odano starima rimskim idealima. Rimski triumvir nije evo drugo radio, nego uspostavljao kraljevstvo Ptolemejevića. Tome se žestoko opre njegov drug u triumviratu Oktavijan, koji vrlo teško optuži Antonija, a onda krene u rat protiv njega. U bitki kod Akcija, god. 31. pr. Kr., potuče Oktavijan Antonijevu mornaricu, dok su još prije svršetka bitke Antonije i Kleopatra, koja ga je čak i u boju pratila, pobjegli u Egipat. Iza toga prijeđe i Oktavijan u Egipat te uđe u Aleksandriju. Antonije se ubije. Kleopatra se zatvorila u kraljevsku grobnicu s čvrstom odlukom, da ostane kraljica ili da umre.

Ali kada je vidjela da joj nema spasa, i da će morati ukrasiti Oktavijanov triumf u Rimu, tada je ona, kojoj je

legenda pripisala toliko grijeha, metnula otrovnu zmiju na prsa i stoički umrla. Našli su je na krevetu, obučenu u najraskošnijoj kraljevskoj odori, između jedne ropkinje, koja je već bila umrla, i druge, koja je umirala. Posljednja kraljica Egipta dostojno je završila veliku i više puta doista čudnu povijest Egipta. Velika ljubavnica, ali daleko veći političar i diplomat, velika Kleopatra pošla je u smrt, kad je vidjela, da su uzaludna sva njezina nastojanja, da spasi Egipat. Ona je velikom idealu egipatske slobode dala svoju ljubav i svoj život.

Obnavljao sam u sebi svu tu povijest i gledao naokolo s podnožja stupa Pompejeva ovu Aleksandriju, koja je dala čovječanstvu toliko duha, toliko znanja, toliko grijeha i toliko ljepote.

KAIRO

Egipatski velegrad, njegovo lice i naličje

Kairo, 5. siječnja 1933.

Velegradska buka, mješavina automobila, autobusa, tramvaja, kočija, kola svake vrsti ogluši vas, čim iziđete iz velikog i glavnog kolodvora u Kairu. Nigdje drugdje nema nešto takvo, možda zbog toga, što je u Kairu upravo ovdje, na prostranom trgu, koji se nalazi između glavnog kolodvora i drugog Pont Limoun kolodvora najveći promet, i što ovuda prolaze sve tramvajske i autobusne pruge, koje vode u okolicu Kaira. Na izlazu su i ovdje, kao i posvuda, pri dočeku brzih vlakova poredani hotelski sluge s kapama, ali osim njih ima sva sila slugu manjih hotela, kojima je ime hotela ispisano na plavoj majici na prsima. Ti vam nude sve moguće hotele sa zvučnim imenima, kakve inače rijetko čujete. Oni obilaze oko putnika, sve dok se ne uvjere, da je on već u Evropi izabrao hotel, i dok ne sjedne u autobus dotičnoga hotela.

Iz Aleksandrije stigoh uveče u Kairo. On je na mene učinio isti utisak, osim onih hotelskih slugu i velikog broja nosača u dugim plavim haljinama, kao da sam stigao u bilo koji velegrad Evrope. Ulice, kojima smo se vozili, dobro rasvijetljene, asfaltirane: kuće visoke i lijepe. Taj sam utisak imao i kasnije, kad sam se uveče prošetao oko svog hotela.

Uopće moderni Kairo ne razlikuje se gotovo ni u čemu od evropskih velikih gradova osim u tome, što se čak i u najmodernije dijelove grada uvuklo barem nešto, što odmah udara u oči: bilo kakva mala kuća uz velike palače, bilo to, da se iza kulisa velikih modernih palača nalazi odmah Orijent, istina uglađen, ali opet Orijent..

Kairo je središte egipatske današnje države, središte egipatske trgovine i egipatske kulture. Egipćani nastoje da svoj narod, a u prvom redu svoj glavni grad, dovedu na razinu modernih kulturnih naroda. Po popisu stanovništva iz 1927. Kairo sa svojim predgrađem Heluanom ima 1,059.824 stanovnika. Od toga su stanovništva devet desetina, a i više, Egipćani. Od stranog elementa ima najviše Grka i Talijana, a samih Židova ima u Kairu 30.000. Ali treba odmah istaknuti, da je jedan dio neegipatskog elementa naturaliziran i da se osjeća Egipćaninom. Inače egipatski je nacionalizam danas u punom jeku. Egipćani hoće i da oslobode svoju državu od svakog utjecaja Engleske, i da iz sve ove mješavine boja lica i formacija lubanje, vjere islamske i kršćansko-koptske te svih svojih dijalekata stvore jedan, egipatski narod. Odbijaju od sebe, da su oni Arapi, kako ih mnogi rado nazivaju, oni hoće da budu samo Egipćani, potomci starih, drevnih Egipćana, koji su, pokoreni od Arapa u VII. st. poslije Kr., malo pomalo primili arapski jezik, arapsko pismo i arapsku kulturu. Ti egipatski nacionalisti imaju da izdrže tešku borbu i prema gore, gdje vlada apsolutizam, i prema širokim slojevima naroda, koji se u najvećemu svom dijelu nalazi u vrlo primitivnim prilikama, daleko i od početka kulture. To su one velike mase seljaka, felaha, koji žive u bijednim kolibama zamazani i neuredni i koji s velikom mukom zarađuju svoj kruh, a za koje se

današnja država brine samo u materijalnom pogledu, da im u pravo vrijeme omogući poplavu Nila i natapanje polja u dovoljnoj mjeri.

Ali nisu u takvu stanju samo seljaci: u samom Kairu ima na hiljade i hiljade ljudi, koji ne znaju ni čitati ni pisati i koji žive vrlo primitivnim životom. A kako bi i bili bolji, kad su usred sredine velegrada odrasli bez nadzora i bez odgoja.

Nema velegrada na svijetu, u kojem ima toliko ljudi, koji nemaju nikakva stana, kao u Kairu. Ovdje to omogućuje u prvom redu klima, jer kiše, prave kiše nikada i nema. Tek katkada padne nešto rosice.

Osobito je teško pitanje beskućne djece u Kairu. Tu djecu vidite, gdje se skitaju cio dan i cijelu noć, njih dvoje troje skupa, sami i u društvu, odjeveni u dronjke ili u zamazane košulje svih mogućih boja, samo ne čiste bijele. Oni se skiću posvuda, po velikim arapskim četvrtima i po elegantnim ulicama. Kažu, da ih ima oko 30.000. Velik je to broj, da bi se to moglo vjerovati, ali sam ih sam vidio na stotine. Ta djeca beskućnici nikada ne prose; nisu oni prosjaci i ne žive od milostinje, nego od svoga rada. A rade svašta: prodaju novine, srećke svih mogućih boja i emisija, a jedan veliki dio njih kupi po ulicama otpatke cigareta. Vi ćete naći na ulicama Kaira svašta, ali jedan jedini otpadak od cigarete sigurno ne ćete. S malim kanticama, obješenim o jednu ruku, obilaze ta djeca ulicama i pomnjivo traže otpatke cigareta, da ih onda dignu i metnu u svoju kanticu. Kasnije te otpatke prodavaju. Kome i po što, to još nisam mogao doznati. Vidio sam na stotine takve djece u svim ulicama, a naročito oko kavana. Čistioci cipela ta djeca još nisu, nemaju još kapitala, da kupe četke i masti. Taj posao rade

odrasliji, i to savršeno i vrlo jeftino. Oni vam očiste u redu cipele za ciglu polovicu pijastra. Djeca to dakle ne rade. Inače su sva ta djeca-beskućnici uvijek vesela, smiju se i šale, kao da je njihov cio svijet. A ni ne izgledaju loše, sva su lijepa, iako zamazana, sva su zdrava. Često i debeljuškasta. Razumije se, da ih velik postotak, kad oboli, i umre, jer se za njih nitko ne brine. Policija ih pušta, da rade svoj posao, da spavaju, gdje hoće i koliko hoće, a prema njima su obazrivi i kondukteri tramvaja. Mali prodavači novina uđu u tramvaj i samo se provezu od postaje do postaje. Kondukter ih i ne gleda, jer zna, da ih van baciti ne može, a pozna ih dobro, da ne će ostati duže nego samo do prve postaje.

Kad ta djeca ponarastu, onda se unapređuju, postaju čistioci cipela, smetlari, nosači vode i t. d., a neki i prodavači cigareta, i vojnici, i sluge, i čak i policajci. Rekoh, nosači vode, jer u Kairu, iako postoji vodovod, ipak nije uveden u najveću većinu kuća. Prije se sva voda donosila u kuće u mjehovima, danas samo u kuće bez vodovoda. Ali kako takvih kuća ima vrlo mnogo, to se i danas raznosi voda u mjehovima, i tako se mnogima omogućuje zarada.

Ali se i inače na djecu mnogo ne pazi: ni zanatlije ne nastoje, da im djeca polaze u školu, i upotrebljavaju ih za teži posao, dok su još vrlo maleni.

Zamašan je zato posao egipatskih nacionalista, koji hoće da i u društvenom pogledu pomognu svomu narodu. Međutim država u tom pogledu kao i u pogledu pučke prosvjete ne radi gotovo ništa. Osnovna nastava ne samo da nije obligatna, ona nije ni besplatna.

Poznato je, kako analfabeti teško daju djecu u školu, i kako nekulturni svijet nastoji, da mu dijete što prije pomaže u poslu. A kakvo je onda stanje, kad on još treba da plati za osnovno školovanje svoga djeteta! Egipćani nacionalisti, s kojima sam o tom razgovarao, bacaju svu krivnju na Engleze; oni da stvarno preko vlade vladaju Egiptom i ne će, da se Egipćani prosvjetno podignu zbog toga, što bi prosvijećeni Egipćani vrlo brzo zbacili i posljednji njihov utjecaj u Egiptu. Mi u Evropi uopće ne znamo, da bi Englezi imali utjecaj, i to tolik utjecaj na egipatsku vladu. Stranac, koji dođe u Egipat i vidi englesku zastavu na citadeli u Aleksandriji, odmah osjeti, da nad zemljom faraona postoji još nešto, što nije jasno, ali što je i suviše jako. Tu ćete istu zastavu vidjeti i visoko na citadeli u Kairu. Engleski garnizoni u Egiptu ne nastupaju nikako bučno, ali oni su tu: pred rezidencijom engleskog »visokog komesara« u Egiptu čuvaju stražu engleski vojnici, pred rezidencijom kralja Fuada egipatski. Egipat je samostalna država, barem se tako čini, ali u njoj Engleska čuva svoje interese snagom svojih topova i bajuneta.

Gotovo plačući opisivao mi je jedne večeri moj prijatelj Egipćanin pravo stanje Egipta: skupštinu, koju oni ne priznaju, vladu, koja da radi samo ono, što hoće engleski »visoki komesar«. Tada mi je pokazao i njihov list, u kojemu se propagira u prvom redu prosvjeta Egipćana, jer će samo prosvijećeni Egipat stvoriti i politički slobodnu egipatsku državu.

Ulica u Kairu

Fot. V. Kratky

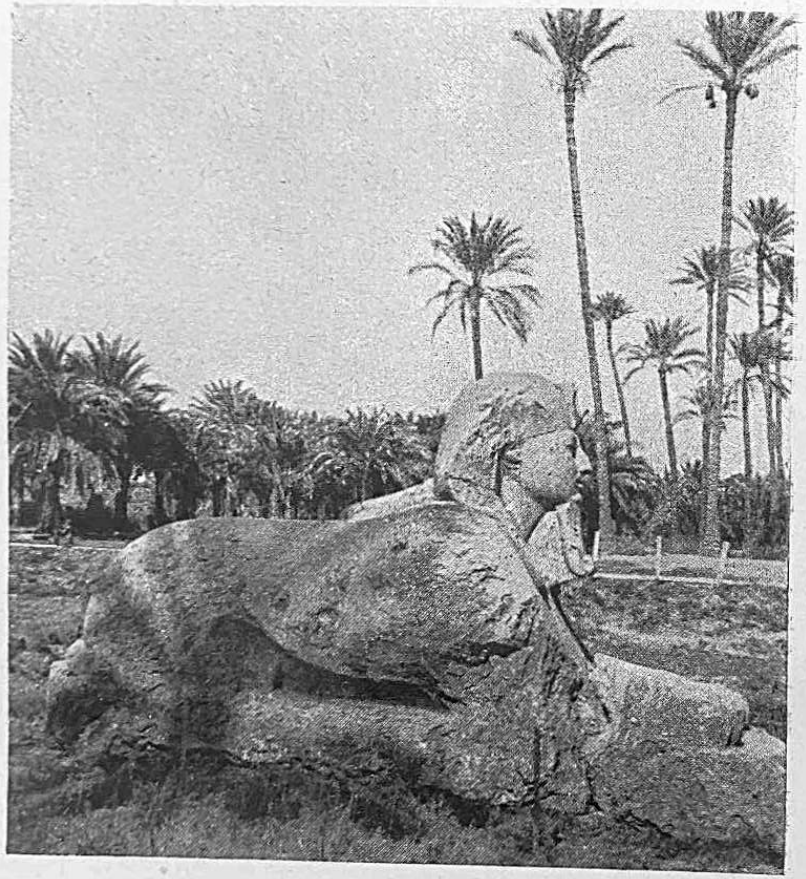

Sfinga na mjestu staroga Memfisa

Fot. A. Freudenreich

U KAIRSKOJ ČARŠIJI I RAMAZANSKOJ NOĆI

Kairo, u siječnju 1933.

Ipak je lijepo ovo miješanje svakojakih nošnja, svakojakih boja lica, svakojakih narodnosti, u ovoj gradskoj četvrti, u kojoj se sada nalazim, daleko od uređenih ulica velegrada. Da vidite samo njihovu obuću; velik dio i nema nikakove obuće, a onda je ima svih mogućih vrsta do lakovanih cipela. A cijela je ta množina ljudi, što sada mimo mene prolazi, živa, brbljava, glasna. Ovdje, u ovim uskim ulicama, koje su pune ljudi, nema automobila, jer je tolika gužva, da kolica jedva prolaze, ali je tolika vika, toliki žamor, toliko života. Prodavači svega i svačega, od kolača do cigareta, od nakita do štapova, sve se to miješa između dućana, koji su se upravo natisli jedan na drugi, puni svakovrsne robe. Toliko šarenila, toliko svega i svačega, između dućana po koja kavanica, slastičarnica ili slično. A dalje odavle čitave ulice pune raznih radionica, onako kao kod nas u Skoplju ili Sarajevu, samo u daleko većoj mjeri, u daleko većem bogatstvu, u nerazmjerno većem šarenilu. Ova četvrt, čuveni »Muski« Kaira, sigurno najinteresantnija čaršija Orijenta, a svakako najveća. Hiljade ljudi radi, prodaje, kupuje, trguje, pogađa se i cjenka na veliko. Nudi vam se sve: samo uđite u dućan, samo izvolite da vidite, ne trebate

— kako vam kažu — ništa kupiti. Ali, kad ste jedamput ušli, toliko vam nude, na tako fin i uljudan način, da vas samo to može spasiti, ako ponudite za neku stvar deseti dio onoga, što je trgovac zatražio.

Prolazim mnogobrojnim ulicama, koje se vijugaju i presijecaju, a od kojih je svaka većinom određena za jednu vrstu robe, što nimalo ne smeta, da se između tih dućana pojavi i koji drugi sasvim drugačije vrste. Ponekad su to zapravo prave galerije, a katkada sami hodnici, uz koje su se s obje strane poredali dućani. Ulazim u jednu takvu galeriju, sigurno najodličniju, a svakako najbogatiju. Tu se doista nudi čitavo jedno blago Orijenta. Ima na prodaju basnoslovno lijepih, ali i silno skupih stvari, od zlatnih predmeta do skupocjenih sagova. Tu ostavljaju bogati Evropljani i Amerikanci silne novce. Ti trgovci, koje su mnogi proglasili, da hoće s čovjeka kožu oderati, nisu nipošto takvi. Daleko je ovaj privredni svijet od običnog varanja. Mnogo je njih već obišlo mnogo evropskih krajeva, mnogi su radili po evropskim centrima, svaki pozna bar jedan evropski jezik, neki i po više njih. Glavne su im mušterije ipak Amerikanci, ali ni Nijemci ne zaostaju za njima. Više puta su stvari, koje prodavaju, doista vrlo lijepe i svakako daleko jeftinije nego u Evropi. Ove godine još nema »pravih« Amerikanaca, i trgovci već počinju osjećati krizu.

Obilazim neke trgovine. Nude mi svakovrsne predmete, kojih cijena iznosi katkada toliko, da ni ne kušam da je u sebi pretvorim u našu valutu. Promatram, gledam, hoću da odem, ali mi ne daju, nude mi drugu stvar, pa treću, nude mi, da sjednem, nude mi cigarete, hoće da mi naruče čaj, ljubezni su do skrajnosti, iako ih ja uvjeravam, da ne ću

sada ništa kupiti, jer, navodno, nemam sa sobom dovoljno novaca. Svejedno, nadaju se drugi put ili se bar hoće pokazati učtiviji.

Jedan me dućan doista malo više zanima. To je dućan različitih zlatnih nakita, od kojih su neki u stilu faraona, a neki u stilu arapskog vremena. Vlasnik mi pokazuje način, kako to izrađuje, zapravo sastavlja. On kupuje od seljaka biserje, koji oni nalaze po grobnicama iz doba faraona. Te grobnice ne spadaju u djelokrug nijednog naučnog društva. Od toga biserja on sastavlja ogrlice. Pripovijeda mi, da to biserje nije nipošto skupo, da je dosta prosto, i da ga seljaci često nalaze. I doista vidio sam takva biserja, koje onda u njegovu dućanu slažu i izrađuju od njega skupocjene ogrlice u stilu faraona. Pokazuje mi, kako izrađuje naušnice, privjeske, ogrlice i t. d. od dijelova različnog posuđa i nakita, što ga od Arapa kupuje. Dobroćudni Izak Benar pokazuje mi stare i moderne skarabeje i čitave ogrlice od njih. Promatram tu industriju, koja je doista zanimljiva, ali koja ipak uništava stare forme i unosi ih u novi sastav.

Malo podalje u jednoj ulici nalazi se draguljarski zanat. Tu se od različnih pasta prave umjetni dragulji i kamenje za ogrlice i narukvice, pa možete promatrati čitav postupak od rezanja takva kamenja do sastavljanja u više puta vrlo skupe ogrlice. A tako je i s mnogima drugim zanatima, slično, kako rekoh, kao kod nas u Sarajevu, samo u stoput većoj mjeri.

Ramazanska je noć. Sve su ulice Kaira rasvijetljene, sve kavane otvorene, sve ulice žive. Po ulicama svirači, neki orkestrioni, koje na leđima vuku. U kavanama, koje su krcate svijetom, žamor i buka, na ulicama kao i po danu izložena svakovrsna jela i poslastice. Ljudi različitih boja

lica sjede po kavanama, neki puše iz nargila, a drugi lijeno motre. Po nekima je ulicama naročito živo, osobito po onima, koje vode iz središta grada u unutrašnjost pravog arapskog Kaira. Buka raznovrsne glazbe, orkestriona, svirala, radioaparata zaglušuje. Udaraju mi u oči mnogi dućani, u kojima nema ništa osim stolaca kao u brijačnicama. Tu se čiste cipele — uz radio. Obično je u svakoj takvoj čistionici cipela i po jedan postolar. Sjednete na stolac i uz muziku radija očiste vam cipele. A dalje, ulice uske, pune muškog i ženskog svijeta, zamazane, ali neobično žive, u velikoj mješavini glasova i muzike, gdje kairski muslimani veselo provode ramazanske noći. A sada su ramazanske noći tako lijepe, kad je mjesec pun, a noć na Nilu čarobna.

Ostavljam noćni arapski Kairo, dosta mi je sve te mješavine i tolike buke, i s jednim prijateljem Egipćaninom krećem prema novom dijelu grada, da se tamo odmorimo. Taksi, koji smo tek na jednoj širokoj ulici mogli da nađemo, prebacio nas je za četvrt sata iz punog Orijenta u Evropu, skoro sam rekao u Zagreb. Mi smo naime pošli u sjajno i moderno uređeni restaurant »Kursaal« u ulici Elfi Bey, koji je izrađen po nacrtu našeg Zagrepčanina, arhitekta Milana Freudenreicha, sina našeg odličnog umjetnika Freudenreicha. I inače se naš Freudenreich ističe među kairskim arhitektima. Po njegovim nacrtima sad se gradi velika crkva u kairskom predgrađu Šubri. Spajajući domaći egipatsko-arapski arhitektonski stil s modernim stilom i modernim zahtjevima arh. Freudenreich postizava odlične uspjehe.

Mi smo dakle — kako rekoh — došli u Evropu, da se odmorimo od Orijenta, uz čašu piva i odlične meze.

DVA GRADA SUNCA DVA HELIOPOLISA

Heliopolis, u siječnju 1933.

Ako igdje u Egiptu nalazimo kontraste između drevne starine, gdje se u razmaku od gotovo 6000 godina pokazuju na prvi pogled razlike današnjice s prošlošću, to je upravo ovdje, gdje se u udaljenosti od nepuna dva kilometra nalaze ostaci staroga Heliopolisa, i raskošne palače novoga grada istog imena. Ovdje, u novom Heliopolisu, moderni život u najmodernijem gradu Egipta, u kojemu nema ni cigle zgrade, koja ne bi pristajala u bilo koji grad Evrope, onamo oko jedinoga jače vidljivog ostatka velike prošlosti siromašne seljačke kuće i do samog obeliska polja šladorove trstike.

A ipak je taj stari Heliopolis bio neizmjerno važniji u životu starog Egipta od ovoga današnjeg raskošnog i modernog. Tu je bilo gotovo 4000 godina središte egipatske civilizacije i egipatske vjere, u njemu se tisućljeća odgajali egipatski svećenici, koji su bili uvijek nosioci egipatske kulture. Uvijek, pa i u doba novoga kraljevstva, kada su svećenici boga Amona u Tebama znali privući u svoju sredinu kraljeve egipatske, ostao je Heliopolis žarište, koje se nije moglo utrnuti. Kao središte donjeg Egipta u kulturnom i vjerskom pogledu, već i prije znao je Heliopolis privući k sebi čak faraone II. dinastije, da mu se onda faraoni III.

dinastije sasvim približe i u novoosnovanoj prijestolnici u njegovoj okolici udare središte velike ujedinjene egipatske države. Svi vladari, graditelji piramida, i III. i IV. dinastije, ostaju pod utjecajem svećenika u Heliopolisu, da ih onda oni sami za V. dinastije zamijene. Najveći procvat egipatske umjetnosti za V. i VI. dinastije svakako je djelo heliopolskih svećenika. Bilo je to davno, između godine 3000. i 2500 pr. Kr. Tada su heliopolski sunčani bog, koga su prikazivali s glavom sokola, Re-Harahte i Atum vladali Egiptom visoko nad svim bogovima ostalog Egipta, koji su sada bili samo jedna forma sunčanoga boga. Sveti bik Mnevis, toliko poznat na osnovi krivog mišljenja, da su Egipćani obožavali samo životinje, bio je samo životinjska forma, u kojoj se Atum javljao. Ujedinjenom Atum-Reu dizao se u starom Heliopolisu glasoviti hram, »kuća Rea«, koji je na mjestu staroga hrama podigao prvi kralj XII. dinastije Amenemhat I. Pred tim hramom postavio je Sesostris I., sin i nasljednik Amenemhata, i dva velika obeliska 20.42 m visoka, od kojih se jedan još danas visoko koči, jedini jači ostatak velikoga svetišta u starom Heliopolisu.

Pod utjecajem Heliopolisa i nauke njegovih svećenika pokušao je veliki vjerski reformator faraon Aknaton da zauvijek sruši i zbriše politeizam i dosadne ceremonije tebanskih Amonovih svećenika. Nema sumnje, da je upravo ovdje u Heliopolisu izrađena nova monoteistička nauka Sunca, i da su je onda mladi kralj i njegova majka Teje sa svim entuzijazmom prihvatili. Reakcija tebanskih svećenika, potpomognuta u prvom redu vojničkom strankom i državnim interesima, uspjela je da uspostavi stare bogove. Tell-Amarna bijaše napuštena, ali je Heliopolis ostao i dalje žarište nauke i vjere sunčanoga boga. Svećenici heliopolski

bili su uvijek smatrani kao nositelji egipatske nauke i književnosti. Još u Herodotovo doba smatrao se Heliopolis žarištem nauke. Herodot je bio u Heliopolisu i mnogo toga čuo od njegovih svećenika, ali kako on nije razgovarao s najkompetentnijim, čuo je i vrlo mnoge netočnosti i priče. Priča se, da je Platon bio u Heliopolisu 13 godina.

Danas od čitavoga starog Heliopolisa nije ostalo ništa osim visokog obeliska, koji već blizu 4000 godina dnevno cjeliva isto sunce, kome je bio posvećen i on i sve, što je oko njega bilo. Sunce, taj najveći dobročinitelj Egipćana, našlo je upravo ovdje najjači izraz svoga kulta, da ga onda u sasvim čistom obliku Aknaton prenese u Tebe i zatim u Tell-Amarnu.

Kad sam došao u stari Heliopolis, nisu me odmah poveli, da vidim ostatke staroga hrama, nego na jedno drugo, mirno i tiho mjesto, u jedan vrt, u kome se nalazi t. zv. drvo Marijino, ispod kojega su se na putu u Egipat odmarali Bogorodica, Isus i Josip. Do godine 1906. bila je to jedna velika sikomora, ali se onda srušila, i danas je tu zapravo samo jedna njena grana. Inače je ta sikomora bila zasađena svakako poslije godine 1672.

Dok je ovako sasvim napušten stari Heliopolis, novi Heliopolis, ponos Egipćana, zovu »Novi Kairo«. Tu su pred dvadesetak godina, sasvim u pustinji, na jednoj uzvisini osnovali neki Belgijanci novi grad, i danas je to doista novi grad, sa širokim ulicama, drvoredima, parkovima, sportskim igralištima, trkalištem i t. d. Velike palače sa svim modernim komforom, od kojih su neke građene u oponašanju arapskog stila, čine neobično lijep i veličanstven utisak. Ni po čemu ne biste poznali, da ste ipak u jednom orijentalnom gradu, kad bi i pločnik bio asfaltiran kao ulica. Ali ovdje se,

kako vidite, više pazilo na automobile nego na ljude pretpostavljajući, da će oni, koji budu živjeli u Heliopolisu, svakako imati i svoj auto. I doista, u Heliopolisu žive gotovo samo oni, koji imaju svoje palače, a te su, kao i manje vile, doista lijepe, katkada malo i suviše nakićene, ali sve skupa čine odličan utisak. Pogotovu je divan veliki Heliopolis Palace hotel. To je najraskošniji hotel Egipta i sigurno najraskošniji hotel Evrope i Afrike. Silne dvorane, sagrađene u oponašanju arapskoga stila, velika i visoka kupola, raskošne prostorije, sve je to bilo spremljeno za igračnicu. Ali egipatska vlada nije dopustila igračnicu, i sada je od 770 sobā, koliko ih ovaj hotel ima, nastanjeno samo 30. Ali zato je ipak belgijsko društvo napravilo odličan posao: ono je kupilo pustaru za neznatnu cijenu, a sad prodaje gradilišta za velike svote.

K PIRAMIDAMA

Posljednji ostatak velegrada Memfisa

Gizeh, u siječnju 1933.

Piramide! Sfinga! Tko im ne pozna sliku, ako ne iz knjige, a to bar s omota cigaretnih papira. I na tima je slikama sve tako namješteno, te se čini, da je sve jedno do drugoga lijepo poredano.

Uvijek su piramide važile kao oznaka Egipta, uvijek su one izazivale udivljenje svijeta. Gorostasna njihova masa, njihova visina, njihova pravilnost, sve je to budilo ne samo zanimanje radoznalnika i turista, nego je potaklo mnoge, da ih prouče ili sa strane njihova povijesnog značenja, ili s arhitektonske ili s umjetničke strane. A našlo se učenjaka, koji su podrobno proučili njihov odnos prema zemaljskom središtu, prema polovima, prema paralelama, prema meridijanu, na kojem se nalaze, izmjerili kut, pod kojim su njihove pobočne plohe nagnute prema osnovici, i t. d. i t. d. A onda našlo se i takvih, koji su na osnovi svega onoga, što se o piramidama znade, a naročito na osnovi Keopsove piramide, tumačili, kako su stari egipatski učenjaci zapisali u različitim odnosima dužine, širine i visine i t. d. pojedinih dijelova Keopsove piramide čitavu budućnost svijeta. Sve je to — po mišljenju, čak vjerovanju tih ljudi — zapisano u piramidama: i rođenje Kristovo i, ako se ne varam, čak i

Svjetski rat. U Aleksandriji postoji jedan krug ljudi, Rusa, koji ozbiljno o ovom raspravljaju. Neki dan su — kako mi je pričao jedan aleksandrijski Rus — imali ponovno jedno takvo predavanje uz ozbiljnu raspravu o svemu, što sam spomenuo.

Kako vidite, piramide daju prilike i ljudima, koji su daleko od povijesti i umjetnosti, da o njima na široko čitave sate raspravljaju.

Najveći dio putnika, koji posjećuju Egipat, zadovoljava se, da vidi piramide kod Gizeha i glasovitu sfingu, a da ni ne misli, da je Egipat pun spomenika, koje je možda isto tako vrijedno pogledati kao i piramide. Takvi putnici dođu u Kairo vlakom, odsjednu u kojem luksuznom hotelu, u automobilu dođu do arapske gradske četvrti, da tamo vide čuveni »Muski«, onda par džamija, u zatvorenom automobilu dovezu se do piramida i vrate u hotel, pa onda misle, da su vidjeli Egipat. Zapravo oni su vidjeli piramide od prilike onako kao kipove i relijefe Egipta u bilo kojemu muzeju Evrope. Egipat je zapravo sasvim drugačiji od onoga, što su oni vidjeli. Potrebno je zaći duboko u unutrašnjost, obići bar nekoliko važnih mjesta egipatske povijesti, a da se dobije pravi pojam o silnoj i velikoj povijesti zemlje Nila. Jer Kairo i njegova okolica pružaju samo pogled u najstarije doba egipatske povijesti i onda u doba od arapskog osvojenja do danas. Doba srednje i nove države, doba najveće egipatske snage od god. 2000. pr. Kr. do 1200. pr. Kr. (uz prekid vremena Hiksa), nije ostavilo u okolici Kaira gotovo nikakva traga. Da nema onog obeliska u starom Heliopolisu i one jedine sfinge i Ramzesova kolosa u starom Memfisu, u neposrednoj blizini Kaira, ne bi se ni znalo za srednju i novu egipatsku državu.

Ali ako okolica Kaira ne daje pogled u cjelokupnu egipatsku povijest, ona ima najveće i najljepše spomenike III., IV., V. i VI. dinastije, dakle vremena najjačeg cvata stare egipatske države. Ova, t. zv. stara, egipatska država obuhvata doba od oko god. 3500. pr. Kr. pa do oko god. 2200. pr. Kr. Prve dvije dinastije, one, koje su zapravo konsolidovale novu egipatsku ujedinjenu državu, nazvane tiniske dinastije, imale su svoje sjedište u Tinisu u Gornjem Egiptu, a svoja groblja (nekropole) kod Abida, odmah blizu Tinisa. Prvi je od ovih vladara stare države i prvi od prve tiniske dinastije opće poznati Menes (Aha), za koga se općenito drži da je ujedinio Gornji i Donji Egipat u jednu državu, i ako nova istraživanja pokazuju, da su već t. zv. kraljevi služitelji Horusa (Šemsu-Hor) ujedinili Egipat, samo ne na način, kako je to učinio Menes, nego u neku federaciju.

Rekoh, da su grobnice kraljeva prvih dviju dinastija bile kod Abida. Najstarije su grobnice pravokutne jame izdubene u pijesku, oko 7 m duge, 5 široke i 3 duboke. Te bi se jame onda pokrile daskama, koje su počivale na drvenim stupovima, a onda nasuo pijesak. Mjesto tih primitivnih grobnica tiniskih kraljeva grade sebi za vječna počivališta kraljevi prve dinastije mnogo veličanstvenije grobnice. Oko jedne prostorije, u kojoj je počivao pokojnik, gradi se više njih. U njima je hrana za mrtvaca, posuđe, oružje, pokućtvo haljine i t. d. Potkraj II. dinastije već je kraljeva grobnica preko 80 metara duga sa preko 50 raznovrsnih prostorija, u kojima je bilo uneseno veliko bogatstvo za umrlog vladara. Sve nam to pokazuje, kako je kralj, nasljednik boga Horusa i obožavanoga nekadašnjeg egipatskog vladara Ozirisa, bio na zemlji njihova živa slika, a poslije smrti poštivan kao bog.

Ovaj t. zv. tiniski period egipatske povijesti završava se između g. 3200. i 3000. prije Krista. Za ovo najstarije doba ne mogu se točno odrediti godine, jer nemamo posve sigurnih uporišta za to.

Do ovoga vremena, dakle do kraja II. dinastije, Egipćani su ne samo posve i konačno ujedinili cijelu zemlju od prvog katarakta do mora, ukrotili Nil i divlju prirodu, podvrgli ih svojoj volji pomoću kanala i ustava, nego su stvorili i svoje pismo i doprli do lijepog napretka u umjetnosti. Ali iz ovoga vremena nije ostalo baš ništa. To pada u oči i nestručnjacima, tek će onaj, koji se pobliže zanima za povijest Egipta, naći u muzejima svjedoke za kulturu ovoga vremena.

Ali dok su u egipatskoj zemlji nestali tragovi I. i II. egipatske dinastije, to su tragovi III. i IV. tako jaki i tako veliki, te su prkosili kroz pet hiljada godina suncu i vjetrovima i doprli do nas kao svjedoci snažnih vladara i kulturnog napretka starih Egipćana.

III. dinastija prenijela je svoju prijestolnicu u okolicu Memfisa, odmah do današnjeg Kaira. Bilo je to oko 3000. godine prije Krista.

Već je prvi vladar III. dinastije Zoser I. sagradio sebi grobnicu kraj Abida, koja je zapravo krnja piramida, ali samo njezin najdonji dio. Iza toga njegovi su graditelji sagradili čuvenu piramidu na stepenice kod Sakaraha, koja je zapravo načinjena od pet krnjih piramida, koje su naslagane jedna na drugu, da se napokon svrši s malom pravom piramidom. I sada su njegovi nasljednici to usavršavali i gradili prave piramide, da onda vladari IV. dinastije Keops, Kefren i Mikerinos sagrade one silne i veličanstvene piramide kod Gizeha, koje su bile i jesu dokaz njihove moći i

kulture, ponos Egipta i spadaju još uvijek među najveća arhitektonska djela čovječanstva.

Graditelji tih najvećih piramida: Keops (Kufu), Kefren (Kafra) i Mikerinos (Menkaura) vladaju Egiptom između 3000. i 2800. prije Krista.

Idemo dakle da obiđemo prvi put okolicu Kaira, sve piramide i grobnice, koje se tu nalaze, mjesta, u kojima su egipatski faraoni mislili, da će ostati na vječna vremena duboko u piramidi, da nikada nitko ne će moći dirnuti njihovo balzamirano tielo (mumiju) i silno blago, koje je svaki faraon sa sobom odnosio u grob.

U otvorenom automobilu krećemo na put nas trojica Zagrepčana. Nikada se prije nismo ni vidjeli, iako sva trojica već dugo živimo u Zagrebu. Sretosmo se na parobrodu, i evo nas ovdje zajedno. S nama je i vodič, koji je za prvi pohod u okolicu potreban, jer on pozna putove, a osim toga gonići kamila (deva) govore redovno samo arapski, natucajući tek po koju riječ engleski ili francuski.

Kroz sasvim moderne ulice Kaira, pa uz obalu Nila, uz koju se nalaze sve od reda nove i divne moderne palače, pa onda preko mosta na Nilu krećemo prema starom Memfisu.

Nadao sam se, da ću naići na ruševine, na koji jači, vidljiviji ostatak toga središta staroga Egipta, ali se prevarih. Na mjestu staroga Memfisa danas je samo šuma paoma i samo dva jača ostatka drevnoga grada: jedna velika sfinga i kolosalni kip faraona Ramzesa II. Oko sfinge pasu danas ovce, a nad kipom Ramzesa podignuta je cijela kuća, da ga zaštiti od daljnjeg propadanja. Da se kip, koji leži, može dobro pogledati, potrebno je uspeti se na galeriju, koja je visoko oko njega podignuta.

I to je sve, što je ostalo od tolika sjaja i tolike prošlosti. Uzrok je tome u prvom redu taj, što je svaki egipatski vladar gradio sebi novu palaču, dakle novu rezidenciju. Te su nove palače bile građene gotovo sasvim od opeke, a sjaj i raskoš postizavao se skupocjenim drvetom, slikama i rezbarijama, ćilimima i sličnim. Zbog toga su kraljevske palače s vremenom sasvim nestale. Ono, što su kraljevi gradili za vječna vremena, bile su njihove grobnice i hramovi bogovima.

Nakon pola sata vožnje automobilom od Memfisa mi se nalazimo pred stepenastom piramidom Zosera kod sela Sakaraha, dakle pred prvim većim kamenim spomenikom, što je u Egiptu podignut, i ujedno pred prvim većim kamenim spomenikom svijeta, koji možemo prilično sigurno datirati. Zoserova stepenasta piramida sastoji se od šest podova, a visoka je blizu 60 m. U njoj je bio pokopan prvi vladar III. dinastije Zoser I.

Daleko prema jugu vide se piramide kod Dahsura, a prema sjeveru kod Abusira, Piramide kod Abusira su grobnice kraljeva V. dinastije, a piramide kod Dahsura nekih faraona XII. dinastije.

Sve ove brojne piramide i ostaci hramova uz njih daju kraju neku neobičnu notu, ali se o ljepoti ne može nikako govoriti. One nam pokazuju i razvitak piramida i hramova uz njih, one nam daju mnogo zanimljivih detalja, važne su za povjesničara i arhitekta, ali su za običnog čovjeka samo zanimljive. Što mora osvojiti svakoga, to je ovdje u prostoru između stepenaste piramide i piramida kod Abusira »mastaba« (grobnica) jednoga visokog dvorskog činovnika i bogatog posjednika, koji je živio na početku V. dinastije, a zvao se Ti.

I za V. dinastije, kao i za svih prijašnjih, a i kasnijih dinastija, bila je ne samo čast biti pokopan u blizini vladareva groba, nego je to bila i sigurnost za vječnost. Visoki dvorski činovnici gradili su sebi sami, ili im je to činio sam faraon, svoje »mastabe«, t. j. grobnice, koje su izvana imale oblik donjeg dijela piramide (niske krnje piramide), a iznutra iz početka tek po koju, a kasnije čitav niz soba i dvorana.

Kad čovjek uđe u mastabu Tia, ne samo da nema nikakve impresije, da je ušao u grobnicu, nego sasvim obrnuto, da je ušao u galeriju punu života. Svi zidovi u grobnici Tia iskićeni su obojenim relijefima tolike ljepote i punim tolika života, da je nešto slično teško drugdje vidjeti. Te slike ne prikazuju nikakve sprovode ni mrtvace, nema tu nikakvih nemani kao ono u grobnicama kasnijega vremena, sve se tu veseli suncu i životu, sve je u živom pokretu: i ptice, i životinje, i lađe, i ljudi, i seljaci, koji mlate pšenicu i sijeku drva, i brodograditelji, koji grade lađe, i drvodjelci, što drvo pile i klinovima ga razbijaju, i oni, koji pokućtvo prave sa svim mogućim oruđem, i pisari u kancelariji, i stada na paši, i volovi, gdje oru, i ovnovi, koji žito gaze, i seljakinje, koje darove nose i sam Ti, koji se vozi kroz gusti papirus u lađi, ispod koje su ribe i morski konji, a nad njom ptice. Život onakav, kakav je Ti gledao i kakav je on želio uvijek gledati.

Kad je on naime sve to u svojoj grobnici dao naslikati, radio je tako ne zbog toga, da te slike ostanu tu zakopane, i da ih nitko ne vidi, nego u punoj vjeri, da sve ono, što je tu naslikano, poslije njegove smrti zajedno s njime živi. I on će onda, kao i za života, gledati i svoje ljude, i svoja stada i sve ono, što ga je veselilo. Tu je naslikan i on sam uza stol,

a malo dalje je čitav jelovnik s jelima i pićem. Po egipatskom vjerovanju bilo je dovoljno, da se ispišu jela, i mrtvac ih je poslije smrti uživao.

Upravo veseo ostavlja čovjek grobnicu drevnog dvorjanika Tia, koji na žalost nije mogao tu ostati na vječna vremena. Tu je još uvijek njegov sarkofag, ali prazan. No zato nam njegova grobnica daje punu sliku života onoga vremena, ona nas uvodi u intimni život Egipćana, pokazuje nam poljoprivredu i zanate, posao oko velikoga gospodarstva, lov i razonodu, ukratko život, pun život u Egiptu pred blizu 5000 godina.

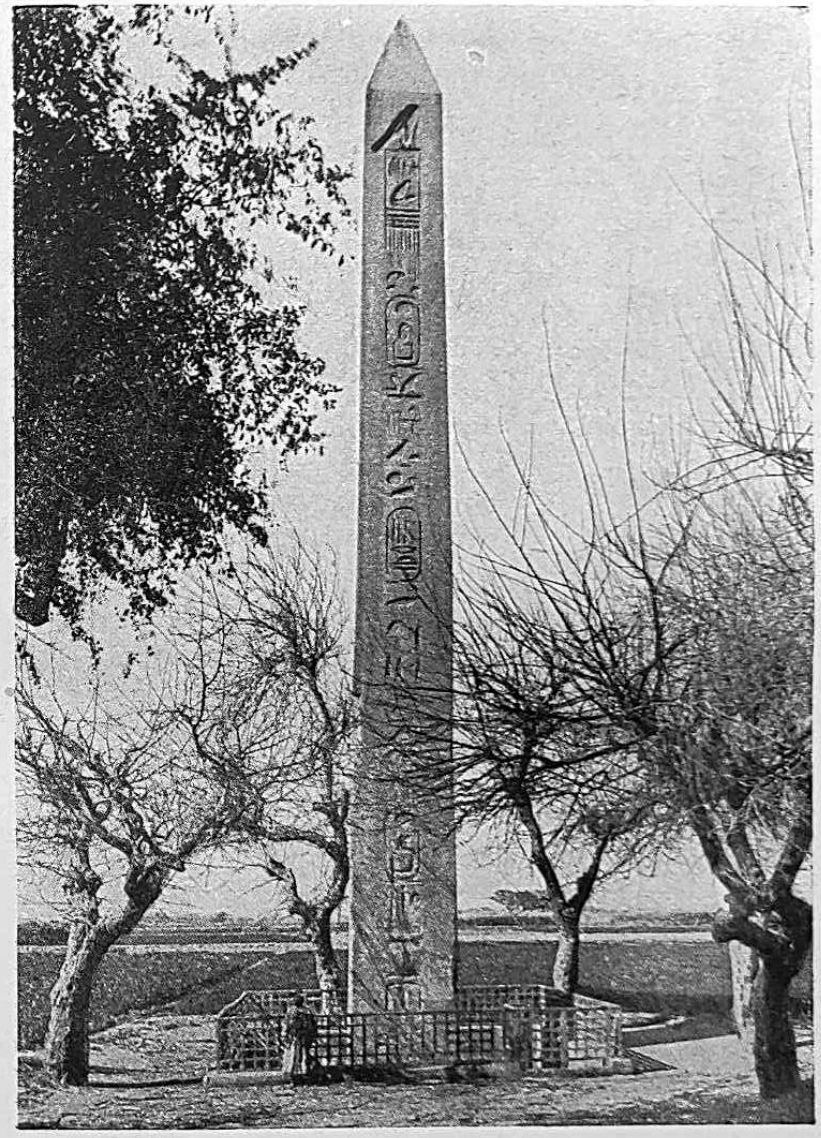

Heliopol, Obelisk Sezostrisa I.

Sfinga pred Kefrenovom piramidom

Fot. A. Freudenreich

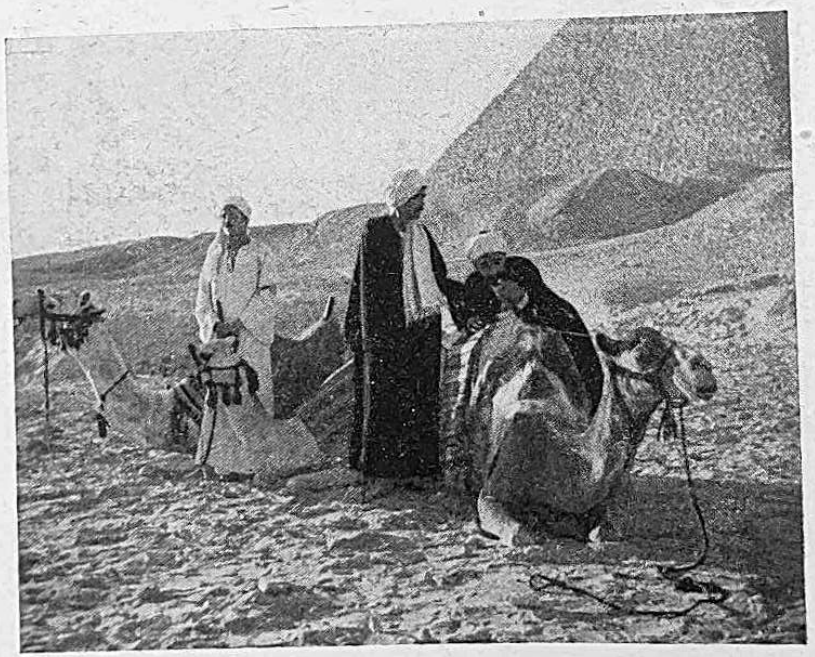

Kod piramida

Fot. V. Kratky

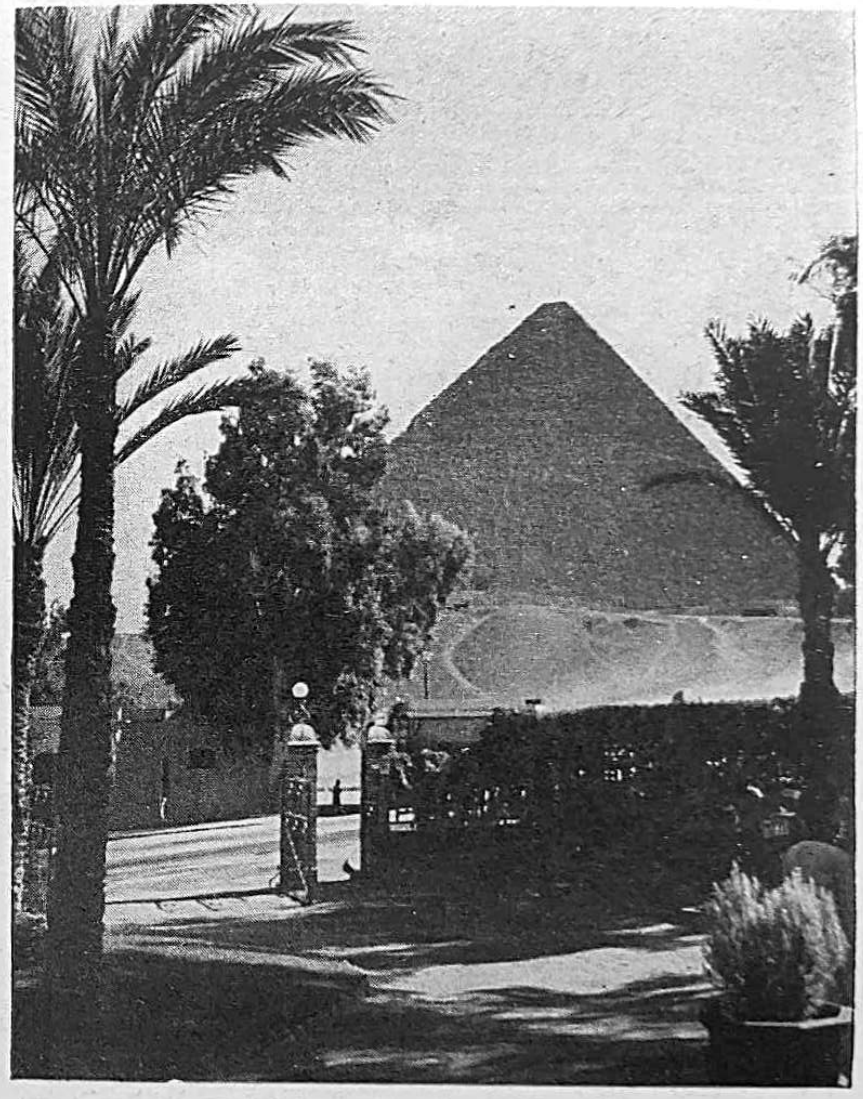

Keopsova piramida, Pogled iz hotela Mena House

Fot. V. Kratky

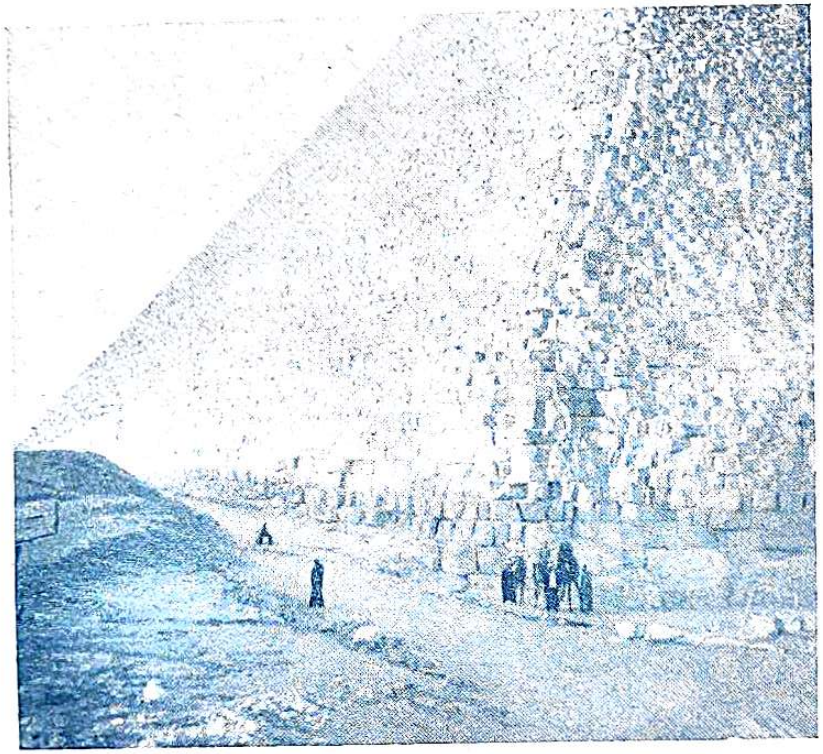

Podnožje Keopsove piramide

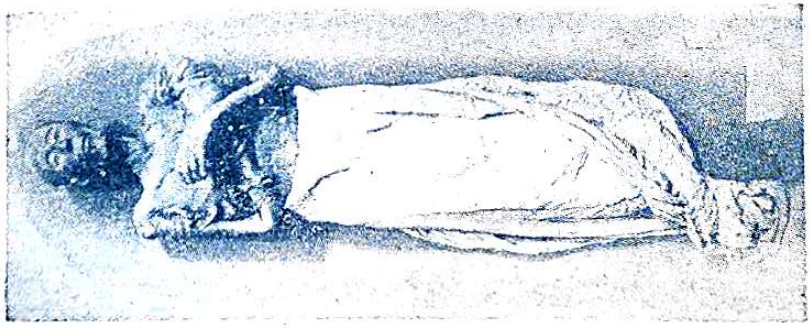

Mumija Ramzesa II.

KEOPS, KEFREN I MIKERIN

Kod piramida, u siječnju 1933.

I sada, nakon što su Francuzi sagradili Eiffelov toranj u Parizu i dvostruko nadvisili najvišu staru piramidu, a Amerikanci sa svojim najnovijim oblakoderima to isto učinili, ostaju svejedno velike piramide kod Kaira, sagrađene pred 5000 godina prije nas i prije ovih građevina, najveličanstvenije gradnje svijeta. Da ih vide, dolaze tisuće ljudi svake godine na obale Nila, a engleske i amerikanske sanjarke kroz godine čeznu za jednom mjesečnom noći na podnožju piramida. Neka neobična privlačiva snaga počiva u tim kolosima jednostavnim, ali silnim, koje su podigli morem znoja tisuće egipatskih radnika, da osiguraju vječnost kralju — bogu. Kakve se sve priče nisu ovile oko ovih gigantskih tvorevina egipatskoga genija i u mnogim inačicama prošle od njihova dovršenja do nas!

Pola sata traje vožnja automobilom iz Kaira do piramida po cesti, koja je povučena upravo u pravcu od sela Gizeha, gdje se danas nalazi novo egipatsko sveučilište. Automobili jure do 80 km na sat po širokoj asfaltiranoj cesti najmodernije uređenoj. U sredini te ceste je pločnik za pješake, desno i lijevo asfaltirani put za automobile, zatim dvostruke tračnice za tramvaj, a onda opet neasfaltirani put za deve i magarce. Istina je, deve i magarci već su se privikli

na asfaltirane ceste po Kairu, ali ovdje im je, bar zasada, još uvijek olakšano hodanje. Zanimljivo je pogledati tu mješavinu prometnih sredstava na cesti od Gizeha do piramida: automobili svih mogućih maraka, od Rolls-Royce do Forda, s najmodernijom karoserijom, kola upravo onakva kao pred 5000 godina, tramvaji, deve, konji i magarci, niz automobila u sredini, karavane deva s magarcem kao predvodnikom.

Uz cestu blizu Gizeha redaju se lijepe vile, da ih onda zamijene jednostavne seljačke kuće, pa široko polje, obraslo sada sladornom trstikom, opet po koja kuća, zatim polje i onda završna tramvajska postaja. Tu su poredane deve i magarci za one, koji hoće da na njima obiđu polje oko piramida. Automobili voze sve do pod samu veliku Keopsovu piramidu.

Čim ste izašli iz automobila i kad upravo želite, da izbliza zahvatite pogledom ove gigantske tvorevine, koje ste iz daleka opazili najprije kao goleme trokute usađene u zemlju, a onda kao silne piramide, navale na vas mnogobrojni tumači, koji vam se svi nude, da će vas povesti po cijelom polju oko piramida i da će vam upravo oni pokazati ono, što nitko drugi ne zna, osim njih. Oni će vas povesti na vrh, oni će vam tu, u blizini, pokazati jednu grobnicu, do koje vi inače nikako ne biste ni znali ni mogli poći. Sve će to učiniti vrlo jeftino, samo za pola funte.

Kad sam prvi put došao zajedno s još dva druga Zagrepčanina k piramidama, nije nam trebalo nikakva vodiča, jer smo mi već sa sobom iz Kaira doveli svoga, pa su nas ostali pustili na miru. Ali kad sam ponovno dolazio, da točnije pogledam koji detalj, nisam se nikako mogao otresti tih tumača, koje sam uzalud uvjeravao, da ja već poznam

sva ta mjesta i da ne trebam vodiča. Oni su spuštali svoje zahtjeve sve niže i konačno su mjesto 50 pijastra tražili za svoje usluge samo dva pijastra. Ali iako čovjek ne treba tumača, da razgleda piramide, treba svakako pomoći beduina, koji se tu nalaze, jer bez njihove pomoći ne bi mogao dobro pogledati unutrašnjost piramide, a uspeti se na nju ne bi nikako uspio, pa bio i dobar planinar.

Kad je faraon Keops pred 5000 godina gradio piramidu, pred koju upravo dođosmo, sigurno nije mislio, da će ona pobuđivati toliko udivljenja, a možda je ne bi ni bio sagradio, da je mogao i slutiti, da će je barbarski stranci oskvrnjivati svojima neposvećenim nogama. Po egipatskom je vjerovanju piramida ne samo grobnica vladareva, nego je ona i simbol sunca, koje se rađa, uspinje i zalazi, dakle dvostruko svetište. A danas su piramide tu, da zadovolje radoznalosti stranaca, koji u najvećem dijelu i ne znaju duboko simboličko njihovo značenje.

Kolika je ova prva Keopsova piramida, najbolje nam kazuju brojke: ona je bila 147 m visoka, svaka stranica njezine podnice 230, 38 m duga, a visina svakoga pobočnog trokuta iznosila je 186 m. Za njenu gradnju trebalo je 2,300.000 kamenih blokova, svaki veličine od oko 1, 10 m^3, a cjelokupni građevni materijal imao je preko 2,500.000 kubičnih metara. Ova piramida pokriva površinu od 54300 m^2.

Danas je visina ove piramide nešto niža, jer su vjetrovi i nevrijeme okrnjili njezin vrh tako, da je današnja njezina visina 137,18 m, dakle je gotovo za 10 m niža nego u Herodotovo doba (oko 450 pr. Kr.).

Iz daljine nije se izgled piramida promijenio, ali kad se čovjek k njima približi, onda one izgledaju, kao da su

sastavljene od mnogo naslaganih krnjih piramida, dakle su one zapravo stepenaste piramide. Međutim su u starini sve strane bile sasvim ravne i glatke onako, kako je danas još na nekim dijelovima Keopsove piramide sasvim uz zemlju, ili kakav je danas još uvijek vrh druge Kefrenove piramide. Stoljećima poslije Krista uzimali su različiti gospodari Egipta lijepo istesane kamene blokove za svoje gradnje i polako sasvim ogulili Keopsovu piramidu, isto tako i Mikerinovu, a gotovo sasvim i Kefrenovu. Što se od vanjske kore kod Keopsove piramide sačuvalo, sačuvalo se samo zbog toga, što je taj dio bio pod zemljom. Kad je jedan moj drug upitao našeg tumača, da li je uvijek piramida bila ovako stepenasta, odgovorio mu je tumač: »Dakako da je bila, ona je danas u istom stanju, kao što je uvijek bila«. Kad sam ga ja upozorio na najdonje slojeve, koji dokazuju, da on to krivo strancima tumači, nije se smeo, nego je jednostavno odgovorio: »To su kasnije dodali«.

Divni su ti tumači. Oni znadu sve, iako ponajviše krivo. I sad možete pojmiti, koliko su neistina ovakvi tumači kroz 5000 godina izrekli, a uvijek su bili više ili manje slični današnjima. Čak ni Herodot, koji je bio ovdje pred 2400 godina prije nas, nije naišao na mnogo pouzdanije tumače. I njemu su tadašnji tumači svašta pričali o piramidama i njihovim graditeljima, a kako je on mogao da manje kontrolira njihovo pričanje nego mi danas, to je on mnogo toga uzeo za gotovu istinu, a onda po njemu i čitave generacije sve do XIX. stoljeća. Bilo bi dugo, kad bih htio da navedem sve ono, što su tumači Herodotu o piramidama ispripovijedali. Navest ću samo ono, što se kaže za Keopsovu piramidu. Herodot o toj piramidi kaže:»Sto tisuća ljudi radilo je po tri mjeseca. Deset godina gradio se samo put, kojim su

kamenje vukli. Piramidu su samu gradili 2o godina«. »Na piramidi je zabilježeno u egipatskom pismu, koliko se potrošilo na rotkvu i luk i na češnjak za radnike. I kao što se dobro sjećam, što mi je tumač čitajući pismo kazao, potrošilo se tisuću šest stotina talenata srebra.« »I u toliku je zloću Keops zagazio, te je nemajući novaca kćer svoju dao na blud pa joj naložio, da nastoji nešto novaca steći; koliko, nisu mi kazali svećenici. I ona je stekla toliko, koliko joj je otac naložio. Ali i ona je naumila postaviti spomenik, te bi svakoga, tko bi k njoj došao, molila, da bi joj na dar dao jedan kamen za građevinu. Od toga kamenja sagrađena je, kao što su mi kazivali, srednja od tri piramide, što stoji pred velikom piramidom, a svaka joj strana od podrug pletra.«

Dakle uđimo u Keopsovu piramidu. Sa svakim je od nas po jedan beduin, koji onima, što ga trebaju, pomaže pri uspinjanju i, što je daleko napornije, a gotovo nemoguće za odeblje ljude, pri hodanju kroz 98 metara dugi hodnik, koji je širok samo 1 metar i 6 centimetara, a visok samo 1 metar i 22 centimetra, tako da čovjek mora neprestano hodati pogrbljen. No danas ne ide se tim hodnikom nego samo oko 20 m, a onda opet drugim, sličnim hodnikom, koji je gotovo 40 m dug, da se dođe u veliku dvoranu, zapravo u jedan uski, dugi i visoki hodnik, koji svojom duljinom i visinom impozantno djeluje. Ta je dvorana duga 47 m, visoka 8.5 m, a široka samo 1 m i 4 cm, ali nije ravna, nego kosa, nagnuta pod kutom od blizu 27° i na podu i na stropu. Ona je remek djelo klesarske umjetnosti. Politura kamenih zidova i način, kako su postavljeni kamen do kamena u toj golemoj dvorani, zadivljuje i pokazuje nam, kako je napredna bila ova umjetnost u Egiptu prije 5000 godina. Arapski pisac

Abd-el-Atif, koji je početkom trinaestog stoljeća bio u ovoj piramidi, napisao je o ovoj dvorani i njezinim zidovima, da nema tu nigdje između kamena i kamena toliko prostora, da bi se mogla u nj uvući i jedna igla pa ni jedna vlas, i doista je tako.

Uza strminu ove dvorane popesmo se u dvoranu, u kojoj se još i danas nalazi prazan granitni sarkofag samoga kralja Keopsa. Sve ostalo odnijeli su lopovi davno, još u starom vijeku, tako da mi nismo nikako upućeni, šta je sve taj moćni i bogati kralj sa sobom ponio u grob. Nema nikakve sumnje, da je u toj dvorani, u kojoj se sada nalazi samo prazan sarkofag, bilo obilje skupocjenog posuđa, zlata i dragog kamenja, pokućtva i t. d. Ali sve što se dalo odnijeti, odnijeli su lopovi, koji su vrlo dobro znali, da je Keops morao ponijeti sa sobom u grob silno bogatstvo. Ipak ono, što je ostalo, ova »kraljevska dvorana«, u kojoj je počivalo tijelo Keopsovo, ostavlja na čovjeka neizbrisiv utisak. Dovoljno je pogledati njezin svod, načinjen od devet silnih granitnih pragova, od kojih je svaki 5.64 m dug, i majstorski izgrađene granitne zidove.

Izlazimo i spuštamo se kroz velik hodnik opet u uske hodnike. Ali kad smo upravo došli, hodajući uvijek pognuto kroz niski i uski hodnik, gotovo do njegova kraja, ne možemo naprijed i umalo da se nismo morali vratiti. Cijeli hodnik zakrčila jedna debela dama, koja se jedva kretala, svaki čas stala, sjela, pa opet par koraka, sva zadihana nastavila, dva su joj beduina pri tome pomagala. Uvjeravamo gospođu, da je takav put za nju veoma naporan i da će teško doći do kraja hodnika. Ali ona se ne da uvjeriti i silom hoće dalje. Kad smo vidjeli, da nas ne će slušati, a da je uvjerimo, kako za prekrupne ljude nisu ove stvari, zamolismo je, da se malo u stranu pomakne, da uzmognemo mi proći. Jedva jedvice prođosmo i do par minuta bili smo na čistom zraku i suncu. Razumije se, da ona gospođa nije došla do kraja hodnika. Uvidjela je, da smo je dobro savjetovali; sva umorna vratila se natrag.

Obilazimo polje piramida, a onda do sfinge, najvećega i najimpozantnijega kipa cijele ljudske historije.

Danas je sfinga cijela otkopana i stoji pred nama u svoj svojoj veličanstvenosti onako, kako je stajala za kralja Kefrena, nasljednika Keopsa, koji ju je dao istesati. Ona je cijela, od podnožja do vrh glave, od šapa preko golemog tijela do repa, isklesana u živoj stijeni. Visoka je 20 m, a duga 74,5m. Čuvarica svetog okruga druge, Kefrenove piramide, prkosi sfinga već blizu 5000 godina vremenu i vjetrovima, koji su je često puta tokom ovog vremena pijeskom zasuli. Čini se, da je i onda, kad je Herodot bio u Egiptu, bila pijeskom zasuta, jer je on ne spominje. Sfinga je zapravo kip gorostasnoga lava s glavom kraljevom, dakle s portretom kralja Kefrena.

Kako impozantno prkosi vremenu to djelo ljudskih ruku u živoj stijeni podno velikih piramida! Rekoše za ovu sfingu da je zagonetna. Njezin mir i njezine tisućljećima zatvorene usne, njezin pogled u daljinu, uvijek su isti. Dok se po zemlji čovječanstvo patilo, stvaralo i uništavalo države i građevine, civilizacije i vjere, ona je ostala mirna čuvarica Kefrenova groba i nijemi promatrač cvata, propadanja i konačne propasti egipatske civilizacije.

Prema propisu, t. j. prema običaju svih putnika, trebalo bi se sada uspeti na Keopsovu piramidu. To je u programu, ali ostavljamo to za drugi put, previše smo umorni od tolikog obilaženja, uspinjanja i spuštanja i od tolikih impresija.

Zbog toga za danas to ostavljamo. To ćemo učiniti za jedne noći, kad bude mjesec pun, i kada s vrha piramide budemo mogli promatrati svu nilsku dolinu oko piramida, daleko do delte, i pustinju, koja na mjesečevu sjaju izgleda, kao da je sva prekrivena snijegom, te Nil, koji kao da samim srebrom teče.

A sada idemo u park čuvenoga hotela »Mena House«, odmah do samih piramida, da okruženi svim udobnostima prvoklasnog hotela, u kojem jedan servirani čaj stoji »samo« pola funte, gledamo, kako se u posljednjim zrakama sunca na zapadu kupaju piramide u samom purpuru.

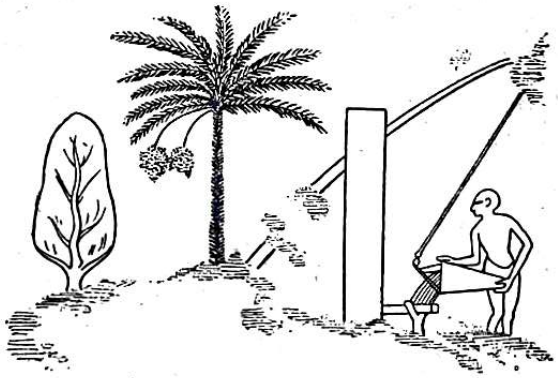

Natapanje polja u starom Egiptu

FELAHI, KOPTI, ARAPI

Kairo, u siječnju 1933.

U maloj kavani u Šari el Quasid nalazim se u društvu svoga prijatelja, profesora na jednoj kairskoj srednjoj školi. Oko nas se neprestano miješaju ljudi svih boja lica, od bijele do sasvim crne, svakojakih oblika, glava, nosova i usana, u evropskim odijelima i dugim egipatskim košuljama, ali skoro svi s fesovima na glavi. I svi ti ljudi, osim Evropljana, govore istim jezikom — arapskim, svi se osjećaju nacionalno jedno — Egipćani. Pred nama je upravo paradoks, koji jedva možemo donekle razumjeti, ali nas svejedno to ne može uvjeriti. Kako je moguće, da pripadaju istom narodu ti ljudi skoro bijeli tek ponešto tamnijeg lica, pravilnih i lijepih oblika glave, i oni izrazito crnačkog tipa, različnih nijansa, s oštro označenim odebljalim usnama? Između ovih dviju boja i tipova postoji mnogo drugih, s pravilnim crtama lica, ali crne puti, ili obrnuto. Međutim sve me to ne bi čudilo — kad mi je pred očima razvoj Egipta tokom 6000 godina — da mi moj Egipćanin ne tvrdi, da svi ti ljudi, uza sve razlike u njihovu licu, pripadaju danas jednome narodu — egipatskom, i da se oni kao takvi osjećaju.

Stanovništvo današnjeg Egipta jasno se dijeli u dva glavna dijela: jedan je afričkog, a drugi azijskog podrijetla. Afričkog su podrijetla oni, koje smatramo pravim Egipća-

nima: Kopti i Felahi, a zatim oni, koji su u Egipat došli s juga: Sudanci, Beda i dr. Azijskog su podrijetla: Arapi po gradovima i nešto po selima, Beduini, pa Turci, Jermeni, Sirci, Židovi i dr.

Danas smatramo, da su pravi potomci starih Egipćana Kopti i Felahi. Kopti, koji su u glavnom nastanjeni u gornjem Egiptu, i čiji su gradovi Medinet el Fajum i Assiut, bez ikakve sumnje potomci su onih Egipćana, kakovi su bili, prije nego su Egipat osvojili Arapi god. 641. posl. Kr., jer je posve sigurno, da doseljeni Arapi i Turci nisu u Egiptu nikada prelazili na kršćanstvo, pa su prema tome oni Egipćani, koji su i danas kršćani, svakako potomci Egipćana 7. stoljeća.

Osim toga i sam izgled Kopta vrlo je sličan izgledu starih Egipćana. Boja njihova lica nije jednolična, nego ih ima i čisto zagasito bijelih ili blijedo žutih, pa onda sve tamnijih do tamno brončane boje. Profil nosa im je ravan, kosa crna i većinom kovrčasta ili valovita, oči tamne, a trepavični otvor odužen. Prvi su redovito stanovnici gradova, trgovci i obrtnici, ovi drugi seljaci.

Kopta imade danas u Egiptu oko 850.000. Imenom Kopti nazvaše Egipćane Arapi, kad su osvojili Egipat. Riječ »Kopt« dolazi od Qibt, pl. qbat, a ta je uzeta od grčkog Aigyptos. Spočetka su imenom »Kopti« nazivali Arapi i vjeru i narodnost, jer su se Egipćani razlikovali i narodnošću i vjerom od osvajača. Kako je prelaženjem na islam bilo sve manje kršćana, arapski je jezik prodirao i među muslimane i među kršćane, pa je tako ime Kopti ostalo samo za oznaku egipatskih kršćana.

Najveći dio egipatskog stanovništva jesu Felahi. I oni su, kao i Kopti, potomci starih Egipćana, iako se među njih

pomiješalo, premda malo, bez sumnje i arapske krvi, jer se oni, pošto su primili islam, a kasnije i arapski jezik, nisu razlikovali od useljenih Arapa. U glavnom su se ipak oni sačuvali prilično čisti od te arapske primjese, jer su Arapi ostali gotovo isključivo u gradovima i bavili se trgovinom i zanatima. Ako usporedimo današnje Felahe sa staroegipatskim slikama i kipovima, nalazimo i kod njih kao i kod Kopta, staroegipatske osobine. Boja lica je i kod njih različita, od žućkaste i gotovo bijele u Delti do zagasite boje čokolade pa i još tamnije u srednjem i gornjem Egiptu. Profil nosa im je ravan, katkada nije zgnječen ili konkavan. Kosa je tamna, kovrčasta ili valovita. Arapa ima po gradovima. Amo treba računati i Beduine nomade. Ove dvije grupe, egipatska i beduinsko-arapska, razlikuju se oštro.

Osim tih spomenutih glavnih i sastavnih dijelova današnjeg egipatskog stanovništva ima i manjih grupa, koje već spomenusmo.

Nubijska nilska dolina, vrlo uzak, za kulturu sposoban kraj, spaja sjevernu afričku obalu s unutrašnjom Afrikom. Egipćani nazivahu ovaj kraj Kenset ili Toseti. Tamo od ušća Atbare počinju krajevi nastanjeni crnačkim plemenima. Ova su plemena kroz Nubiju doprla sve do egipatskih granica, pa ih mi nalazimo u Egiptu još od vremena stare države u sve većem broju, kao zarobljene robove, sluge, vojnike i policajce. Prirodno je bilo, da su oni uvelike djelovali na egipatski tip. I danas, a isto tako i u starom Egiptu zbog toga je od gorskog lanca Silsilis do prve katarakte pretežno negroidno stanovništvo. Nomarh Pepinaht iz Elefantine za Pepi II-og prikazan je kao crnac s tamnosmeđom bojom kože.

U grobovima Donje Nubije, iz još ranijeg doba, skoro se i nije našlo crnaca; crnačka primjesa počinje od treće

dinastije i dalje je sve jača i brža. Kao i leševi, nađeni u ovim grobovima, i predmeti uz njih odgovaraju tadanjem stanju u Egiptu, što znači, da je tada i u Egiptu u Donjoj Nubiji sve do oko druge katarakte živjelo stanovništvo jedne rase, i da su se Crnci ovdje naselili tek od početka trećeg tisućljeća prije Kr. Od toga vremena pa do danas nubijska je nilska dolina, ukoliko je sposobna za kulturu, nastanjena od Crnaca, dok hamitska plemena (Beda) žive nomadskim životom na pustinjskom platou. Crnce nazivahu Egipćani Nehesiu. Na relijefima starijeg doba nema Crnaca. Kasnije ih Egipćani slikaju onakve, kakvi su i danas. Za srednje države ističu se među crnačkim plemenima naročito Kuši ti, koje su Grci nazivali Etiopljanima. Njihovi potomci, današnji Nubijci, koji žive od granica Egipta i u Kordofanu i govore starim jezikom, primili su mnogo hamitskih i semitskih primjesa. Oni su bili odlični ratnici, zbog čega su ih Egipćani rado uzimali za vojnike.

Prije se mislilo, da su se Egipćani neposredno prije Menesa, dakle prije III. tisućljeća, naselili u Egipat. Međutim današnje stanje nauke nas upućuje, da su se oni barem 1000 godina prije toga uselili u dolinu Nila, njihova je kultura ovdje nastala i nije izvana donesena. Kad se Egipćani javljaju u povijesti, oni su narod, čiji se tip na spomenicima oštro razlikuje od onog njihovih susjeda. Egipćani su na tim spomenicima tamnosmeđe boje, njihove žene svjetložute; plemena Beda smeđe, žene žute. Libijci su bijeli s plavim očima i plavom kosom, Crnci kao i danas. Sve ove razlike pokazuju, kako su se u ovo doba Hamiti uvelike razlikovali, i kako su se oni davno već prije toga nastanili u Africi. Srodnost je egipatskog jezika sa semitskim i danas bez sumnje dokazana.

Zbog velike sličnosti u običajima, nošnji i oružanju Egipćana i Libijaca uzeli su neki, da su egipatski preci ili bar onaj elemenat, koji je došao do prevlasti u Egiptu, libijskog podrijetla, i da je jedno libijsko pleme prodrlo u dolinu Nila i nju zauzelo.

Tome naprotiv ima kod Egipćana običaja, koji se ne samo nalaze kod ostalih Hamita i kod Semita, nego i kod nubijskih Crnaca.

Kako se dogodilo, da je jedno pleme egipatsko podjarmilo ostala, i da je od prve katarakte do morske obale stvorena jedna država, i kako su različni elementi doprinijeli stvaranju ne samo jedinstvene kulture, nego i jedinstvenog egipatskog naroda, ne ćemo sada razlagati.

Stoljeća su prolazila i stvarala velika djela egipatske civilizacije, koje su svjedoci ne samo silne piramide i divne slike u mastabama egipatskih dostojanstvenika, nego i klasična kultura t. zv. Srednje države, kakva se rijetko gdje može u cijeloj povijesti naći. A onda je došlo do provale Hiksa, semitskog naroda, koji je oko godine 1700. pr. Kr. provalio u Egipat i pokorio ga. Najmanje stotinu godina ostali su ti stranci u Egiptu, a s njima i njihova vojska. Da je radi toga došlo do miješanja između njih i samih Egipćana, zbog čega je hamitskom elementu primiješano dosta semitske krvi, nema nikakve sumnje.

A onda su, poslije više od stotinu godina robovanja, Egipćani protjerali Hikse, pa je nakon toga Egipat doživio ponovno cvjetanje, a s njim i svoju najveću ekspanziju prešavši u drugu i treću i doprijevši do četvrte nilske katarakte, a na sjeveru preko Eufrata. U to je doba bilo pod egipatskom vlašću ne samo mnogo Crnaca, nego i Semita, a i različnih drugih naroda sa sjevera sve do Eufrata.

Tisuće robova, obrtnika i trgovaca svih tih različnih naroda koje je Egipat okupio pod svoju vlast, živjelo je u Egiptu i pridonijelo svoj dio miješanju egipatske i strane krvi. Kad se tome doda, da su i dalje Etiopljani služili u vojsci i vršili policijsku službu, lako nam je shvatiti njihovo učešće u održavanju i jačanju crnačkog elementa u egipatskoj krvi. Isto su tako i Libijci služili u egipatskoj vojsci, i kako su njihovi vođe došli do sve većeg utjecaja, dogodilo se, da su oni stupili u rodbinske veze s dvorom, i napokon se jedan od njihovih potomaka koji je stolovao u Bubastisu u Donjem Egiptu, Šešonk (oko 945. pr. Kr. proglasio kraljem cijelog Egipta i osnovao dinastiju (XXII. din.). Dvjesta i dvadeset godina iza toga osvojio je etiopski kralj Piankhi Meri-Amon cijeli Egipat. Potomak starih egipatskih kraljeva sanjao je o obnovi carstva. Piankhi prodre niz Nil i, pošto osvoji i podvrgne svojoj vrhovnoj vlasti cio Egipat, vrati se u svoju domovinu u Napatu na krajnjem jugu Sudana. U samom Egiptu ostavi članove svoje porodice, koji su rezidirali u Tebama. Jedan od njih, Sabakon (712—700), podjarmi ponovo cijeli Egipat.

Jasno je, da je to osvajanje Egipta od strane Etiopljana imalo za posljedicu nov jači pritjecaj etiopske krvi. Za etiopskog faraona Taharke Asirci su u VII. st. osvojili Egipat i bacili Etiopljane preko katarakta.

Kad su se Egipćani oslobodili Asiraca, Egipat je ponovno procvjetao, dok ga nije podjarmio perzijski kralj Kambiz. Od Perzijanaca oslobodio je Egipat Aleksandar Veliki. Sagradivši Aleksandriju počeo je Aleksandar grecizirati Egipat. Njegovi nasljednici, koji u Egiptu osnovaše svoju dinastiju, Ptolemejevići razviše do velike visine t. zv. helenističku kulturu, i sjeverni je Egipat sad živio novim

duhom, dok se u ostalom Egiptu nastavio stari život, a Ptolemejevići smatrani su pravim egipatskim faraonima. Taj helenističko-egipatski period donio je Egiptu ponovno cvjetanje, koje ne će prestati ni onda, kada posljednju kraljicu Egipta, Kleopatru, zamijene rimski carevi. U rimskoj državi igrao je Egipat veliku kulturnu ulogu, a istovremeno se sve više grecizirao. A onda je došlo do velike ekspanzije Arapa i islama. G. 641. Egipat osvojiše Arapi, doskora je većina njegova stanovništva primila islam, i malo po malo svi su Egipćani govorili samo arapskim jezikom, a egipatski je jezik onakav, kakav se govorio u kasnijim stoljećima, ostao samo u liturgiji monofizitske egipatske kršćanske crkve.

Natapanje polja u današnjem Egiptu

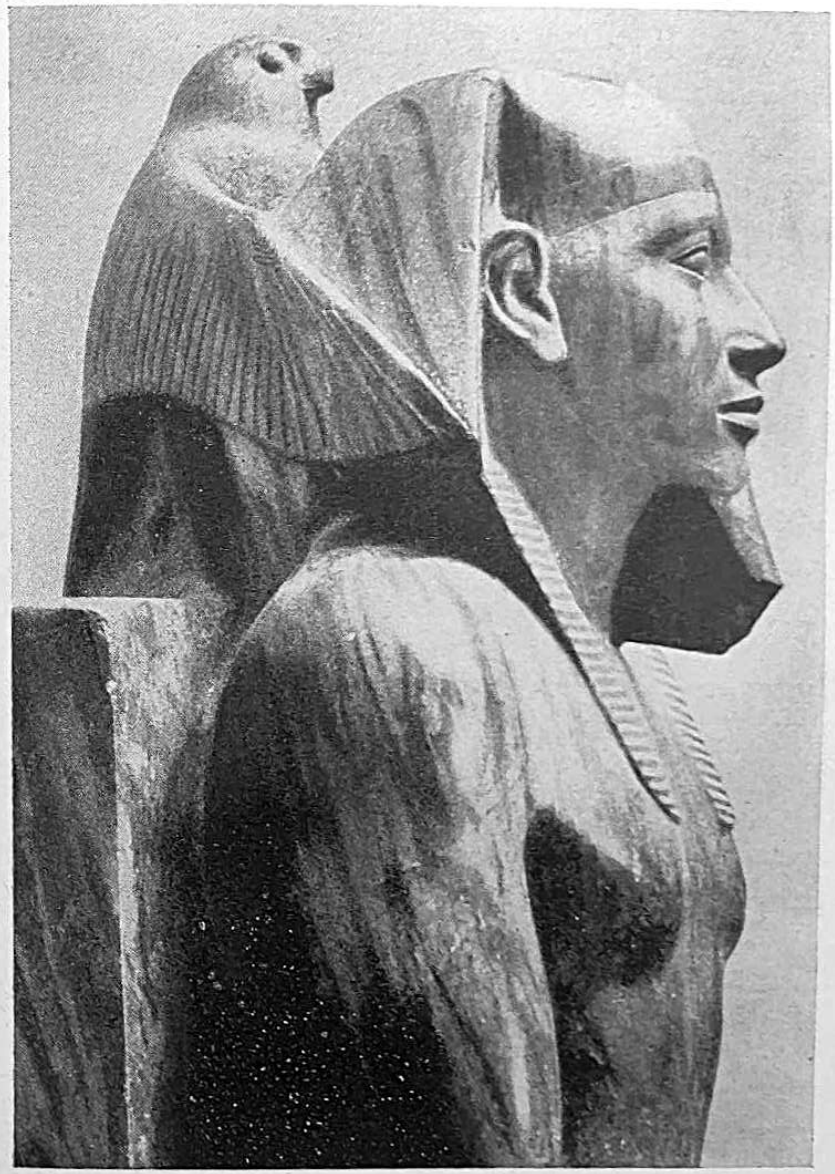

Kefrenov kip, nađen u njegovoj piramidi

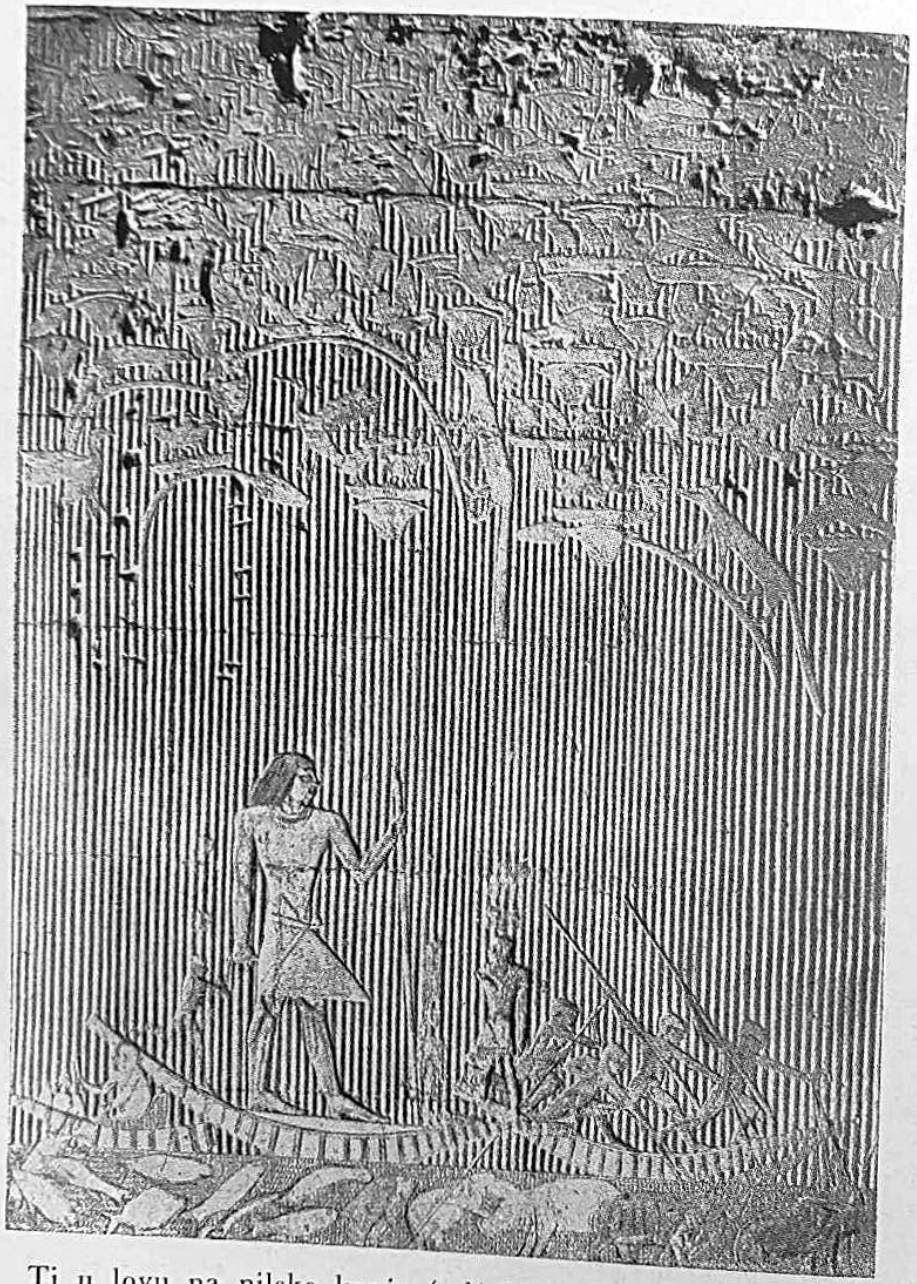

Ti u lovu na nilske konje (reljef u grobnici kraljevskog ministra Tija)

Pisar iz V. dinastije (Pariz, Louvre)

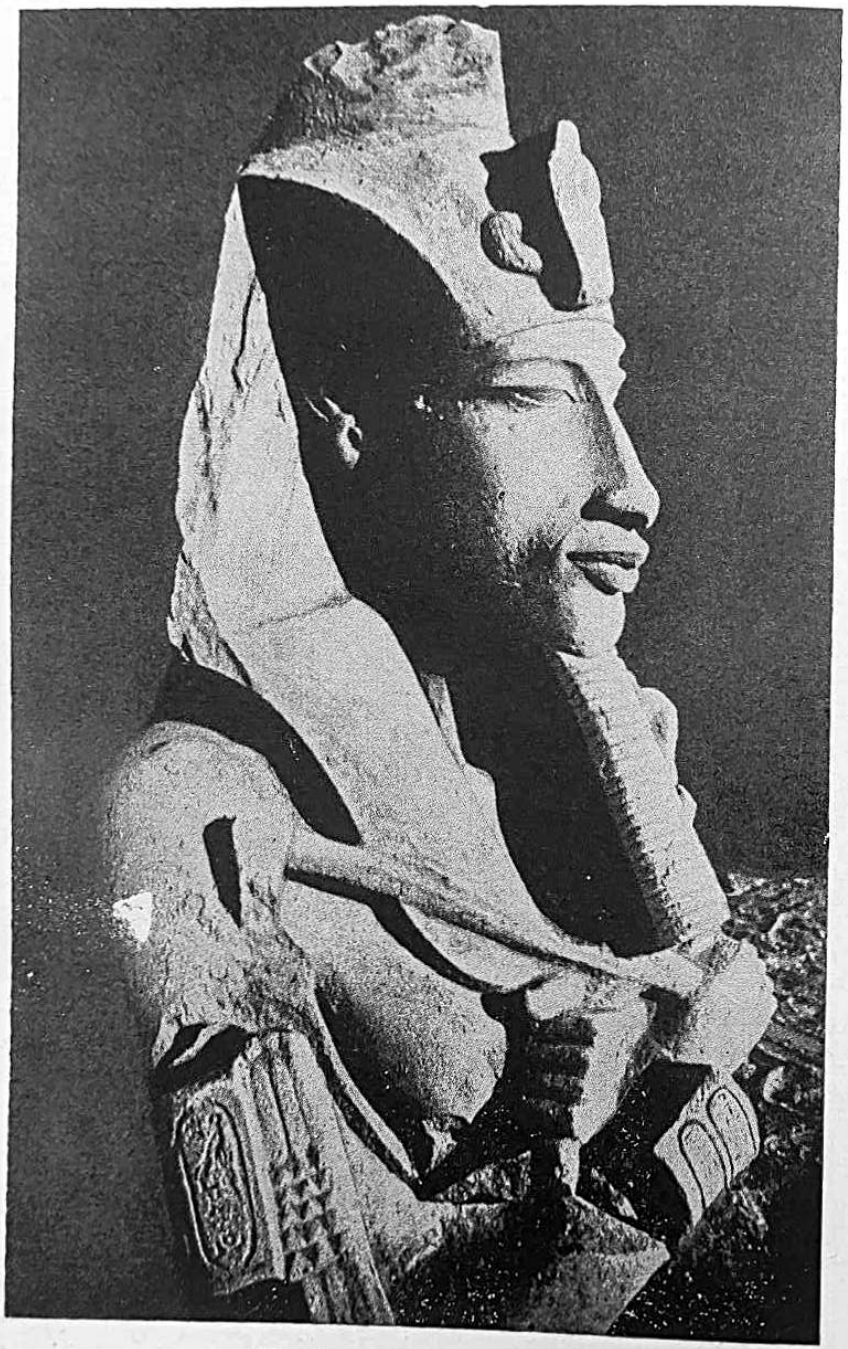

Aknaton — Amenotis IV.

U GRADU BOGA SUNCA

Meleui, u veljači 1933.

Malo koji stranac, koji dolazi u Egipat, ide u Tell el-Amarnu. Čak ni ravnateljstvo egipatskih državnih željeznica nije smatralo potrebnim da u sezonskoj karti, kojom je omogućeno, da se putnik iz Aleksandrije u Assuan zaustavi, kolikogod dana hoće, u svima znamenitim mjestima staroga Egipta, označi Tell el-Amarnu. A ipak je to mjesto značajno i u egipatskoj povijesti i u egipatskoj umjetnosti. Ono je bilo sijelo možda najzanimljivijega egipatskog kralja, a svakako najvećeg mislioca na prijestolju faraona.

Kad sam u Kairu kupio kartu za odlazak u Assuan i povratak iz njega, propitao sam se odmah, da li se s tom kartom, na kojoj je bilo označeno, da se smije zaustaviti u Baliani (za Abidos), u Denderi, u Luksoru, u Edfu i Ombosu, mogu zaustaviti i na kojoj postaji u blizini Tell el-Amarne ili na postaji, koja to ime nosi. Htio sam obići starine, koje se tu nalaze. Svi su me uvjeravali, da smijem. Potpuno uvjeren u to uđoh u vlak s namjerom, da se iskrcam u Meleuiju, da tu prenoćim i da onda ujutro krenem u Der Mavas, odakle je najzgodnije prijeći preko Nila na ruševine staroga grada Aketatona. Imao sam sreću, da se upravo zajedno sa mnom u istom kupeu vozio i jedan gospodin, trgovac iz Aleksandrije, koji je išao u Meleui trgovačkim poslom. On je po-

znavao dobro čitavu okolicu Tell el-Amarne i davao mi upute, kako da najzgodnije dođem do svoga cilja. Taj mi je gospodin među ostalim savjetovao, da se što ranije vratim natrag iz Tell el-Amarne u Der Mavas, da me ne bi na putu uhvatio mrak, jer da su stanovnici Der Mavasa poznati zbog ubojstva. Pripovijedao mi je, kako su upravo oni za posljednjeg ustanka protiv Engleske poubijali nekoliko Engleza, i kako su ih onda Englezi oštro i na nadasve originalan način kaznili. Zbog toga da sada stanovnici Der Mavasa mrze Engleze kao vragove. Iako na meni nema ništa engleskoga, osim možda odijela, moj mi je suputnik ipak preporučio, da u Der Mavasu ne progovorim ni jedne riječi engleski. Nije mi baš bilo ugodno, što mi je on pripovijedao, to manje, što sam tamo išao sam. Moram priznati, da sam, malo prije nego sam imao izići iz vlaka na postaji u Meleui, bio gotovo odlučio da ne izlazim, nego da proslijedim dalje prema Luksoru. Ali opet je želja, da vidim ostatke prijestolnice toliko simpatičnoga Aknatona, nadvladala onaj potajni strah, koji je u meni nastao poslije pripovijedanja moga suputnika, i ja iziđoh u Meleuiju. Ali mi sada glavar postaje nije htio priznati pravo, da s istom kartom sutra proslijedim dalje, jer da na njoj nije to označeno. Uzalud sam ga uvjeravao, da su mi u Kairu kazali, da to stoji do njega. On je ustrajao pri svome, da gubim pravo na daljnju vožnju i da moram kupiti novu kartu, ako želim dalje putovati. Nije bilo druge, nego stvar ostaviti za sutra. Zajedno sa svojim suputnikom odsjedoh u jednome domaćem hotelu. Restaurant hotela bio je pun svijeta, iako je već bila prošla ponoć, jer se i u Meleuiju, kao i po svim egipatskim varošicama i gradovima, slavio ramazan. Još prije nego sam otputovao iz Zagreba, pročitao sam u Baedekeru, da Evropljanin ne smije jesti po

domaćim restaurantima, jer da su oni redovito nečisti, a osim toga, da je hrana za nas netečna. Toga sam se uvijek dosad držao i bio sam odlučio, da ću se za cijeloga svog boravka u Egiptu držati uputa Baedekerovih.

Sjedosmo za jedan stol i naručismo jednu čašicu konjaka. Moram priznati, bojao sam se čak i konjaka u domaćoj čašici. Za par minuta bile su na našem stolu ne samo dvije čašice konjaka, nego i veliki tanjur pun janjećih pečenih kotleta, koji su na mene bacali neki upravo zavodnički pogled. I mirisali su daleko ljepše nego sva jela u »evropskim« hotelima Kaira. To je bilo »meze«. Moj suputnik je odmah počeo jesti, i to s toliko apetita, da sam, privučen mirisom i izgledom tih kotletića i njegovim apetitom, uzeo i ja prvi, drugi pa i treći komadić i zaboravio na sve Baedekerove upute. Iza prve čašice konjaka naručismo drugu. Sada su odnijeli ostatke prvog mezeta i donijeli drugo: opet neke pečene dijelove janjeta, isto tako ukusno priređene, pa neke krastavce, paprike i koješta drugo u octu. Pristupismo i trećoj čašici. Sada nam donesoše kao meze nekakve sirove stvari. Povrh svega dali su nam i vrlo dobar kruh. I tako, zaboravljajući sve više na savjete Baedekerove, ja sam se uvjerio, da se i u domaćim gostionicama može jesti, te sam s mezetima ne samo večerao, nego sam i uz čašicu konjaka sasvim zaboravio na opasne stanovnike u Der Mavasu.

Ujutro krenuh automobilom u Der Mavas, a onda na magarcu na obalu Nila. Ali sad sam se našao u neprilici. Moj gonič nije znao ama ni jedne rieči na drugom kojem jeziku osim na arapskom.

Trebalo je da prijeđem Nil i za to sam trebao lađicu. Nije bilo druge, i ja izvadih iz džepa njemačko-arapski rječnik, koji sam za svaki slučaj sa sobom uzeo, i onda mu riječ

po riječ bez ikakvih gramatičkih forma rekoh od prilike ovo: »Ti ja pribaviti lađica, prelaziti Nil, mjesto Tell.« I on je to razumio, ostavio me, da čekam uz Nil zajedno s njegovim magarcem, i doskora je doplovio s lađicom i dva veslača. Prijeđoh Nil, a svome goniču rekoh samo: »Ti čekati.«

I evo me u nekadašnjoj prijestolnici Aknatonovoj.

Rekoh već prije, da je vladar, koji je sebi sagradio prijestolnicu ovdje u današnjoj Tell el-Amarni, svakako najzanimljiviji vladar Egipta. Nije on nikako ratovao, nije ni podigao silnih hramova ni piramida. Ali je Aknaton izveo u Egiptu cijelu revoluciju: srušio je sve stare bogove, kojima se Egipat već tri tisuće godina klanjao, zabacio mnogoboštvo, zabranio poštivanje brojnih bogova, dao zatvoriti njihove hramove, njihove svećenike dijelom protjerao, a dijelom zatvorio, silna imanja hramova, koja su oni kroz tisućljeća naslagali, a koja su im darovali pobožni faraoni, zaplijenio i naredio, da se ima poštivati samo jedan bog — Sunce — prikazano u sunčanoj ploči. Taj faraon, koji se prije zvao Amenhotep (Amenofis), t. j. »Amon počiva«, promijenio je svoje ime i nazvao se Aknaton (Eknaton), t. j. »Duh Atona«. po njegovu naučanju samo je jedan bog, koji se identificira sa Suncem. Moramo se diviti smjelosti, koju je imao taj faraon, kad se usudio da ustane protiv dotadašnjeg vjerovanja i protiv najmoćnijeg staleža u Egiptu, svećenika boga Amona. I nije to bilo samo nekakvo filozofiranje ili lično mišljenje kraljevo. To nije bila samo borba protiv bogova, koja je trpjela kompromis, nego uništavanje svega onog, što se dotada vjerovalo, i svega onog, što je s dotadašnjim vjerovanjem bilo u vezi. Amenofis IV. nije samo zabranio štovanje starih bogova, nego je dao posvuda, po hramovima i po grobovima, po spomenicima i kipovima brisati i samu riječ »bogovi« pa je u tu svrhu naredio, da se imaju pročitati svi natpisi na hramovima, i gdje bi se našla ta riječ, da se ima odstraniti.

Napokon je Aknaton došao do uvjerenja, da treba da napusti Tebe, to dosadašnje središte Amonova kulta. U tu svrhu sagradi sebi novu prijestolnicu daleko od Teba, evo ovdje, gdje se još danas vide ostaci njegove palače te palača njegovih doglavnika i savjetnika. Tu su se našli toliki prekrasni spomenici nove umjetnosti, koja je zajedno s novom vjerom nastala, i to potpuno drugačija od dosadašnje, tradicionalne.

Daleko od Teba i daleko od svakog dodira s ostacima stare vjere Aknaton je ovdje živio novome božanstvu, kome se sada cijeli Egipat morao klanjati. A to je božanstvo bilo sasvim različito od dosadašnjih. Aton nije samo otac Egipćana, on je otac svih ljudi. U jednoj himni, koju je sam Aknaton spjevao Atonu, slavi toga jednog i jedinog boga, koji svoje tople zrake šalje svakom stvorenju i svim ljudima. On je dobročinitelj cjelokupnog čovječanstva, zajednički otac sviju. I dok je za ostale egipatske vladare božanstvo ono, koje neprijatelje svladava i njima ih kao zarobljenike daje, za Aknatona je bog otac sviju, i pred njim su jednaki i Egipćani i stranci.

Aknaton je prvi prorok, što ga povijest poznaje. On je prvi, koji je vidio i iznio ovu veliku istinu. On je prvi monoteist u najplemenitijem smislu.

Uz ovu revoluciju u vjeri, koja je ujedno i revolucija protiv dotadašnje prevelike moći svećenstva, išla je usko vezana revolucija u umjetnosti. Aknaton je propovijedao u prvom redu »istinu«. Nju je toliko volio, da je uz svoje ime uvijek dodavao »koji živi u istini«. Zato je i htio i tražio,

da i umjetnost bude istinita, t. j. što realističnija. I ona je doista to i postala zabacivši sasvim sve ono, što je dotadašnja umjetnička škola naučavala. Dok su prijašnji faraoni bili uvijek prikazivani u što većem dostojanstvu, sada se prikazuje Aknaton i njegova porodica u prizorima običnoga dnevnog života. Dok su stari umjetnici nastojali da idealiziraju lice faraonovo, Aknaton je dao, da ga slikaju i klešu toliko prirodno, te se moramo čuditi, kako je dopuštao, da ga onako prikazuju: s vrlo dugačkom glavom, s krivim nogama i t. d. Ali je nova umjetnost dala mnogo doista lijepih i svježih djela, od kojih je dovoljno spomenuti samo poprsje njegove žene, divne kraljice Nefretete, koje je nađeno ovdje u Tell el-Amarni, a onda preneseno u Berlin, gdje se još uvijek nalazi.

Prije prvoga svjetskog rata iskapala je ovdje jedna njemačka ekspedicija, koja je našla veliku množinu prekrasnih stvari i gotovo sve prenijela u Berlin. Sada ne iskapaju više Nijemci, nego »Egypt Exploration Society«. Istina je, da se poslije rata nije našlo ništa, što bi bilo slično onome, što su Nijemci iskopali, ali uza sve to i ovo, što je ostalo, a to su u prvom redu relijefi u grobovima, pokazuje, kako je nova umjetnost bila ne samo puna života, nego i finog osjećaja.

Evo me na razvalinama Aknatonova grada. Na istočnoj strani Nila nalaze se uz Nil sela El-Till, Hag Quandil, Amarije i Hauata, a uz njih ruševine stare prijestolnice Amenofisa IV. Sela Tell el-Amarna ovdje nema. Arheolozi su to ime dali ovom kraju, u kojem su ruševine. Postoji mala željeznička postaja, koja se zove Tell el-Amarna, ali ta je na zapadnoj obali Nila i nema nikakve veze sa starim Aknatonovim gradom.

Danas, pošto su mnoge ekspedicije, a najviše ona njemačka, koja je radila g. 1907. pa 1911.—1914. otkopale najveći dio staroga grada, Tell el-Amarna su egipatski Pompeji. Mnogo su pridonijeli otkapanju i t. zv. »sabahini«. Ovi sabahini kopaju zemlju na mjestima nekadašnjih naselja, a ta im zemlja služi kao đubre, kojima đubre svoja polja. Zahvaljujući dakle i naučnim ekspedicijama i ovim sabahinima, pred nama evo danas leži otkopana najzanimljivija egipatska prijestolnica, u kojoj možemo vidjeti ne samo ostatke starih hramova, nego čitave sklopove kuća i palača počevši od palača samoga faraona pa do malih kućica radnika i seljaka. Da se ovo ovako sačuvalo, treba razloge tražiti u tome, što je iza smrti Aknatonove nastala reakcija konačno pobijedila. Tada je Aknatonov grad jednostavno napušten i predan pustinjskom pijesku. Par godina poslije smrti Aknatonove nije bilo u njegovu gradu više nikoga, koji bi čuvao prekrasne palače, hramove, a ni proste kuće; pustinjski je pijesak zasipao i konačno sve zasuo. I tako danas prolazimo ulicama i ulazimo u kuće. U njima jasno razabiramo sve prostorije, koje nam odaju, kako su Egipćani pred gotovo tri tisuće godina znali udobno i ukusno živjeti. Slične ostatke staroga egipatskog života vidio sam kod Deir el-Medine, ali tamo ima samo radničkih kuća, koje sada otkopava jedna francuska naučna ekspedicija. Ovdje u Tell el-Amarni ima i radničkih kuća, ali ima i vrlo raskošno građenih kuća velikaša i bogataša, pa čak i palača samoga kralja. Većinom su to sklopovi kuća, t. j. oko jedne velike palače poredano je mnogo manjih kuća. Ove kuće imaju gotovo uvijek svoj vrt, u kojemu se nalazi bunar i često malo jezerce, a do njega kiosk. Uz kuću su različita spremišta, silosi za žito, staje za konje i ostalu stoku, spremišta za kola i t. d. Sama

glavna zgrada ima po čitav niz soba, ali uvijek: predvorje, veliku dvoranu za primanje, blagovaonicu, jednu ili više spavaćih soba, kupaonicu, zahode i ostale sporedne prostorije. Sve je to, što se higijene tiče, uređeno daleko bolje nego mnoge današnje egipatske kuće, pa i u gradovima. Osim tih prostorija imale su ovakve kuće i sobe za urede i slično. Sve ove prostorije iznutra, kao i sama kuća izvana, bile su iskićene lijepim i živim slikarijama, koje su davale gradu neobično živ izgled. Prolazim različitim prostorijama, kojih su zidovi katkada do tri metra visoki, i divim se napretku i smislu za udobnost suvremenika Aknatonovih.

Ali od svih tih zgrada, koje se protežu u duljini od 7 km širini od 1 i pol km, dakle od prilike koliko i naš Zagreb, zanima me najviše kuća »natkipara« Tutmesa. Kad bi naši kipari, pa i najbolji i najčuveniji, imali ma iz daleka ovakve udobnosti, kakve je imao majstor Tutmes, uvjeren sam, da bi bili zadovoljni, što im je Bog ulio umjetnički dar. Velik je gospodin bio ovaj majstor Tutmes. Njegova stambena kuća i cio sklop zgrada oko nje ne naliči bilo kakvoj običnoj kući, nego velikaškoj palači. Istina, do danas od svega toga ostali su samo najdonji zidovi. Ali otkada su oni očišćeni od pustinjskog pijeska i od ostataka zdrobljenih opeka, imamo pred sobom čitav taj sklop onakav, kako je izgledao, kada ti zidovi nisu bili do vrha dovršeni, recimo, onako, kako izgleda bilo koja zgrada, koja je sagrađena do oko tri metra visine, a ima da postane ukusna i lijepa palača. »Natkipar« Tutmes imao je za sebe stan od dva mala predvorja, od velike dvorane za primanje, od blagovaonice, od spavaće sobe, od nekoliko manjih soba, imao je svoju kupaonicu s ostalim potrebnim prostorijama, svoje staje, svoje

spremište za kola, svoje silose za žito, napose stan za žensku poslugu, koja je vjerojatno služila i za modele. Do njegove glavne stambene zgrade bila je kuća, u kojoj je stanovao njegov glavni pomoćnik, oko kuće prostran vrt s bunarom, a na jednoj strani vrta mnogobrojni mali vrtovi za ostale pomoćnike i šegrte. Ulazim u prostoriju, u kojoj su se odlijevali sadreni odljevci, i gdje se još i danas nalaze komadi sadre. Ulazim zatim u sobu, u kojoj su bili modeli, prema kojima su radili pomoćnici. Sve je to pred nama, i s malo fantazije možemo sebi predočiti, kako je izgledalo, kada je cio ovaj prostor odjekivao od udaraca čekića po granitu, pješčaniku ili alabastru, i odzvanjao od vesele pjesme klesara i kipara. Istina, nije to jedini kiparski atelje, koji je nađen u ovome starom gradu. Našlo se i drugih, ali atelje »natkipara« Tutmesa ne samo da je najveći, nego je upravo on učinio, da je umjetnost Tell el-Amarne postala poznata širokim krugovima. Baš onda, kada su svijetu otkriveni pojedini kipovi, odnosno modeli nađeni upravo u ovom Tutmesovu ateljeu, zavladalo je toliko oduševljenje među ljubiteljima umjetnosti kao malo kada. Da ne nabrajam mnogobrojne portrete kraljevske porodice, dovoljno je, da spomenem jednu jedinu umjetninu najveće vrijednosti, divno poprsje kraljice Nefretete, kojim je obogaćen ne samo berlinski muzej, u kome se sada nalazi, nego i umjetnička riznica cijeloga svijeta.

Prolazim mimo mnogobrojnih otkopanih zgrada, samo gdjegdje zavirim u po koji detalj i žurim se do grobnica u pećini Tell el-Amarne, koje nisu toliko zanimljive svojim rasporedom i veličinom, koliko svojom dekoracijom u stilu kralja obožavatelja sunca. Iako su one zbog napuštanja Aknatonove prijestolnice ostale većinom nedovršene, ono,

što se tamo nalazi, prava je galerija slika toga stila, koji se pojavio u egipatskoj umjetnosti zajedno s vjerskom revolucijom. I premda je ta umjetnost zajedno s vjerskom revolucijom malo poslije smrti Aknatona slomljena i uništena, unijela je ipak u kasniju umjetnost nešto od svoje svježine i svoje »istinitosti«.

U KRAJU PRVE SOCIJALNE REVOLUCIJE U HISTORIJI

El Baliana, u veljači 1933.

Rano u zoru ostavljam Meleui. Vlak juri prema jugu preko lijepe i plodne doline između Nila i obronaka Libijske pustinje. Preko Nila, na istočnoj strani, odmah uz samu rijeku, dižu se pusti obronci istočne pustinje Guebel Abou Fedak. Svako malo prolazimo kroz šume paoma i sikomora, mimo sela s primitivnim kućama i neizbježivim džamijama, cestom prolaze karavane deva i magaraca, po poljima se živo radi, pred kućama mnogi ljenčare ni ne obazirući se na vlak, zamazana dječurlija dovikuje nam i traži bakšiš. Kod gradova, u kojima se zaustavljamo, vidimo moderne fabrike, a odmah do njih seljake, koji oru sa zapregom magarca i neke omatorjele deve. Katkad se odmah do džamije diže koptska crkva, na jednoj krst, na drugoj polumjesec. Na Nilu plove lađe, natovarene do vrha, razapetih jedara, koje tjera jutarnji povjetarac, dok mimo njih juri moderni luksuzni parobrod. Evo, upravo smo projurili mimo jedne instalacije s visokim dimnjakom, par časaka zatim vidimo tipičnu egipatsku »sakiju«, isto onakvu, kakvu nalazimo na relijefima u starome Egiptu, 4000 godina prije nas. To je veliko kolo, koje pokreću volovi, bikovi ili deve, s promjerom od kakvih 6—9 metara. Uz to su kolo privezane drvene,

a katkad zemljane posude. Kako se kolo kreće, tako naizmjence pritječu posude pune vode, koja se onda izlijeva u žljebove i dalje raspoređuje po poljima. Dakle tik do najmodernijih strojeva konzervativna davnina. Kontrast za kontrastom slijedi, dok Nil teče veličanstveno, onako, kako je tekao kroz tisućljeća, a da se ni ne primjećuje; čini se kao more za pune tišine.

Istočno je nebo samo zlato, još malo, i sunce će se pojaviti, ono jutarnje sunce, koje su kao mladog boga Hora tisuće godina pozdravljali Egipćani, da zasja nad egipatskom zemljom i da joj dade »život i snagu«.

Sunce se već visoko diglo, kad prispijevamo u El-Balianu, mali gradić uz sam Nil, s malom stanicom usred paomine šumice. Prodavači nude kojekakve slatkiše, kruh, neka jela, i lepeze u obliku zastavica, ispletene od slame raznih boja, s ornamentom, na dlaku istim, kakav se nalazi na nošnji naših dalmatinskih Zagorkinja. Nude i neke torbe i torbice na isti način napravljene i s istim ornamentima. Vesela djeca skaču po peronu i zalijeću se do mene tražeći »bakšiš«. Uza zid stanice prodaje se kruh, a hljebovi leže na goloj zemlji. Ne vodeći ni najmanje računa o higijeni prilaze Egipćani, uzimlju hljebove sa zemlje, plaćaju i brzo se penju u vagon. Vlak odlazi, a ja ostajem u Baliani, kamo sam došao, da otale krenem u starodrevni Abid, najstariji sveti grad starih Egipćana, prvu prijestolnicu staroga Egipta.

Sama Baliana nema ništa, što bi stranca moglo interesirati. Tipično egipatsko veće naselje, s polupodrtim kućama i po kojom kavanicom, sa čaršijicom kao u našim bosanskim gradićima, s mnogo dućana i malo prometa. Potražim jednog goniča, i doskora krećemo. Magarac sjajne pasmine, kao da

vuče lozu iz vremena faraona stare države, prije dolaska Hiksa, kad još u Egiptu nije bilo konja, sličan onima na mome Hvaru, koji se ne stide da se takmiče i s najboljim bosanskim konjima. Sjedim na njemu kao paša, s osjećajem, kao da sam na onom svome, koji me kao derana nije nikada, ni pri golom jašenju, zbacio. S mojim je goničem i njegov sin, krasno dvanaestgodišnje momče, u malim gaćicama, dok je sam gonič u običnoj dugoj košulji, s plavim i bijelim prugama, koje idu od leđa do gležanja.

Brzo ostavljamo gradić, pravcem prema zapadnim obroncima Libijske pustinje, koji se visoko izdižu nad nilsku dolinu, sivi i bez vegetacije, u oštrom kontrastu sa zelenim poljima plodne nilske doline.

Oštro stupa moj magarac puteljkom, koji vodi kroz uređena polja, doskora zalazimo u jednu šumicu paoma i akacija, ulazimo u Bir-Kheil, oveće naselje s uobičajenim polupodrtim kućama načinjenim od nepečene opeke, i s golubinjacima, koji su iz daleka izgledali kao neka stara utvrda ili kao hramovi pilona pred hramovima. Takvih golubinjaka nalazite često u seljačkim naseljima u gornjem Egiptu, a načinjeni su od nepečenih opeka, blata i zemljanih lonaca. Svrha im je da goje golubove, koji se gnijezde u bezbrojnim otvorima i loncima. Ti golubovi daju gnoj za đubrenje vrtova, ma da — kako neki kažu — ti golubovi više pojedu nego koriste. Đubre domaćih životinja u ovim krajevima, u kojima ima vrlo malo drveća, seljaci suše i upotrebljavaju za gorivo.

Evo nas na kanalu El- Kasrehuz, uz koji se poredala lijepa šumica akacija, paoma i sikomora. S jedne i druge strane kanala mnogobrojne sakije i šadufi. Ti donekle sliče na bunare naše Podravine i Posavine, s razlikom, što često

nalazimo nekoliko njih, koji na neke vrsti spratova dižu vodu do potrebnog niveaua. Marljivo obavljaju felahi taj posao, polagano se dižu sad crpala puna vode, sad utezi na suprotnoj strani poluge, da onda uliju vodu u žljebove, od kojih ju zadnji prenosi na polja.

Moj gonič, čisti Felah — čije su tjelesne osebine potpuno nalik onima, ljudi na relijefima staroga Egipta — govori samo arapski, ali se mi svejedno razumijemo u onome, što je potrebno. Gledam ga i promatram njegove crte lica, i u njemu čitam svu patnju, koju su tisućljećima njegovi pređi morali podnijeti, sve do najnovijeg vremena, kad se i njihovo socijalno i njihovo materijalno stanje, velikim reformama lorda Cromena, izmijenilo. Ali su Felahi još uvijek daleko od svake jače socijalne napredne svijesti, kao da ne vjeruju, da je nestalo batinanja i kuluka, da je nestalo bahatosti i nečovječnosti paša, koji su cijelu zemlju sisali. Tisuće godina robovi, tisuće godina radili su zemlju, a drugi su uživali plod njihova truda. Ropstvo, kmetstvo i neimaština ostavili su duboke utiske na njihovoj duši i tragove na licu im. I sada žive oskudno, vrlo oskudno, na sitnim imanjima, koja im jedva omogućuju vrlo oskudan život — kruh od durre (vrst prosa) i bob, uz razno povrće, koje nilska dolina obilato pruža.

Prelazimo preko kanala, zatim uz rub jednoga malog naselja, složena od samih niskih kolibica načinjenih iz nilskog blata i trstike, a oko njih malo dvorište okruženo često zidićem, na isti način napravljenim. Tu se nalazi čitavo gospodarstvo toga siromašnog svijeta katkad po neka koza, po neka kokoš i po koji pijevac, a nad svime time visoke paome, koje naselju pružaju sjenu. Više od toga oni ni ne trebaju,

jer se njihov život, u tom kraju, gdje često i po nekoliko godina kiša ne padne, odvija na otvorenom prostoru.

Egipatski je seljak, Felah, uvjeren, da ovako mora biti, i ne misli na neki drugačiji, pa čak i bolji standard života, do njega nisu doprle ideje o socijalnoj jednakosti, a česte demonstracije kairskih studenata izričito su nacionalističke. Pa ipak je baš na tome tlu nastao prvi revolt protiv socijalne nejednakosti, prva velika socijalna revolucija, što ju historija znade. Tada su se digli baš ti najniži, najpotlačeniji i, u bijesu potlačenog, ustali na dotadanje svoje gospodare, osvetili se za vjekovne nepravde, opljačkali i uništili mnoga bogatstva.

Bilo je to negdje između godine 2360. i 2160. prije Krista. U toj velikoj revoluciji nestalo je stare egipatske kraljevske vlasti, a nosioci revolucije prigrabili su i građanska i vjerska prava, koja do tada nisu imali. Prije te revolucije bila su ne samo zemaljska, nego i nebeska dobra svojina samo kraljeva, velikaša i svećenika. Nesretni Egipćanin, seljak, radnik, obrtnik, radio je na ovome svijetu za svoje gospodare, koji su po egipatskom vjerovanju na temelju nekih ceremonija, produžavali, poslije smrti, isto onako udoban život — dok radnik, seljak i obrtnik ili uopće nisu mogli da žive u vječnosti ili, ako su ih njihovi gospodari sebi odredili za vječnost, morali su — po istome tom vjerovanju — da za vječnost ostanu i dalje njihovi sluge.

Prolazila su stoljeća, tisućljeća, dok nije potlačenima sve to dodijalo, da u jednoj silnoj revoluciji ustanu i silom, u krvi i vatri, prisvoje sebi ona dobra, koja su im dotada bila osporavana.

Lenjingradski papirusi, a i neki drugi, sačuvali su nam suvremeni opis tih događaja u skoro pjesničkoj formi. Ti su

opisi išli od usta do usta, pa su ih literati XII. dinastije zapisali.

Tu je opisana ta velika revolucija od njezina početka. Ali kako je za XII. dinastije u Egiptu ponovno došlo do vlasti svećenstvo i velikaši, a svećenici su bili oni, koji su sve to zapisali, to je i gledanje na revoluciju bilo s njihova stajališta, t. j. protivno revoluciji i njenim tekovinama. Evo nekoliko stavaka iz »Poslovica svećenika Neferrehua« (Papirus B u Lenjingradu):

»Ova je zemlja potpuno izgubljena; nitko se za nju više ne brine, nitko više o njoj ne govori, nitko nad njom ne plače... Vidim ovu zemlju u tuzi i nevolji... Ono, što se nije nikada dosada dogodilo, sada se događa... Više se ne plače na pogrebima... Jedan ubija drugog. Ja ti pokazujem sinove, koji su postali jedan drugome neprijatelji, brat je postao bratu protivnik, čovjek ubija svoga oca... Mržnja vlada među seljacima... Ušutkavaju se usta, koja govore, a odgovara se riječima, koje stavljaju batinu u ruke... Sunce se odvraća od ljudi...«

U drugom jednom opisu, t. zv. »Opomenama starca mudraca« kaže se:

»Plemići su u žalosti, pučani klikću; cio grad govori: Hajdemo, uklonimo moćne, koji su među nama... Zemlja je u revoluciji... lupeži postaju vlasnici, a stari vlasnici su pokradeni. Građani se sile da okreću mlinsko kamenje; oni, koji su obučeni u fine tkanine, bivaju tučeni, žene, koje nikada nisu vidjele svijetla, izlaze... Čovjek ubija svoga brata rođenog od vlastite majke. Stada lutaju, nema više nikoga, tko bi ih sakupio... Sve je nestalo od onoga, što se jučer viđalo... Žetva propada na sve strane; nema odijela, začina, ulja... Skladišta su porušena, a njihovi su čuvari

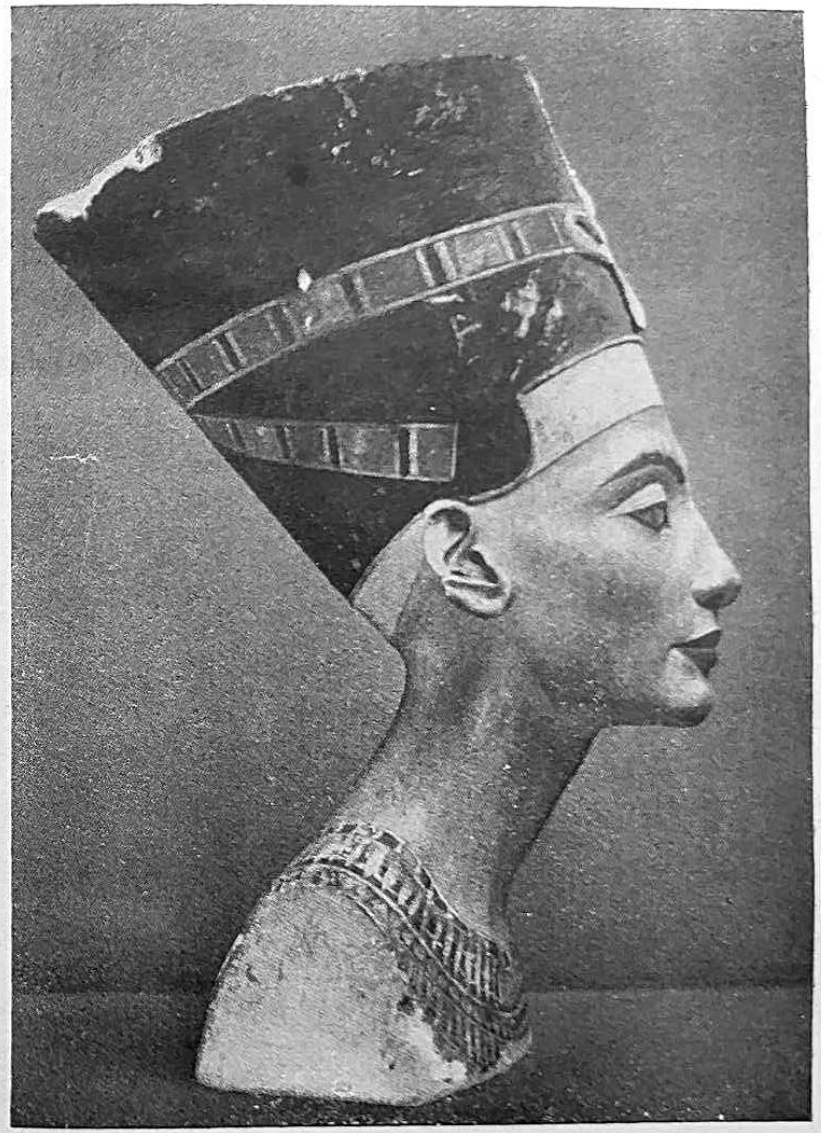

Nefretete

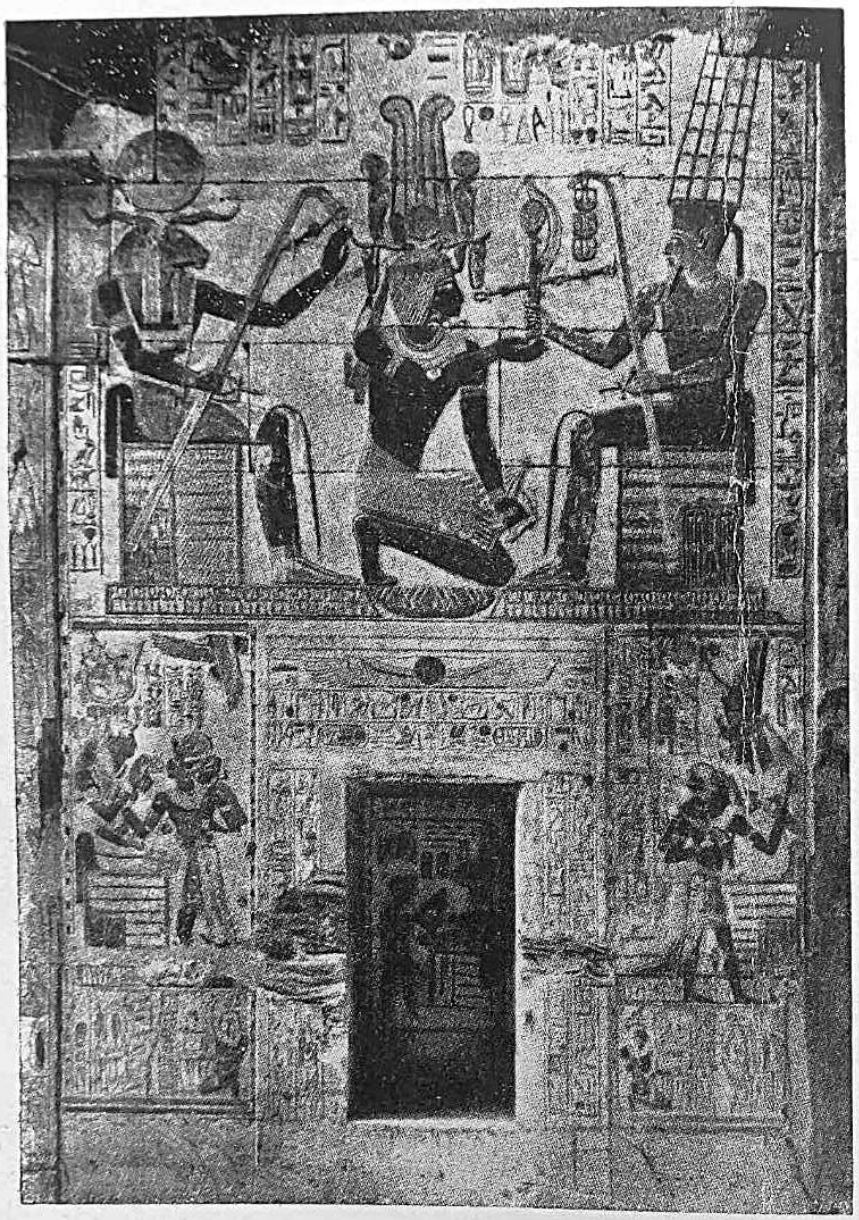

Zidna slikarija u hramu Setija I. u Abidu

bačeni na zemlju. Ljudi jedu travu i piju vodu, oduzima se hrana svinjama od usta...«

»Kralj je uklonjen od pučana... Velikaši su gladni i u bijedi. Sluge bivaju sada služeni. Gospodari zemalja bježe...«

Revolucija postaje sve jača, ona napada na kraljevski dom i ruši vladu. Kraljevska se ličnost ne poštiva, i ne odaju mu se božanske časti. »Kraljevska žitnica pripada svakome, koji kaže: Dolazim. Donesite mi to.«

»Siromasi kraja postali su bogati, dok vlasnici nemaju više ništa. Onaj, koji nije imao ništa, postaje gospodar blaga, a velikaši mu laskaju. Vidite ovoga, koji dolazi među ljude: onaj, koji nije mogao sebi sagraditi jednu sobu, posjeduje sada zemljišta okružena zidovima. Velikaši uposleni su u magazinima. Onaj, koji nije imao ni zida, da ga zaštiti, kad spava, ima sada krevet. Onaj, koji nije imao sjene, sada posjeduje sjenu; oni, koji su imali sjenu, sada su izloženi vjetrovima i oluji. Onaj, koji nikada nije dao sagraditi lađicu, sada ima velike brodove; njihov ih vlasnik gleda, ali mu oni više ne pripadaju. Onaj, koji nije imao ni jednog vola, ima sada čitava stada; onaj, koji nije imao od svoga ni jedan hljebac, sada posjeduje žitnicu... Onaj, koji nikada nije dao sebi napraviti cipele, sada ima skupocjenih stvari. Oni, koji su posjedovali odijela, sada su u dronjcima; dok onaj, koji nije nikada tkao za sebe, ima sada finih tkanina... Onaj, koji nije imao ni jednoga slugu, ima sada robove. Onaj, koji je bio tuđi glasnik, ima sada glasnike... Gospođe, koje su bile u krevetima svojih muževa, leže sada na koži (na podu)... One trpe kao služavke... Ropkinje su gospodarice njihovih usta... Zlato, srebro, lazur, malahit kornalin... kite sada vrat ropkinja... Plemenite dame gla-

duju... Onaj, koji je spavao, zbog siromaštva, bez žene, ima sada plemkinje...«

U toj revoluciji oni, koji su postigli zemaljska dobra, većinom se nisu dalje brinuli za drugi svijet, nego su uživali. Starac mudrac plače nad takvim stanjem i traži pomoć od boga Râ. Kraj »Opomena« nije nam se sačuvao. Vjerojatno je bio sličan onome, koji nam je zabilježio Neferrehu u svojim poslovicama. Po njemu je kralj Ameni Amenemhet I (oko 2000. pr. Kr.) uveo nov red u Egiptu, zapravo vratio na staro kraljevske institucije i vlast svećenstva.

I opet je sve krenulo starim putem. Revolucija je bila samo revolt. Na mjesto starih došli su novi gospodari. Svećenstvo, koje je za vrijeme revolucije bilo izgubilo sve posjede i svaki utjecaj, počelo se ponovo dizati. Jedino je, čini se, bio jedan veliki uspjeh revolucije — otvaranje neba svakom Egipćaninu. Svi su Egipćani postali sada pred smrću jednaki, t. j. svakome je od njih — po njihovu vjerovanju — dana mogućnost, t. j. pravo da uđe u raj i postigne vječni život, bez obzira na svoga gospodara. Za ono vrijeme značilo je to vrlo mnogo. Taj je uspjeh istodobno prva ravnopravnost ljudi postignuta borbom i revolucijom.

Moj Felah koraca mirno uz svoga magarca, njega ne interesuje mnogo ni današnje socijalno stanje u Egiptu, a kamoli da bi mogao i slutiti, kako se na tome tlu, kojim mi stupamo u posjete bogu Ozirisu, odigravala velika jedna revolucija, prva u historiji čovječanstva.

U ŠUMI STUPOVA DREVNIH HRAMOVA

Luksor, 4. veljače 1933.

Nalazim se u najvećem gradu staroga Egipta, u središtu najveće civilizacije staroga svijeta prije Grka, u gradu, koji je oko god. 1550. pr. Kr. postao središte velikog egipatskog svjetskog imperija od četvrte katarakte Nila pa sve do preko Eufrata, a ujedno s time i središte golemog bogatstva, koje je crpao od bogatih zlatnih rudnika Nubije te od podjarmljenih plemena u današnjoj Palestini i zemljama preko Eufrata.

To je bio prvi svjetski imperij silnih razmjera, koje razmjere će tek 1000 godina kasnije dostići jedno novo, perzijsko carstvo. To carstvo će podjarmiti Egipat upravo onako, kako je Egipat podjarmio velik dio prednje Azije.

Onda, kad se sve to počelo zbivati, kada je faraon Amoris, tjerajući Azijate Hikse, koji su preko stotinu godina držali Egipat u svojoj vlasti, započeo ujedno i veliku ofenzivu na Aziju, već je Egipat živio 2000 godina svojim duhovnim životom i dostigao visoki stupanj kulture. Tada su već blizu 1500 godina stajale uz obalu Nila silne piramide, svjedoci ne samo snage egipatskih vladara, nego i svjedoci jedne već visoke kulture, velikoga znanja i cvjetne umjetnosti. Ovdje, gdje se danas nalaze sela Luksor i Karnak, a u njima silni hramovi, što su ih svojim bogovima, u prvom

redu svom ocu Amonu, podigli egipatski vladari, nalazio se grad Tebe. To ime dali su gradu Grci. Egipatski se ovaj grad zvao Vezet ili kratko Neot, što znači grad. Tebe zove već Homer »Stovratima« zbog golemosti toga grada, a tako nazivaju za Homerom grad i kasniji grčki i rimski klasici.

Taj golemi grad starog Egipta počeo je opadati još za vremena egipatske slobode, oko god. 1000 pr. Kr., kad je središte države preneseno u nilsku deltu. Tada je car Teodozije dao zatvoriti njegove hramove; i posljednje su molitve starim bogovima zamukle, a svećenici, koji su još uvijek čuvali tisućljetne tajne, ponesoše ih sa sobom u grob.

Danas se na mjestu starih Teba nalaze samo sela, od kojih je Luksor postao već gradić s raskošnim hotelima, u kojima odsjedaju brojni putnici, što dolaze ovamo, da vide ostatke starine ili da provedu zimu na obalama Nila.

Mjesto raskošnih procesija, koje su na svetim lađama polazile po Nilu od golemoga hrama Amonova u današnjem Karnaku do velikoga hrama istoga boga u Luksoru, danas prolaze Nilom raskošni parobrodi, unajmljeni od bogatih stranaca, te mnogobrojne jedrenjače, na kojima siromašni Felahi teško zarađuju svoj svagdašnji kruh.

Davno su već zamukle pjesme svećenika velikoga boga Amona i drugih bogova starog Egipta, čiji su veliki svećenici bili mnogo puta jači od samih vladara. Neki od tih svećenika znali su često i srušiti vladara te sami sjesti na bogato, ali mnogo puta opasno prijestolje, pa od služitelja bogova postati »sinovi bogova« i nositi u sebi utjelovljeno božanstvo. Mjesto molitve bogovima danas se po dvoranama hramova i čak u svetištu nad svetištima, kamo osim kralja i velikog svećenika nije nitko drugi smio ni ući, čuju dosadni i jednolični glasovi cicerona, koji pokvarenim engleskim ili francuskim jezikom ponajviše naopako tumače pojedine dijelove tih divnih zgrada. Sva je sreća, da se većina njih samo ograničava da kaže: Ovo Ramzes II., ovo Seti I., ovo Amon, ovo Izis, ove stupovi, ovo kipovi. Ali ima ih, koji sve govore naizust, i to vrlo dugo. Naučili ljudi, da po čitave sate govore engleski ili francuski, i to tako, da napamet i glasno recitiraju. Ti su vodiči najnezgodniji, jer govore tako nesmotreno i osornim glasom, te je čovjek prisiljen zamoliti ih, da prestanu. Ali, kako su oni prestali katkada u polovici rečenice, to onda za nekoliko minuta nastavljaju drugu polovicu. Zbog toga je najbolje držati se Baedekera i ne uzimati tumača. Osim toga, tumač pokazuje samo ono, što zanima prosječne gledaoce, a ne može da zadovolji onoga, koji hoće da bar malo podrobnije pogleda stvari. A onda, u čitavim šumama stupova, portala, pilastera i kipova, što ih posjetilac prelazi, gubi orijentaciju svatko, tko nema pred sobom plan pojedinih hramova. Vodiči samo vode kroz stupovlje i dvorane, između kipova i pilona, obeliska i sfinga, a posjetitelju je u glavi samo zbrka te o pravoj slici nema ni pojma.

Da dobijete sliku golemosti velikog Amonova hrama u Karnaku, dovoljno je, ako kažem, da je njegova duljina od ulaska u aleju do t. zv. istočnih vrata 550 m. Dalje se na jugu do kraja svetog jezera nadovezuju različna dvorišta, aleje sfinga i hram božice Mut, što sve povezano iznosi drugih 820 m. Ukupna je dakle duljina jedan kilometar i 380 m. Dužina dvorišta u Amonovu hramu od prvog do drugog pilona iznosi 84 m, a širina 103 m. Dužina velike dvorane stupova iznosi 52 m, a širina 103 m i t. d. U dvorani stupova, koja se uvijek smatrala »čudom svijeta«, nalaze se 134 golema stupa u 16 redova, od kojih su 12 srednjih visoki 21 m, a opseg im je 10 m, dok su 122 stupa sa strane

visoka 13 m, a opseg im je 8,40 m. I po drugim dijelovima hrama nalazi se velika množina stupova, pilastera, kapela, kapelica, dvorana i soba, što sve čini utisak, koji čovjek ni u jednoj drugoj zgradi svijeta ne može ni izdaleka dobiti.

Tu se pokraj hrama još uvijek nalaze dva obeliska, jedan Tutmozisa I., visok 21,75 m, a drugi kraljice Hatšepsut, visok 29,75 m. U starini stajao je tu još jedan obelisk kraljice Hatšepsut, još jedan Tutmozisa I. i jedan Tutmozisa III. Danas vidimo samo ostatke ovih obeliska.

Pred golemošću ovoga kompleksa gube se lijepi hramovi u njegovoj okolini, od kojih je svaki pojedini dragulj u povijesti umjetnosti. Na mnoge ljude ipak više djeluje mali hram boga Ptaha, koji se nalazi na sjeveru Amonova hrama. Tamo se poslije pilona i stupova ulazi u svetište nad svetištima ovoga hrama. Tri male dvorane, od kojih se u srednjoj nalazi kip boga Ptaha, a u desnoj kip božice Sahmet, osvijetljena su samo kroz sasvim malu luknjicu na stropu dvorane. Upravo ovakovo svijetlo daje Ptahovu kipu neku neobičnu draž. Mrak u dvorani čini sve to još otajnijim. Jednako tako je i s božicom Sahmet, koja ima lavlju glavu. Ovdje čovjeka gotovo srsi hvataju gledajući, kako magično djeluje ova božica osvijetljena svijetlom, što kroz tamnu dvoranu samo na nju pada. Tri Francuskinje, koje su s nama bile, neprestano su govorile: »Pođimo, pođimo brzo odavle!« Iziđosmo na čisti zrak. Sunce je rasvjetljivalo visoke vrhove obeliska i goleme pilone Amonova hrama.

POHOD TUTANKAMONU

U dolini kraljeva, 6. II. 1933.

Kako je taj neznatni dječak, lutka u rukama egipatskih velikaša, postao naglo glasovit! Čak i oni, koji jedva znaju, da postoji Egipat, a nemaju ni pojma o velikoj egipatskoj povijesti, znaju za njega. Za njih je zapravo Tutankamon sve, što znaju o Egiptu. A oni, što dolaze iz Evrope i Amerike u Egipat da se zabave, opet traže odmah Tutankamona. Zanimljivo je gledati u muzeju egipatskih starina u Kairu, kako posjetioci samo projure kroz dvorane, u kojima se nalaze dragulji egipatske umjetnosti. Vodiči ih vode žurno, da ih što prije dovedu u dvorane, u kojima su izloženi predmeti i sarkofazi iz Tutankamonove grobnice. A kad ih tamo zabliješti silan sjaj i nevjerojatna raskoš, silno bogatstvo i savršena umjetnost, kakvo je onda čudo, kad dođu u starodrevne Tebe, da nastoje što prije posjetiti i vidjeti grob ovoga kralja, koji je vrlo mlad umro, a da sam nije nikada zapravo imao u rukama državno kormilo. Nema stranca, kad dođe u Luksor, koji ne bi posjetio »dolinu kraljeva«, u kojoj se u pećinama, duboko u unutrašnjosti i u dubini, nalaze grobnice kraljeva XVIII., XIX. i XX. dinastije faraona, koji su vladali Egiptom od oko godine 1500. pr. Kr. pa do po prilici 1100. pr. Kr., dakle oko 350 godina. Nisu to nikakve jednostavne grobnice u pećini. Svaka od tih grobnica

predstavlja čitav niz hodnika i dvorana; dugi se hodnici koso spuštaju u dubinu, da ih onda prekine koja dvorana sa stupovima ili bez njih. Oko dvorane često se nalazi čitav niz manjih soba i sobica, dok se napokon ne prispije u donju dvoranu, u kojoj se nalazio sarkofag s ljesovima i mumijom faraona. U grobnicama kralja Seti I. (1313.—1292. pr. Kr.), Ramzesa III (1198.—1167. pr. Kr.) i kralja Set-nalita (1200. do 1198. pr. Kr.) treba čitavih 100 m, da se dođe do kraja takvih hodnika i dvorana izdubenih u pećini. Začudo, grobnica Tutankamonova je malena i sastoji se tek od jednog hodnika, jedne dvorane, u kojoj je kraljev sarkofag, i od dvije manje sobe. Ali Tutankamonova grobnica ne zaostaje samo po opsegu i veličajnosti za drugim grobnicama, nego je i po dekoraciji svojih zidova daleko iza ostalih grobnica u ovoj »dolini kraljeva«. Ona se ne da u tom pogledu prispodobiti s grobnicama Ramzesa III., ili Ramzesa VI., ili Seti I., a još manje s grobnicom državnika Haremhaba, koji je zapravo vladao Egiptom za Tutankamona i koji je onda kasnije smatrao, poput Pipina u franačkoj državi, da treba on postati kraljem. Slike i relijefi u ovim i drugim grobnicama zadivljuju gledaoca i svojom finom izradbom te svojom ljepotom i prekrasnim, potpuno očuvanim bojama. Sam kompleks ovakve grobnice, koja je sva izdubena u pećini, kao i sve slike i svi relijefi na pećini daju sliku veličine i moći egipatskih faraona u ovo vrijeme.

Sve su ove grobnice bile u toku tisućljeća okradene. Za sve su lopovi saznali i prije i poslije došli do neizmjernoga bogatstva, koje su egipatski faraoni sa sobom nosili u grob, da im poslije smrti bude lijepo i ugodno. Samo za grobnicu Tutankamonovu nisu znali, i to jednostavno zbog toga, što

je ona bila neposredno ispod grobnice kralja Ramzesa VI., pa su, kad su opljačkali Ramzesovu, bili uvjereni, da se ispod nje ne može nalaziti druga. Sve su naime grobnice redovito bile jedna do druge. I tako se sve do naših dana sačuvala netaknuta grobnica Tutankamonova, do koje bi lopovima, da su za nju mogli znati, ipak bilo najlakše doći.

Godine 1922. zadivili su svijet nalazi engleskih učenjaka Howarda Cartera i lorda Carnarvona. Tada su oni otkrili sasvim netaknutu Tutankamonovu grobnicu i u njoj našli ne samo mumiju toga kralja u lijesu od čistoga zlata, nego i veliku množinu predmeta, zlatnih i pozlaćenih, dragoga kamenja i svakovrsnog nakita. Svijet se divio ne samo bogatstvu, nego i vanredno visokoj umjetničkoj vrijednosti te upravo velikoj množini kipova, nakita, relijefa, kovčežića, stolaca, prijestolja, kreveta i t. d. A kad je ovako bio sahranjen kralj, koji je umro u svojoj 18. godini, što je istom ponio sa sobom u grob silni vladar Tutmozis III. ili Ramzes II., koji je vladao pune 63 godine, a oba ta vladara temeljito su opljačkala azijske gradove, Tutmozis III. i gradove i vladare. Bilo je to vrijeme, kada su se i moćni azijski prijateljski vladari obraćali egipatskim faraonima moleći ih, da im pošalju zlata.

Grobnice velikih faraona opljačkane su već u starini, te mi ne poznajemo dragocjene predmete, koji su s njima pošli u grob. Ostao nam je sačuvan grob ovoga mladog i po liku simpatičnog faraona, koji još zapravo nije ni razumio, što je to slava i bogatstvo. Ali njega su svejedno pokopali sa svim mogućim kraljevskim sjajem, koji nas, ljude XX. vijeka, naprosto zapanjuje.

Čitavi redovi automobila stoje uz Tutankamonovu grobnicu. Ljudi ulaze u nju, da vide mjesto, na kojem se toliko bogatstvo kroz tolika stoljeća krilo i sačuvalo u punoj svježini i ljepoti. Nije ni čudo, da oni, koji ne poznaju egipatsku povijest, a koji su vidjeli čitava dva krila prvoga kata golemog muzeja u Kairu, puna tolikih ljepota, a od drugih vladara samo proste ljesove u obliku mumije i gotovo ništa više, smatraju Tutankamona najvećim egipatskim faraonom. To vrijedi pogotovu sada, kad je tek krajem prošle (1932.) godine otvoreno čitavo jedno krilo muzeja s puno neprocjenjiva bogatstva. Tu sada u čitavu svom sjaju stoje četiri velike škrinje, koje su ulazile jedna u drugu, a u posljednjoj je bio kameni sarkofag. Sve te škrinje, iskićene iznutra i izvana divnim relijefima, sve u zlatnom sjaju, ostavljaju na gledaoca neopisiv utisak divljenja.

Danas se u Tutankamonovoj grobnici nalazi još samo sarkofag iz žutkastog pješčanika. U sarkofagu je drveni, bogato pozlaćeni lijes u obliku mumije, s licem Tutankamonovim. U rukama mu bič i zavinuti štap od zlata i fajanse. U lijesu se nalazi još faraonova mumija. Drveni lijes, koji se u ovome nalazio, i lijes, sav od suhog zlata s neopisivo lijepim rezbarijama, u kojem je prije otkrića bila Tutankamonova mumija, sada su u muzeju u Kairu. Na zidu ove dvorane, u kojoj je sarkofag, različne su slike bez naročite vrijednosti, ali uza sve to ostavljaju posjetioci ovu grobnicu puni divljenja, i većinu njih nimalo ne zanimaju doista lijepe i veličanstvene grobnice velikih egipatskih vladara, koje se nalaze u dolini kraljeva odmah do Tutankamonove.

To su ne samo zanimljive arhitektonske tvorevine, nego prostrane galerije slika velikih egipatskih umjetnika XVIII., XIX. i XX. dinastije. Tu se nalaze portreti kraljeva i kraljica, krasne žene, koje predstavljaju božice, simboli posmrtnog života i boga vladara, astronomski znakovi, procesije i t. d.

Tek je nedavno konačno otkopana grobnica onoga Haremhaba, koji je zapravo upotrebljavao Tutankamona, da povrati Egipat starim bogovima, što ih je veliki egipatski reformator Amenofis IV. (Aknaton) bio zabacio i podigao kult Atona, jednoga boga, sunčane ploče. Mnogo slika i relijefa u Haremhabovoj grobnici još je uvijek pod jakim utjecajem reformatorske umjetnosti Aknatonova vremena. Po svom sustavu, po bogatstvu i vrijednosti slika, od svih je najzanimljivija grobnica Seti I. Slika i relijefi u toj grobnici nadvisuju u svojoj ljepoti i umjetničkoj vrijednosti sve druge u dolini kraljeva. Osim toga su i slike i relijefi dobro sačuvani. Po svojoj finoj izradbi relijefi u grobnici Seti I. sliče onima u Abidu.

Prolazimo hodnicima i dvoranama punim slika i relijefa i na zidovima i na stropu. Zajedno s pokojnim faraonom prateći slike ulazimo u posmrtno kraljevstvo, a vodi nas sunčana lađa. Dolazimo sve do dvorane, u kojoj se nalazio kraljev sarkofag od alabastra, a koji su svojevremeno prenijeli u Soane-muzej u Londonu. Ljepota i bogatstvo slika u svinutim hodnicima i dvoranama, savršena izradba stvaraju efekte, kakvi se rijetko gdje drugdje nalaze.

Izlazim na sunce, da posjetim dalje Tutmozisa III., Amenofisa II. i redom sve te moje znance iz egipatske povijesti.

Set

Tovarenje lađe pred odlazak iz Punta
(Relijef u hramu u Der-el-Bahri)

NA OBALI NILA

U Luksoru, u veljači 1933.

Kako su raskošne dvorane Luxor Winter Palacea i krasna obala Nila u kontrastu sa zamazanim ulicama i još zamazanijim ljudima u blizini toga hotela; a tek koji kontrast između ovih prljavih ulica i veličanstvenoga hrama boga Amona, koji podigoše kraljevi Amenofis III. i Ramzes II.!

Doista divan je ovaj kraj. Preda mnom obala Nila s redovima palma, pa miran, tih i veličanstven Nil, u kome se prekrasne boje večernjih oblaka upravo čarobno odrazuju. Ni ćuha vjetra. Lađe su spustile jedra, neke počivaju uz obalu, a druge pomoću vesala klize po Nilu. Kao da sveta rijeka tisućljeća hoće da raširi svu milinu svoga bića, smirena nakon dnevnoga prometa, i svih blagodati, koje pruža stanovnicima svojih obala.

Prijeko, na drugoj obali Nila, u ljubičastim bojama sjaju se brda, ispod kojih počivaju mumije drevnih faraona. S raširenim jedrom klizi po Nilu lađa, kao da hoće oživjeti tišinu, koja vlada cijelim krajem.

Dvije gospođe u poslijepodnevnim pidžamama uspinju se stepenicama hotela, da prispiju na čaj i poslijepodnevni koncert. Večeras će one plesati tango, valcer i tanganilu u raskošnoj dvorani ovoga hotela ili će možda u lađi na Nilu u punoj mjesečevoj noći pokušati da prožive utiske Kleopatrine.

Kolika li kontrasta! Ovdje preda mnom Nil, veličanstvena priroda, ljepote, kakvih rijetko gdje ima, večernji pjev ptica u krasnoj bašči punoj palma, a iz velikog hotelskog hala čujem zvukove moderne glazbe, uz koju otupjeli stranci piju čaj i izmjenično promatraju svoja odijela, a ne će da gledaju ovu divotu.

A tamo, iza ovoga hotela, upravo sada počinje ramazanska noć. Nema ovdje buke, koja se čuje u kairskim ulicama ovih noći, u kojima tamošnji muslimani bdiju, rade i griješe. Ali i Luksor, kao i sva mjesta Egipta, slavi svoje ramazanske noći. Pred tri dana obilazio sam ulicama Luksora kasno u noći; zalazio u gostionice i kavane, u kojima dobroćudni Egipćani mirno sjede, razgovaraju i puše; ulazio sam u kavane, u kojima uz dosadnu glazbu pleše neki ženski stvor, bez draži i ljepote, neki trbušni ples. To su ramazanske noći maloga gradića uz bučnu i za nas nemoguću glazbu nekih kapela. Ti lokali su toliko zamazani, te nije moguće, da bi se čovjek iz naših krajeva, naučan na malo bolju udobnost, odlučio da u njih zađe. Dućani svi otvoreni, radionice isto tako: brijačnice, krojači, postolari, neizbježivi dućani, u kojima se cipele čiste uza zvuk gramofona kao u Kairu uz radio.

Ulazim u kavanu, sjednem i odmah skinem šešir, kako bih bar nekako prikrio, da sam stranac, jer nema Egipćanina, koji u Egiptu nosi šešir. Svi su oni i u kavanama i u restoranima u fesu ili s turbanom na glavi, a samo moderniji katkada skinu fes. Hoću, da me po mogućnosti ne zapaze, da sam stranac, ne zbog drugoga, nego da izbjegnem dosadnim dragomanima. Čim vide bilo kojega stranca, ti tumači mu odmah s nevjerojatnom ustrajnošću nude sve moguće usluge na svima mogućim jezicima, od kojih, razumije se, nijedan ne govore toliko, da bi se mogli u njemu razgovarati. U Kairu, velegradu, takvi se dragomani nalaze jedino u blizini hotela ili u blizini džamija i željezničkih postaja, ovdje u Luksoru nalazite ih posvuda. Od njih ste očuvani samo onda, ako je uz vas već jedan dragoman. Ali tada niste očuvani od jedne druge dosade, od mnogih prodavača »starina«, »dragoga kamenja« i raznovrsnih ogrlica. Ti su još ustrajniji od dragomana. Vi ih odbijate, oni vam ponude drugu stvar, a ako se upustite u cjenkanje, onda vas više ne puštaju u miru, dok štogod ne kupite. Međutim vas zajedno s nudiocem i vaš dragoman uvjerava, kako je cijena stvari, koju vam prodavač nudi, upravo bagatelna, i kako su te stvari doista starinske. Međutim stare se stvari nalaze ili u muzejima, ili su davno prodane, ili u dućanima starina. Stare stvari mogu se sigurno kupiti samo u muzeju u Kairu. To su naime manje vrijedni predmeti, koji nisu za muzej, i kojih mnogo ima. Kod prodavača starina, nekoga Mansura, možete kupiti čitav muzej: sfinge, lavove, kipove, terakote, skarabeje, mumije, prstenje i t. d. i sve »staro«, i to dokumentirano. Ovdje u Luksoru, zapravo preko Nila, stvoren je već čitav obrt starih stvari, koje se onda po mogućnosti što više zamažu, da izgledaju što starije. Više puta su te imitacije starina vrlo dobre kopije, ali su ponajviše grdobe, jer oni, koji ih rade, nemaju ni sposobnosti ni znanja za imitaciju starine, a o cijenama da i ne govorim. Za jednu glavicu tražio je tamo preko Nila jedan seljak 8 šilinga, a kad sam je uzeo u ruke i vidio, da je to slaba, i to nova, ali zamazana imitacija, odbio sam da je uzmem. Nato je tražio 5, 3, 2, pa napokon 1 šiling.

Do čega dolaze ovi krivotvoritelji, najbolje će vam posvjedočiti ovaj primjer Jedan od njih ponudio mi je u Ken

Kurni kod hrama Seti I. ruku jedne mumije. Kad sam mu se na tu ponudu nasmijao i uvjeravao ga, da je nemoguće naći ovakvu stvar, zatražio je 5 šilinga. Kad sam ga napokon grubo odbio, jer me je suviše gnjavio, nasmijao se i kazao mi, da će to već kupiti koja »lady«. Ruka je doista izgledala, kao da je mumificirana. Što je doista bilo ispod tih očađenih povoja, vosak, šta li, ne mogu kazati, jer prodavač nije dao stvar iz ruke, prije nego mu se da novac.

Pokušao sam dakle da sjedim mirno u kavani i da pijem kavu. Ali me već nakon nekoliko minuta pronašao čistilac cipela i, da me ni pitao nije, počeo je čistiti cipele. I očistio je i osvijetlao tako, da doista za ovim čistiocima zaostaju i naši prvoklasni čistači cipela. Malo zatim javljali se redom: prodavači cigareta, štapova, lepeza, naranča i djeca, koja sakupljaju otpatke cigareta. Da budem miran, kupio sam za pola pijastera mandarina. Dao mi ih je 6 komada. I doista sam tek onda bio miran, kad sam svih 6 komada naslagao na stolu. Ne znam zašto, ali mi više nitko nije dosađivao.

A sada sam sasvim u drugom kraju, na terasi, uz divote Nila i okolice. Samo izdaleka vidi se po koji urođenik. Sunce upravo sa svojim posljednjim zrakama rubi visoke stupove Ramzesova hrama. Počinje i noć. Zahladilo je, treba poći po ogrtač, jer je i u Luksoru noć hladna. Dok po danu čovjek ide kao kod nas po ljetu, uveče bude hladno, a u noći se bez ogrtača ne može. Starim faraonima bilo je ipak malo toplije, ali samo malo toplije, jer je ipak malo sjevernije bila obratnica, koja se sada povukla južno od Elefantine.

Pođimo iz ovoga mira s obale Nila u hotelski hal, u punu Evropu . . .

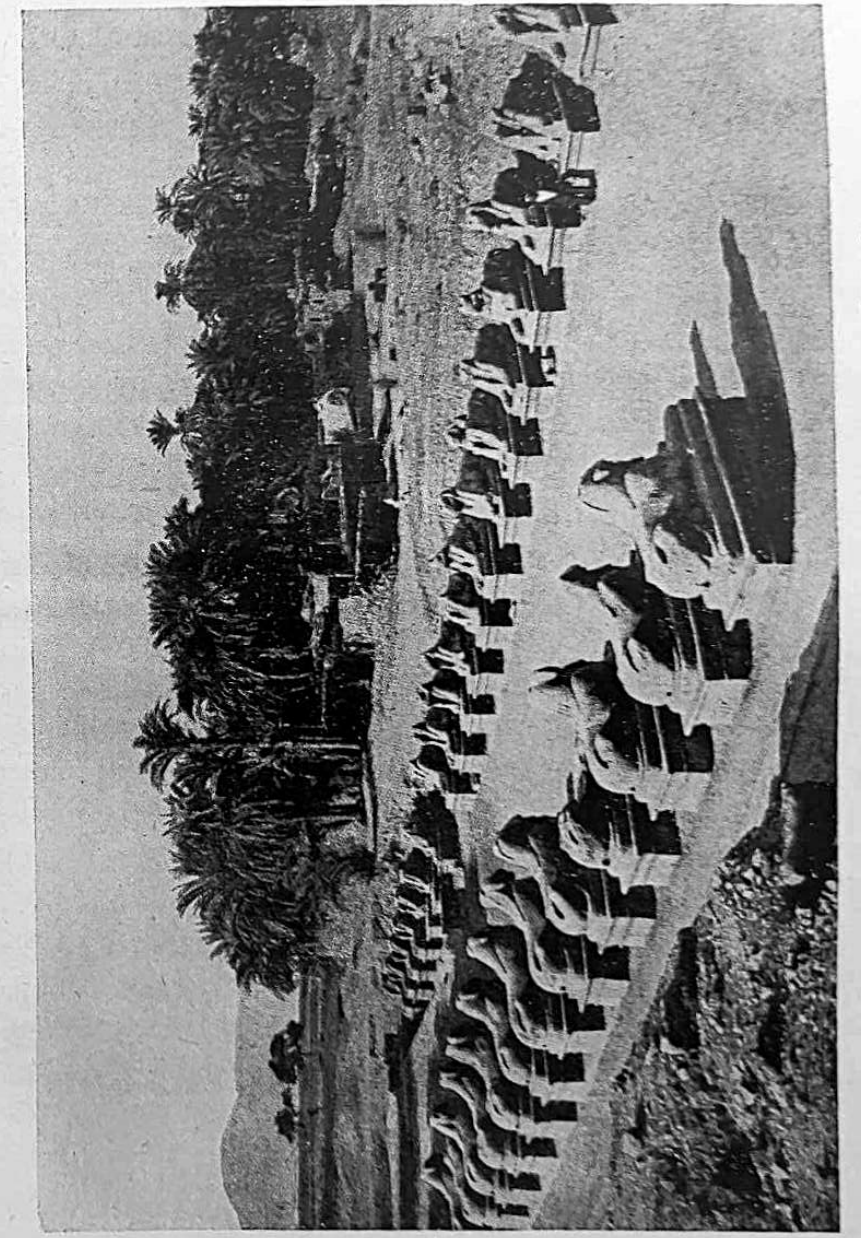

Sfinge (ovnovi) pred pilonima Amonova hrama u Karnaku
Fot. A. Freudenreich

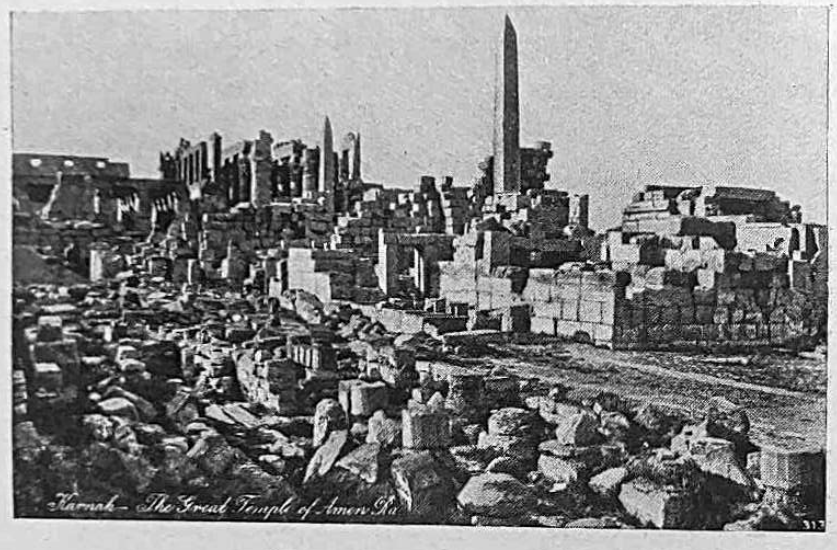

Karnak, Amonov hram

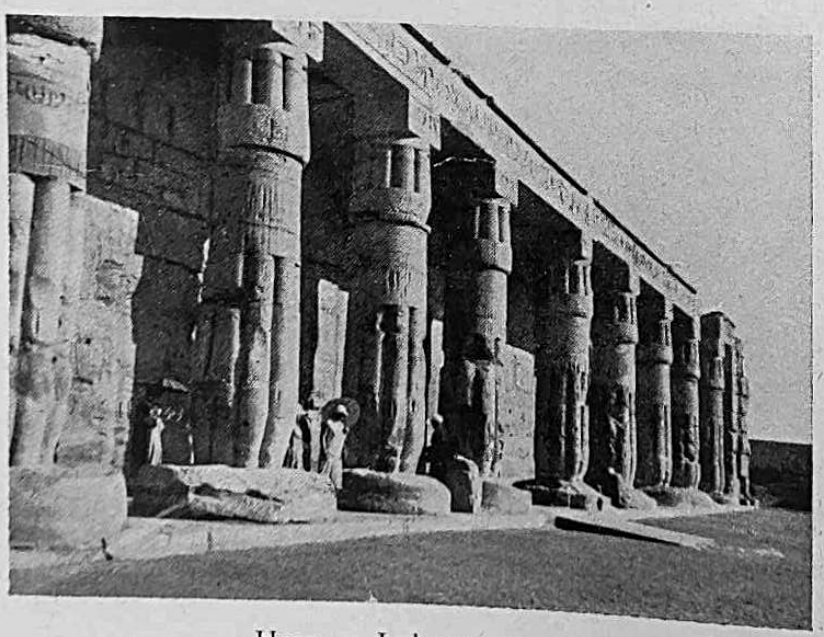

Hram u Luksoru

Fot. A. Freudenreich

NA STAROM OBRATNIKU U ASUANU

Asuan, u veljači 1933.

Kad bih imao vremena, najradije bih ostao u Luksoru bar mjesec dana, i to upravo sada, kada je u Luksoru takva dnevna temperatura, kao kod nas u Zagrebu u svibnju. Sve je tu lijepo: i vječno vedro nebo, i božanstveni Nil, koji tako mirno teče, te se ne opaža, kako njegova voda teče, i prekrasna okolica, i zanimljiv gradić, i za čovjeka, koji to želi, u hotelima brojna međunarodna publika, koja se mijenja svakog dana. Ovo nekoliko dana, što sam u Luksoru proboravio, bilo je dovoljno, tek da upoznam ostatke drevne starine: hramove i grobnice, slike i relijefe, stupove i kipove i ovu okolicu, u kojoj su živjeli najsilniji egipatski faraoni, stvaraoci i gospodari prvoga velikog svjetskog carstva. Bilo bi lijepo, da ostanem poput ovih Engleza i Engleskinja, koji su tu već nekoliko mjeseci, ili poput nekoliko Nijemaca, koji su došli u listopadu i ostaju do travnja. Ali ne mogu.

Poslije podne stigao sam u Asuan, na prvi pogled lijep gradić : ograda uz Nil, drvored, popločena ulica, lijepi hoteli uz obalu Nila, preko puta na otoku Elefantini velika zgrada modernog i raskošnog Savoy-hotela. Iza tih kulisa modernih zgrada — Istok, čaršija te sva zamazanost i slikovitost i neurednost arapsko-egipatskog gradića. Na obali uz Nil susrećem same Evropljane, odjevene u bijelim ljetnim odijelima, u košuljama, bez šešira, da što brže i što bolje pocrne,

da na povratku mogu paradirati s licem pocrnjelim na egipatskom suncu.

Ugodno je sada u Asuanu, od prilike onako kao kod nas u lipnju, razumije se, samo po danu, jer su noći i ovdje kao i u cijelom Egiptu jako hladne. Nikada se nisam noću u vlaku toliko smrzavao kao pred nekoliko dana na putu iz Kaira u Meleui. Imao sam na sebi zimski kaput, i bilo mi je studeno. U istom odjelu bila je sa mnom jedna gospođica iz Berlina u kaputu od krzna i malo da nije plakala tužeći se, kako joj je zima. Treba naime znati, da se u Egiptu vagoni ne griju. Uzalud ćete tražiti u njima onu poznatu ručicu, koju prema želji okrenete na toplo ili hladno i po kojoj kod nas možete naučiti, kako se kaže toplo i hladno u svima svjetskim jezicima. Egipatski se vagoni ne griju, i prepušta se putnicima, da se pobrinu, da im po noći ne bude studeno. Domaći ljudi to dobro znaju i, kad putuju noću, ponesu sa sobom debele gunjeve i u njih se umotaju.

Egipatske su željeznice daleko iza naših, što se vagona tiče. Nijedan prozor, pa ni u prvom razredu, ne zatvara tako, da kroza nj ne prodire hladan zrak i pustinjska prašina. Domaći ljudi oružani su protiv te prašine: oni sa sobom ponesu neku vrst metlice, i kad im je sjedalo suviše prašno, tom ga metlicom očiste. Inače dolaze u vagone na većim postajama služitelji, koji opraše sjedala i za taj posao, za koji su od države plaćeni, traže još k tome nagradu (bakšiš) od putnika. Kako je sad sezona tek počela, ima u drugom i prvom razredu dovoljno mjesta, i gotovo svi putnici po noći leže. Putnici, koji ulaze na manjim postajama, nemaju gdje da sjednu, ali nitko ne smeta one, koji spavaju: ni putnici, ni kondukteri, ni revizori: oni su došli prvi, zaposjeli su svoja mjesta i stekli pravo na njih; drugi se moraju stisnuti u druge

odjele, dok se ne digne koji od onih, koji spavaju. Ako putujete iz Kaira u Luksor po noći, dakle ako otputujete iz Kaira u 7 sati uveče pa zauzmete mjesto i legnete u Kairu, možete biti sigurni, da vas nitko ne će pozvati, da se dignete sve do 7 sati ujutro, kad stignete u Luksor. Ako ste k tome ponijeli sa sobom i topli gunj, onda vam je tako, kao da ste uzeli spavaći vagon Kairo—Luksor. Dok su vagoni općenito vrlo nezgodni, da ne govorim o trećem razredu, u kojem se Evropljaninu doista nije moguće voziti, jer su toliko zamazani i puni zaprljanih urođenika te svega onoga, što oni sa sobom nose, egipatske su željeznice točne upravo na sekundu.

Asuan, suprotno ostalim čuvenim egipatskim gradovima, ne privlači toliko strance svojim starinama, koliko ljepotom svoje okolice i svojom klimom. Ima u njegovoj okolici starih egipatskih spomenika, ali ti su upravo sitni prema veličanstvenim piramidama kod Kaira i divnim hramovima i sjajnim grobnicama kraj Luksora, ili hramovima u Edfu, Abidu, Denderi i Kom Ombusu. U Asuan dolaze stranci ponajviše zato, da provedu zimske mjesece daleko od snijega i kiše, daleko od nepodnošljive ljetne vrućine. Sada je sunce ipak dosta na jugu, njegove zrake padaju okomito na Jarčevu obratnicu, dok krajevi oko Rakove obratnice, koja prolazi kakvih 70 km nešto južnije od Asuana, sada imaju najljepše godišnje doba. Inače je prije kakvih 1700 godina Rakova obratnica išla upravo preko Asuana, koji se tada zvao Siene. Eratosten, koji je živio u III. stoljeću prije Kr. (276.—196. pr. Kr.), na osnovi tada poznate činjenice, da u doba ljetne suncostaje sunčane zrake padaju okomito u jedan bunar u Sieni, proračunao je opseg zemlje.

On je izmjerio udaljenost paralela između Aleksandrije i Siene i iz toga prvi put u povijesti izračunao opseg zemlje. Bilo je to oko godine 250. prije Kr. Po Eratostenovu mjerenju opseg bi zemlje bio 250.000 stadija, t. j. 46.250 km, što je samo za 15.6 posto veće od onoga, što zapravo jest. Kada uvažimo, da je to prvi pokušaj mjerenja zemljina opsega, onda se moramo doista diviti Eratostenovu umovanju.

Asuan se dakle sada u siječnju nalazi od prilike onoliko udaljen od mjesta, gdje sunčane zrake okomito padaju, koliko Zagreb ljeti.

I tako, dok je u doba naše zime u Asuanu upravo najljepša klima, ljeto je strahovito vruće. Tu ljetnu asuansku vrućinu iskusio je — kako mnogi tvrdi — i veliki rimski satiričar Juvenal. Njega je ovamo kao zapovjednika rimskoga garnizona poslao car Hadrijan (godine 139—140 poslije Kr.), ali ne zato, da ga nagradi, da starac tamo ugodno provede zimu, nego radi kazne zbog njegovih zagrižljivih satira protiv carskoga dvora. Juvenalu je tada bilo 80 godina. Od žalosti starac je ovdje brzo i umro.

Jedrenje po Nilu svakako je najljepše u Asuanu; vješti lađari krstare između otoka i granitnih klisura, koje izgledaju, kao da su crno lakirane, s toliko majstorluka, da im se čovjek doista mora diviti. Nekako mi je neobično u lađici, kojom na kormilu Crnac upravlja kao naši najbolji dalmatinski mornari. Vidio sam u drugu ruku, da je i njemu neobično, kad sam od njega preuzeo kormilo, pa je lađica i pod mojim vodstvom dobro išla. Ipak se nama Primorcima ovo jedrenje Nilom, ma koliko bilo opasno, čini kao šala, kao dječja igra prema jedrenju na moru. Laki vjetar, koji je dovoljno snažan, da napuhne jedra i goni lađu, ne diže nikakvih valova, i vi krstarite po sasvim mirnoj površini Nila. Imao sam sreću,

danas je sve do podne puhao povjetarac. Tako sam iz Asuana projedrio na »zeleni« otok, glasoviti Elefantine, a zatim na drugu obalu Nila. Tu se visoko na hridini nalaze neke grobnice gornjoegipatskih velikaša, koji su ovdje živjeli za vrijeme VI., XII. i nekih drugih dinastija. Moj Crnac nije trebao vesla ni zamočiti. I brzo smo se sprijateljili. Razgovarali smo »engleski«. Moj mi je Crnac Abdul, koji je ujedno i vlasnik lađice, svojom čudnovatom engleštinom tumačio vjetrove na Nilu kod Asuana i pri tome hvalio svoga konja. Nema u cijelom kraju takve jedrilice, kao što je njegova, tumačio je, nijedna nije tako lijepa, nijedna tako brza, nijedna nije tako sigurna na Nilu. Poslije podne ćemo s njegovom lađicom preko Nila do koptskog samostana sv. Simeona, a sutra sve do velike nilske brane. Morao sam mu obećati, da ne ću uzeti drugu jedrilicu i da ću njegovu »Horusu« u hotelu praviti reklamu. Sa svoje strane počeo sam i ja, kad sam vidio, da mu to godi, hvaliti njegova »Horusa«, dok je sjekao Nil i provlačio se kroz klisure, kao da hoće pokazati, da je zadovoljan našom zajedničkom pohvalom.

Na otoku Elefantini pregledao sam ostatke starog Egipta, ostatke hrama i glasoviti nilomjer, čuven još u doba srednje egipatske države. Tu se bilježio nadolazak i visina nilske poplave i to javljalo u glavni grad, a odatle cijelom Egiptu.

Naveče u hotelu upoznao sam se s velikim brojem stranaca, od kojih su neki više mjeseci ovdje. Znadu i pričaju ne samo, kako je u Asuanu zdrava klima, nego i mnogo toga na račun svoga bližnjega. Možda ipak govori iz usta tih jezičina neka doza ljubomore prema lijepim i stasitim crnim goničima i lađarima. Ali tko će doista provjeriti hotelske brbljarije i

pričanja i suviše brbljavih i hvalisavih, a možda i indiskretnih Crnaca. Svakako je i ovakav isprazan razgovor zanimljiv za ljude, koji nemaju drugog posla, nego da po danu igraju tenis i golf ili gledaju trke konja i deva, a uveče da plešu ili lijeno sjede na terasi uz Nil. Uopće je cijelo hotelsko društvo učinilo na me utisak, kao da su gotovo svi došli amo, da dožive bilo kakvu pustolovinu. Za egipatske starine u okolici Asuana malo se tko zanimao; pogledali su ih ili će — kako kažu — pogledati ono, što je propisano, da vidi svaki onaj, koji je došao do Asuana, ali je ipak glavno za njih zabava, ples, vožnja u noći na Nilu i slično. A starije gospođe i gospoda? Pa i oni su se uzjogunili, osim nekolicine, koji su došli amo, da liječe reumatizam. Pripovijedao mi je jedan gospodin iz Holandije, kako već treću godinu dolazi amo, da liječi reumatizam, i kako svako jutro ide u pustinju, gdje ga pokriju pijeskom, koji se zatim na suncu užari. On kaže, da mu to izvanredno pomaže, samo da taj način liječenja bolesnika vrlo umara. Taj Holanđanin bio je i u Dalmaciji, i to u Dubrovniku, prilikom jednog izleta po Sredozemnome moru. Razumije se, da je o našoj zemlji imao lijepo i dobro mišljenje, jer ju je vidio kroz najljepši kutić našega Jadrana.

Jutros smo zajedno promatrali asuansku okolicu s mjesta, s koga je možda najljepši izgled, s terase Katarakt-hotela, i ustanovili smo, da je ipak Dalmacija ljepša. Ovo je zanimljivije, egzotičnije, ovdje nas zanimaju toliki kontrasti: tropski krajevi i urođenici, utjecaj arapske kulture i ostaci stare egipatske, Nil i njegovi katarakti, šume palma i bašče pune tropskoga cvijeća, ali što se ljepote tiče — bar koliko se meni čini — sve ovo zaostaje za skladnom ljepotom našega Primorja.

NA JEZERU, KOJE POKRIVA HRAM IZIDE

Asuan-Barage, u veljači 1933.

Točno u 6^h 45' krenut će vlak, koji ide između Asuana i Šelala, posljednje i najjužnije željezničke postaje Egipta. Pred zgradom postaje ima nas već nekoliko putnika, i čekamo, da se otvore vrata, da uđemo i da kupimo putne karte. Već je 6^h 40', ali se vrata ne otvaraju, neki nestrpljivo lupaju po vratima, ali nitko ne otvara. Napokon, tri minute pred dolazak vlaka čujemo jaku zvonjavu budilice, koja je probudila glavara postaje i vratara. Taj savršeno miran otvara vrata, a glavar izlazi iz svoje sobe i kreće prema uredu, da nam izda putne karte. Sinoć je naime stigao posljednji vlak u Asuan, a tek sada kreće prvi iz Asuana; drugih vlakova po noći nema, pa i gospodin glavar i vratar mogu mirno spavati sve do tri minute prije odlaska prvoga vlaka. I sve je to prošlo u veselom raspoloženju viceva, koje su naizmjenično izmijenili glavar postaje i vratar s putnicima, dok ne krenusmo točno u 6^h 45'. »No, vidite« — reče nam glavar — »niste se trebali uzrujavati, svi ste dobili na vrijeme karte i ukrcali se u vlak. Uostalom tako je svakoga dana.«

Samo četvrt sata vožnje, i mi smo u Šelalu. Izlazim iz vlaka i već sam na obali velikoga jezera. Preda mnom široka

površina vode, koja se ljeska na ranom suncu, kao da je od srebra; u daljini uvale i drage, po neki otočić. Nikada ne bi čovjek rekao, da je ovo jezero umjetno, i da je pred 20 godina ovdje bila pustinja. A Nil se tamo daleko lomio kroz klisure. Kuće, koje su sada na obali jezera, bile su daleko u pustinji. Granitne klisure, čiste i sjajne, bile su pusti brežuljci, kakvih ima dosta u ovome kraju uz obalu Nila. Ovdje, gdje je sada, uz željezničku postaju, napravljeno čitavo jedno pristanište s brojnim parobrodima teretnim i luksuznim i mnogobrojnim lađicama, bila je nekada pustinja. Čovjek je gigantskim zamahom prebacio preko Nila silnu branu, jednu od najvećih na svijetu, i stvorio iz pustinje jezero, koje je blagoslov za cijeli Egipat. Jer sva ta silna voda nije tu, da uljepša prirodu ni da omogući lakši promet između sadašnjih obala. Ova brana skuplja i zaustavlja nilsku vodu i u pravo je vrijeme daje Egiptu.

Čim sam izišao iz vagona, odmah je k meni došao jedan »dragoman« i ponudio mi na talijanskom jeziku svoje usluge. Odakle je znao, da govorim talijanski, kad ni riječi prije toga nisam progovorio? Možda me je ocijenio, da sam Talijan, budući da na meni nije bilo ništa engleskoga, a drugog jezika nije poznavao osim »engleskoga« i talijanskog. Za čudo, govorio je talijanski mnogo bolje i ispravnije nego engleski. Nisam ga pitao, odakle govori tako dobro talijanski, jer nisam htio, da uđemo u suviše prijateljski razgovor, dok smo se pogađali za cijenu, za koju će me prevesti do otoka File. a onda do velike brane. Moj je »Talijan«, razumije se, udario odmah u velike cifre, ali kad sam ga upozorio na to, da poznam cjenik, koji vrijedi za prijevoz do File i brane, brzo smo se složili i pošli do lađice. Lađica dakako nije bila njegova, nego dvojice drugih Crnaca. S njima je na domaćem jeziku ugovorio cijenu za prijevoz za jednu trećinu manje, nego je to od mene tražio. To sam kasnije vidio, kad ih je isplatio. Ali kako cijena nije bila visoka i veća od cjenika, nisam s njim više o cijeni prijevoza razgovarao, nego sam ušao u lađicu, u koju, dakako, uđe i moj »Talijan«, da mi »tumači«. Sada sam tek doznao, da je talijanski naučio od radnika Talijana, koji su radili na gradnji velike brane. I on je bio radnik na brani i s Talijanima se mnogo družio. Sada je »gospodin«, dragoman, tumač.

Jutarnja vožnja na ovome velikom jezeru doista je divna. Voda savršeno mirna, ugodno jutarnje sunce, zrak čist i mek, okolica čarobna. Dva rasna Crnca nehajno pokreću vesla. Ja sam očaran ljepotom prirode, koju je čovjek uobličio. Dovezemo se do otoka File. Ali sada u veljači nema tog otoka. On je sav pod vodom, a samo gornji dijelovi stupova kioska i hramova izdižu se nad vodom. Samo od kolovoza do prosinca, kada su otvoreni svi otvori na velikoj nilskoj brani, i kad je Nil od prilike onoliko visok, koliko je bio prije velike brane, vidi se gotovo cijeli otok File te hramovi i zgrade na njemu. Sada je Izidin hram sav pod vodom, nad njom su samo visoki piloni, gornji dijelovi stupova i kapiteli najljepše zgrade na otoku upravo dražesnog kioska. Racionalnom iskorišćavanju nilske vode i reguliranju naplava Egipta žrtvovani su starinski hramovi. Sada je pod vodom Izidin hram, kojemu su hodočastili toliki poklonici u starini, gdje su se obavljali čuveni misteriji, kamo su dolazili mnogobrojni Grci i Rimljani, da oćute njihovo duboko značenje. Koliko časova duboko proćućene mistike, koliko zadovoljenih želja za višim duhovnim životom, koliko ljepote u uzdizanju nad stvarnost! A

sada se preko svih ljepota graditeljstva, preko svih dvorana i predsoblja, preko tamnih i otajnih komora, čak i preko samog svetišta nad svetištima prelila voda potrebna za život Egipta. I stupovi i relijefi, i žrtvenici i nadpisi, sve je sada pod vodom. Ne vide se simboli vjere i misterija, koji su davali i pojačavali duševni život Egipćanima i Nubijcima, sve je to žrtvovano za današnji život i kruh naš svagdanji.

Povrh tih ostataka ljepote vozim se u čamcu okolo gornjih dijelova, koji se još izdižu nad vodom.

Iskrcavam se na krov samog Izidina hrama. Kroz mutnu nilsku vodu ne vidi se ništa, ali dok je skriveno ono, što je čovjek podigao u čast Izidi, puca pred nama neopisivo lijep pogled na golemo jezero, koje je čovjek za se načinio. Promatrajući ovo jezero moram ipak priznati, da je žrtva, koju je čovječanstvo pridonijelo time, što je voda prekrila i otok i hramove, učinjena za vrijednu odštetu. S bolom u duši, s nekim žaljenjem za Izidinim misterijama, ali s punim priznanjem, da je tu žrtvu trebalo pridonijeti, ukrcavam se u čamac. Taj će me odvesti do goleme brane, koja zaustavlja i čuva nilsku vodu.

Oko dva kilometara duga (1960 m) ide asuanska brana od jedne obale Nila na drugu. Počela se graditi godine 1898., a bila je gotova 1902. Sagrađena je od granitnih blokova, koji su vađeni iz asuanskih kamenoloma. Potom je bila pojačavana i nadograđivana. Donedavna je bila 45 m visoka, dolje pri dnu 35 m široka, a gore 12. Sada se na njoj ponovno radi, učvršćuje se i povisuje. Jezero, koje je zbog ove brane nastalo, ima do 27 m dubljine i 2700 milijuna kubičnih metara vode. Ova silna brana ima 180 vrata, kroz koja se prema potrebi pušta voda. Kada Nil početkom srpnja raste, onda se

otvore sva vrata; krajem studenoga se prema planu zatvaraju, a zadržana voda puni jezero. Kada krajem ožujka Nil postaje sve manji, onda se pušta voda iz jezera i tako nadoknađuje ono, što priroda sama ne bi dala. Time je uklonjena nevolja, koja je od ožujka do srpnja toliko mučila Egipat.

Na zapadu ove brane načinjen je kanal s ustavama za veće lađe.

Veličanstven je pogled s ove brane. Promatrajući ovo silno djelo moderne tehnike čovjek ne zna, čemu da se više divi, da li piramidama, koje je podigao egipatski narod pred 5000 godina, ili ovom zamahu tehnike našega vremena.

OPET U LUKSORU I OKOLICI

Odlučio sam da od asuanske brane do Asuana pođem pješke uz samu obalu Nila. Put vodi kroz divne brežuljkaste krajeve pune šumica palma, kroz sela puna golišave crnačke dječurlije, s kolibicama načinjenima od nilskog blata ili od kamenja, ničim nevezana, pokrivena palminim lišćem. Pred kućicama u sjeni ljenčare crnačke majke, dok se njihova dječurlija, njih pedesetak, okupila oko mene derući se »bakšiš! bakšiš!« Imao sam dosta sitniša, i kako bi im dobacio po koji komad, natisla bi se ona za njim, i ja sam mogao nekoliko koraka dalje, da me onda ponovno salete, sve do kraja sela, gdje me ostaviše preplašena od čopora pasa, koji je zatvarao put. Teškom mukom prokrčih sebi put i odahnuh, kad sam izašao iz tog sela. Mala uzbrdica, i evo novog sela. Pred jednom kolibom dvije crnačke djevojke, od glave do pete kao iz bronca salivene, gledaju me svojim vatrenim očima i traže »bakšiš«. Divan je to prizor: mala od kamena složena kolibica, nad njom palme, a pred njom ova dva savršeno građena lika, dok se tamo dolje pjeni Nil probijajući se kroz granitne hridi prve katarakte, prelazeći preko otočića, manjih i većih, da se onda, poslije toga napora, naglo smiri te lagano klizi k jugu. Prolazim dalje, kroz selo, oko mene i opet dječurlija, koja poput svojih drugova u prvom selu traže »bakšiš«. Kad sam izašao iz toga sela, odustao sam od namjere da dalje

pješačim uz Nil i udarih, ravno preko pustinje, prema cesti, koja se nedaleko vidjela, i po kojoj su jurili automobili. Naporno je to hodanje po ovoj pustinji, svaki čas zapadate u izdubine, koje su deve svojim hodanjem načinile, kao kad ono kod nas zapadate u dubok snijeg, kojim su konji išli, i onda se uhvatila poledica. Stižem na cestu, a malo zatim do čuvenog obeliska, koji još uvijek leži u starom kamenolomu 41,75 m dug i 4,20 širok na svome najdebljem dijelu. Dvadesetak gospođica, studentica nekog engleskog koledža, koje su došle u Egipat na naučni izlet, skakutalo je po obelisku, dalo se fotografirati na njemu i uza nj, dok im je njihov profesor tumačio, kako su stari Egipćani iz granitne klisure vadili te kolose sve od jednog komada, koji su, kao ovaj, skoro 42 m dugi i 1168 tona teški bili, da ih onda odvezu Nilom i postave pred hramove kao simbole sunčanog božanstva. Upoznah se s profesorom i doskora sam se u veselom društvu vozio luksuznim autobusom u Asuan.

Kako bih rado bio ostao još nekoliko dana u Asuanu, u tome prekrasnom kutu zemlje Horusa, da se naužijem prirodnih ljepota, kakvih sličnih nigdje na svijetu nema, kad bih imao mogućnosti da tu ostanem. Ali za takav boravak potrebna je drugačija kesa negoli je moja. Nisam ja engleski profesor. I tako, dušu u se, i sutradan vlakom u Luksor, gdje sam htio obići još jedamput ostatke velike prošlosti.

Vlak juri kroz divne predjele, gutam ih očima, htio bih zadržati što više utisaka, trajno. Moj suputnik sjedi mirno i ne obazire se na prekrasni krajolik, pa ni na Nil, koji katkad skoro uz prugu teče, jer je tu nilska dolina vrlo uska, sa suprotne strane odmah nad samom rijekom dižu se brda, da onda prijeđu u pustaru. Vidi se, da je moj suputnik domaći

čovjek. Međutim ja započeh razgovorom, upoznasmo se i doskora postadosmo prijatelji, kad je čuo, da sam iz Zagreba. On je, naime, sada inženjer; za svojih studija u Parizu upoznao je jednu kolegicu, koja je bila rodom iz Ljubljane, i s njom se sprijateljio. Kako smo on i ja, t. j. Zagreb i Ljubljana, po njegovu gledanju susjedi, to smo i mi dva nekako susjedi. I on se raspričao i pozvao me, da u Luksoru odsjednem u istom hotelu, u kojemu je on redovito odsjedao. »Ta što ćete« — govorio mi je — »trošiti tolike novce u evropskim hotelima, kad za trećinu možete stanovati u našima domaćima, koji su vrlo dobri.« Poslušah ga. Pa zašto ne bih za iste novce ostao nekoliko dana više u Luksoru?

Stigosmo u Luksor i — ravno u »Hotel de la Garre«, kako se zvučno zvao taj domaći hotel. I doista je tu sve domaće, od gazde do posluge. S mojim novim prijateljem upoznao sam građanski Luksor, mali grad s kakvih 20.000 stanovnika, njegovu čaršiju, džamije, od kojih se jedna nalazi u samome veličanstvenom starom hramu, koptsku crkvu s natpisom, koji izdaleka sliči na našu glagoljicu, i t. d. Sve je išlo lijepo, dok nismo pošli spavati. Ali kad uđoh u sobu, gdje su dva golema kreveta čekala nas dvojicu, zaprepastio sam se, kad sam vidio, na kakvim ću plahtama spavati. A onda je došla burna noć... Probudih se jutros bijesan na samog sebe, što sam mjesto Baedekera slušao domaćeg čovjeka, pa bio on i svršeni pariski đak. Smjesta odlučih da se odmah preselim u svoj prijašnji hotel ne želeći nikako više ulaziti u borbu s tisućama egipatskih stjenica, pa potjecale one od predaka, koji su samim faraonima krv sisale.

Sada sam ponovo u svome prijašnjem hotelu, balkon mi gleda na Nil i preko njega na ravnicu, koja se protegla sve

do zapadnog gorja, pod čijim se klisurama nalaze ostaci veličanstvenih hramova i vječna počivališta silnih faraona XVIII.—XX. dinastije. Zamišljam taj kraj u njihovo doba, i pred mojim očima iskrsavaju i Tutmesi, i Amenofisi, i Ramzesi, sjaj njihovih palača, veličanstvenost njihovih hramova, divan sklad života i smrti u njihovim velebnim grobnicama.

Ponovo sam u Luksoru, jer hoću da pobliže razgledam i proučim maestozni hram kraljice Hatšepsut u Derel-Bahri, sa stupovima 1000 godina starijim od grčkih dorskih, da se prošećem po galerijama, gdje su grčki arhitekti primili inspiraciju za svoje stupove, s arhitravima, koji svojom golemošću dadoše ideje kasnijim grčkim, s prostornošću, kakvu ne ostvari više nijedan arhitekt kroz tisućljeća.

Tamo je i Ramesseum, ogromni hram, koji je Ramzes II. sagradio i posvetio bogu Amonu, s prekrasnim relijefima, stotinama stupova i golemim Ramzesovim kipovima u liku Ozirisa, koji su povezani sa silnim pilastrima, pretečama akropolskih karijatida. Na mene nije taj hram učinio nikakav naročiti utisak; on mi je preglomazan, prenatrpan, dok se svijetle linije Hatšepsutina hrama usjekle duboko u moju maštu, čak i više nego atenski Partenon.

Ramesseumu na jugozapadu veličanstven je i velik hram Ramzesa III. u Medinet-Habu, s visokim kulama i relijefima na njima, s pilonima punima relijefa i hijeroglifa, sa šumom stupova i pilastara, ali je za mene i on preglomazan i prenatrpan, sličan Ramesseumu, a još više od njega sav ispisan hijeroglifima, koji nam pripovijedaju o junaštvima i pobjedama Ramsesa III., kao što oni u Ramesseumu slave pobjede Ramsesa II. XX. je egipatska dinastija naročito voljela bilježiti svoje pobjede na zidovima, pilastrima, pa čak i stupovima svojih hramova. Tako su ti vladari ispisali ne samo sti-

Hram u Luksoru

Fot. A. Freudenreich

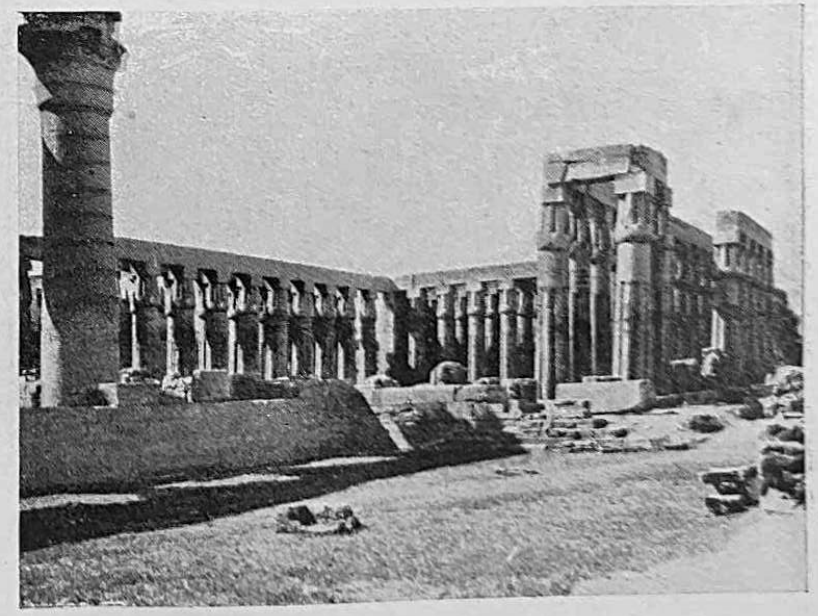

Hram u Luksoru

Fot. G. Novak

Ulaz u dolinu kraljeva

Dolina kraljeva, Ulaz u Tutankamonovu grobnicu
Fot. A. Freudenreich

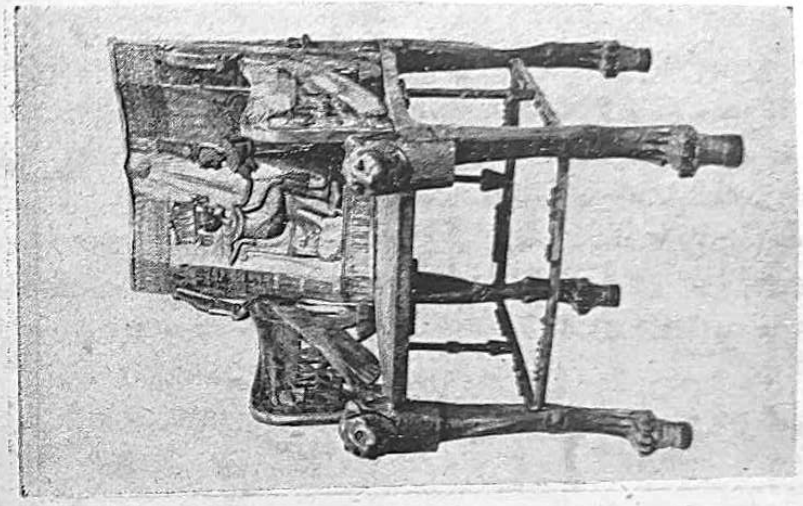

Tutankamonovo prijestolje

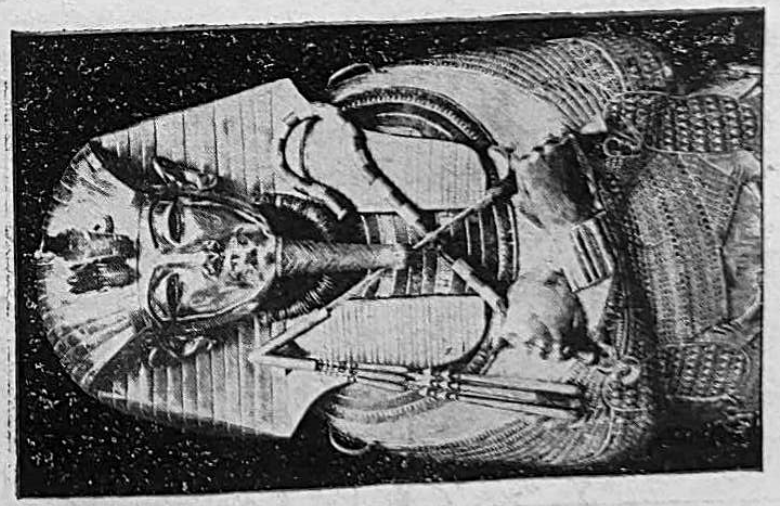

Tutankamonov lijes iz zlata

Lađe na Nilu

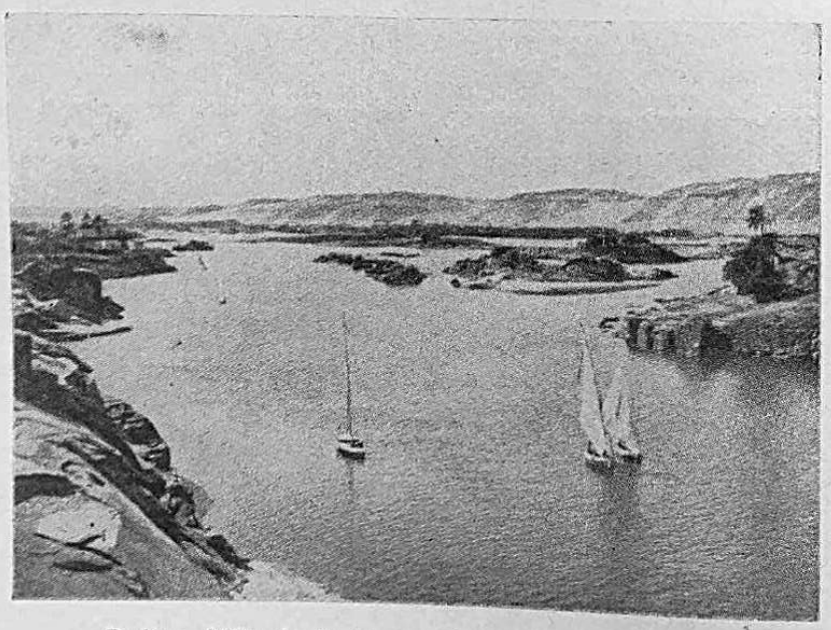

Dolina Nila kod Asuana ispod prve katarakte

jene ovih dvaju hramova, nego i velikoga Amonova hrama u Karnaku, i mi danas na stijenama hramova čitamo njihova djela, gledamo njihove relijefe, koji ih prikazuju u pobjedonosnim naletima na neprijatelja, koga oni, prema ovim relijefima i tekstovima, redovito svladavaju i uništavaju.

Sutra idem ponovno prijeko, na drugu obalu Nila, da preko plodne doline dođem u pustinju pod klisurama, pod kojima se ljeskaju na suncu stupovi, pilastri i arhitravi Hatšepsutina hrama, djelo njena ministra i arhitekta Senmuta. Na povratku ja ću se svratiti i do njegove grobnice u Šeh Abd el-Kurni; toliko da mu odam poštovanje, jer njegova grobnica skoro i nema nikakove naročite umjetničke znamenitosti, kako ju imaju tolike druge vezirske i velikaške grobnice u njenoj okolici, od kojih je na mene najjači utisak napravila ona vezira Amenofisa IV. (Aknatona).

Hoću ponovo i do t. zv. Memnonovih kolosa, do ona dva glasovita kipa Amenofisa III., koji su jedini ostali od golemoga njegova hrama, koji je on na ovome mjestu bio podigao, osamljena, ali silna, na udivljenje generacija kroz tri i pol tisuće godina. Cjelivan suncem sjeverni je kip, 21 m visok, tokom stotina godina, sve do rimskog cara Septimija Severa, koji je dao njegov gornji dio popraviti, svakog jutra odzvanjao zvonkim zvukom. Govorilo se, da to Memnon pozdravlja svoju majku Eos (Zoru). Sutra ću i opet ondje sresti razne turiste s kamerama, i opet će se postavljati ljudi pred te kolose, da se slikaju, i da se vidi, koliko su ti kipovi golemi u srazmjeru prema sitnim ljudima pod njihovim nogama, a malo će koji od njih znati, da su ta dva kolosa likovi velikog faraona Amenofisa III., likovi velikog ljubitelja književnosti i umjetnosti, i da su oni stajali pred hramom, koji je

srušio jedan od njegovih nasljednika Merenptah, da dobivenim materijalom podigne svoj hram.

Sutra ću dakle preko Nila, a sada idem da vidim, tko će se sve iskrcati s luksuznog parobroda društva Cook, koji evo pristaje uz novi kej Luksora. To je parobrod »Sudan«, na kojemu putuju Nilom od Kaira ili Asiuta do Asuana oni sretnici, koji imaju toliko novaca, da plate taj put. Put od Kaira do Asuana stoji oko 100 egipatskih funti, a od Asiuta do Asuana 70. Kako put Asiut—Asuan traje 14 dana, dnevni je trošak oko 5 i po funti. Kud i kamo je ljepše putovanje Nilom na brodovima na jedra istoga društva. Takvo putovanje traje dva do tri mjeseca i stoji 900 do 1200 funti za 4—7 osoba, dakle na svakoga otpada oko 250 do 300 funti, što je za nas cijeli imetak, i čovjek bi za taj novac mogao kupiti kućicu u Zagrebu. Za mene su dakle takve vožnje po Nilu nemoguće, ali onima, koji to mogu platiti, one su bez sumnje jedno od najljepših putovanja. Ja sam zadovoljan, kad se po Nilu prevezem barkom, od obale do obale, kako ću to učiniti i sutra na polasku i povratku k ostacima slave i veličine Hatšepsut, odnosno jedne druge velike žene starog Egipta, žene faraona Amenofisa III., a majke Amenofisa IV. (Aknatona), kraljice Teje.

TRI NAJVEĆE ŽENE EGIPTA

Luksor, u veljači 1933.

Kleopatra, koju je ljubio Cezar, i zbog koje je stradao Antonije, Egipćanka, u kojoj je strujila makedonska krv, ožarena na suncu Nila, nama je bliža ne samo vremenski, nego i čovječanski od drugih dviju. Približila ju je nama ne samo njena tragična sudbina, nego i mašta romanopisaca, dramatičara, pa i nekih povjesničara, koji se nisu držali povijesne istine.

A Hatšepsut, Teje? Tko su one? Malo ih tko pozna, čak je malo onih, koji su njihovo ime čuli. One su tako davno živjele, blizu 3500 godina prije nas, i vremenski su daleko od Kleopatre gotovo onoliko, koliko Kleopatra od nas. I Hatšepsut i Teje, nepoznate svijetu prije XIX. stoljeća, danas zajedno s ruševinama njihovih hramova i palača iskrsavaju na svijetlo i postavljaju se uz bok najvećih žena svih vremena. One pokazuju, kako je već pred 3500 godina bilo žena, koje su se izdigle nad čitavim carstvima snagom svoga uma i svoga duha.

HATŠEPSUT

Hatšepsut je prva žena u povijesti, koja je pokazala, da i žena može uspješno vladati narodima, ona je prvi poznati ženski individualist.

Dovoljan je samo jedan pogled na ostatke veličanstvenog hrama, što ga je Hatšepsut podigla kod Teba, da osjetimo, kako je doba, u kojemu je Hatšepsut vladala, vrijeme materijalnoga bogatstva i umjetničkoga cvata u starom Egiptu. Ali kad uđemo u taj hram, po svojoj raspodjeli i po cjelokupnoj svojoj arhitektonskoj zamisli sigurno najoriginalniji od sačuvanih hramova starog Egipta, i kad opazimo, kako su sve glave relijefa, koji su prikazivali veliku kraljicu, istučene, kako je istučeno njezino ime posvuda, gdje se ono, okruženo kraljevskim krugom, nalazilo, onda će nam biti jasno, da je iza velike vladarice došao na egipatsko prijestolje vladar, koji je nastojao uništiti svaki trag njezina vladanja i s njezinim imenom i njeno postojanje (po egipatskom vjerovanju). I baš zbog toga postaje nam ta žena još zanimljivija, jer to znači, da se ona nije držala na prijestolju kojim slučajem ili stjecajem prilika, nego u žestokoj, a možda i očajnoj borbi s jakim i osvetljivim neprijateljima.

Oko god. 1520. pr. Kr. umro je veliki egipatski kralj Tutmes (Thutmosis) I., koji je nastavio veliko djelo, da oslobodi Egipat od stranaca Hiksa. On nije samo tjerao tuđince natrag u Aziju, nego je zadahnut imperijalističkim osjećajima prodro duboko na jug u Nubiju i prešao čak i treću nilsku kataraktu. Onda je krenuo na sjever, nastavio osvajanja svoga predšasnika Amenofisa I. i u pobjedničkom naletu dopro čak do Eufrata, da na drugoj njegovoj strani postavi jednu ploču na uspomenu svojih pobjeda. Od treće nilske katarakte do Eufrata stvorena je egipatska velevlast, prva u povijesti svijeta.

Tutmes I. je, kao i svaki egipatski vladar, imao jednu glavnu ženu, a uz nju nekoliko sporednih žena. Njegova glavna žena Ahmes, koja je bila kraljevskoga roda, imala je

četvero djece: dva sina i dvije kćeri. Oba sina i jedna kći umrli su još kao djeca; ostala je samo jedna kćerka Makere-Hatšepsut. Od drugih svojih žena imao je Tutmes još dva sina: jednoga, kasnijega kralja Tutmesa II., od jedne princese, koja se zvala Mutnofrit, i drugoga, kasnijega Tutmesa III., od jedne nepoznate žene svoga harema. Kad je Tutmes I. umro, naslijedio ga je njegov sin Tutmes II. Ali kako nije bio sin njegove glavne žene, a u želji, da svoje prijestolje legitimira i učvrsti, oženio se svojom starijom sestrom, princesom Hatšepsut, jer se u njezin legitimitet nije moglo sumnjati. Tutmes II. bio je slaba zdravlja, kako se to razabira iz njegove sačuvane mumije. Možda zbog toga, a možda i zbog političkih razloga on je uzeo za suvladara svoga mlađega brata, koji se zvao Tutmes kao i on. Kad je Tutmes II. umro, naslijedio ga je mlađi Tutmes.

Još dok je Tutmes II. živio, nije zapravo vladao on, nego njegova žena Hatšepsut, koja je poslije njegove smrti prigrabila svu vlast u svoje ruke. Da pak stvari dade ljepši izgled, uzela je za muža svoga najmlađeg brata i sada kralja Tutmesa III. Njemu, svomu bratu i mužu, povjerila je u glavnom samo religiozne i ceremonijalne dužnosti vladareve, dok je sve ostalo vodila ona sama. Potpomagana od jake legitimističke stranke, koja je samo u njoj vidjela zakonitu i pravu nasljednicu starih faraona i kćer bogova, nije se Hatšepsut zadovoljila samo stvarnom vlašću, nego je malo pomalo uzela za sebe i potpunu titulaturu faraona.

Okružena svojim ljubimcima, kao velike vladarice našega novog vremena Elizabeta engleska ili Katarina II. ruska, vladala je, kao da i nema titularnoga muža i priznatoga kralja. Aneni, jedan od njezinih pristalica, opisuje to ovako: »Kad je Tutmes I. pošao u nebo, došao je na prijestolje nje-

gov sin kao kralj obiju zemalja, Gornjega i Donjega Egipta; njegova sestra, božanska (kraljeva) žena Hatšepsut, brinula se za zemlju i njome je vladala. Egipat je služio njoj, božanskom sjemenu. Njezina je vladavina — kad je ona govorila, obje su zemlje bile zadovoljne.« I tako je Hatšepsut postala »kralj«. Tu svoju titulu ona je jasno izrazila i nazvala se »ženski Horus«, što zapravo i nije bilo drugo nego inkarnacija boga Horusa u ženi. Dakle je bog Horus ovaj put odabrao ženu kao svoju živu sliku na zemlji. Kao da kralj nije ni postojao, udesili su sada sve dvorske običaje prema vladarici ženi. U svojim natpisima Hatšepsut istupa sasvim kao muški vladar, na slikama i kipovima, koji su nju prikazivali, nosi haljine faraona i sakralnu bradicu kao i svaki drugi faraon muškarac. Nema sumnje, da je ona doista prilikom svojih svečanih nastupa nosila i takve haljine i sakralnu bradicu.

Pogledao sam mnogobrojne relijefe, koji prikazuju Hatšepsut u njezinu velikom hramu u Der-el-Bahri i nisam našao nijedan, na kome ona te bradice ne bi imala. Sve su glave osim jedne, koje su prikazivale ovu vladaricu, od njezina nasljednika istučene, ali je to učinjeno točno po relijefu i s dosta opreza, tako da se bez teškoće može na svima vidjeti sakralna bradica. Ta je bradica ostala potpuno sačuvana na dva jednaka kraljičina kipa, koji se danas nalaze u muzeju u Kairu, i koje sam fotografirao.

U veličanstvenom hramu, koji je Hatšepsut sagradila svom ocu bogu Amonu u Der-el-Bahri, na prvoj terasi s desne strane velike rampe, koja vodi na gornji, najviši dio hrama, nalazi se t. zv. »dvorana rođenja« na dva reda po 11 pilona. Na zidovima te dvorane dala je Hatšepsut isklesati relijefe, koji su objavljivali cijelom Egiptu, da je ona doista kći božja. Staro vjerovanje, da je kralj sin boga sunca, primijenjeno je

ovdje na kraljicu u svima svojim detaljima. Tu se prikazuje začeće i rađanje kraljice Hatšepsut.

Lijepa kraljica Ahmes, žena Tutmesa I., prima milovanja boga Amona, koji zamjenjuje kralja. Tekst oko ovoga prizora prikazuje jasno, o čemu se radi. Taj tekst kaže: »Evo, što kaže Amon-Ra, kralj bogova, gospodar Karnaka, koji predsjedava u Tebama, kad je on primio formu ovoga muža, kralja Juga i Sjevera, Tutmesa i oživljavatelja. On je tada našao kraljicu, gdje počiva u sjaju svoje palače. Parfem boga nju je probudio, i začudila se, kad je odmah njegovo veličanstvo k njoj pristupilo, imalo je, metnulo svoje srce na nju i dalo, da ga ona vidi u njegovu božanskom obliku. I odmah iza njegova dolaska ona se oduševila na pogled njegovih ljepota, ljubav boga potekla je u njezinim udima, i miris boga i njegov dah bili su puni parfema iz Punta.«

I evo onoga, što kaže kraljevska žena, kraljevska majka Ahmes u prisutnosti veličanstva ovoga velikog boga Amona, gospodara Karnaka, gospodara Teba: »Dva su puta velike tvoje duše! Ovo je plemenit događaj gledati tvoje lice, kad se ti sjedinjuješ s mojim veličanstvom u svojoj milosti! Tvoja rosa vlaži sva moja uda!« A onda, kada je veličanstvo ovoga boga ispunilo svu svoju želju s njom, Amon, gospodar obiju zemalja, kaže joj: »Ime kćeri, koju ćeš ti roditi, bit će Hatšepsut... Ona će sigurno vladati na korist cijele ove zemlje, jer je njezina duša moja, njezino srce moje, njezina volja moja, njezina kruna moja, da ona vlada objema zemljama, da ona vodi sve duše živih.«

Prema tome sam bog Amon otac je kraljice Hatšepsut upravo onako, kako je to za kralja bila uvijek egipatska predaja i narodno vjerovanje.

Poslije toga relijefi prikazuju rađanje kraljice Hatšepsut. Bog Tot naviješta, da se rodila. Na relijefu prikazana je Hatšepsut ne kao djevojčica, nego kao dječak. Bogovi dolaze, da budu svjedoci rođenja. Bog Horus drži malu Hatšepsut, a božica Šehet daje joj život.

Ali Hatšepsut i njezine pristalice nisu ostali samo pri ovome, da utvrde njezino pravo na prijestolje. U spomenutom hramu u Der-el-Bahri opisan je put kraljice Hatšepsut u hram Boga Re-Atuma u Heliopolisu, gdje joj bog obećaje »vječne godine Horusa« i naređuje, da ona vodi Egipat, i da joj inostranstvo plaća danak. Tu joj bogovi Horus i Set, koji predstavljaju Gornji i Donji Egipat, stavljaju na glavu dvostruku krunu, t. j. Gornjega i Donjega Egipta.

Ni to nije bilo dosta kraljici i njezinim pristalicama, pa su u istom hramu dali isklesati relijef, koji prikazuje kralja Tutmesa I., kako svoju kćer Hatšepsut predstavlja velikodostojnicima kao svoju nasljednicu. Tada izjavljuje Tutmes I. pred cijelim dvorom: »Imenujem ovu svoju kćerku Hatšepsut za svoga zamjenika. Slušajte, ona je moj nasljednik. Ona će na mome čudotvornom prijestolju sjediti. Ona će zapovijedati narodu na svima mjestima palače. Ona treba da vas vodi. Slušajte njezine riječi, budite jednodušni, da ispunite njezine zapovijedi. Onaj, koji se bude njoj pokoravao, živjet će, a onaj, koji bude zlo govorio o njezinu veličanstvu, bit će pogubljen.«

Govor kraljev oduševljeno je pozdravio cijeli dvor, a tako i novo kraljevsko ime Hatšepsut.

Tako je Hatšepsut prisvojila sebi puno pravo zakonitoga muškog potomka iza umrloga vladara. Ona je jedina bila zakoniti nasljednik, a njezin polubrat i muž Tutmes III. sa-

svim potisnut u stranu. Legitimistička stranka, koja je bila uza nju, našla je način, da sve to provede.

Od svih se pristalica najviše ističe kraljičin ljubimac, »veliki od velikih«, ministar unutarnjih i vanjskih poslova, graditelj hrama u Der-el-Bahri, upravitelj sviju gradnja u Luksoru i Karnaku i drugdje po Egiptu, odgojitelj kraljičine kćeri Nefrerure, a kasnije upravitelj njezinih imanja. Sačuvala su nam se dva kipa toga kraljičina ministra i ljubimca. Na jednom je prikazan Senmut, kako u svom krilu drži malu princezu Nefrerure.

Osim Senmuta ističu se Nehsi, čuvar kraljevskoga pečata, glavni blagajnik Tutij, upravitelj državnih financija, »šef kuće zlata i srebra«.

Možda je najjača ličnost iz toga kraljičina kruga bio princ Hapuseneb, koji je prigrabio i političku i crkvenu vlast. Hapuseneb je bio veliki svećenik boga Amona, »poglavica proroka Juga i Sjevera«, dakle najveća crkvena ličnost u državi i istovremeno prvi ministar.

HRAMOVI I OBELISCI KRALJICE HATŠEPSUT

Sudeći po onome, što je iz toga vremena zapisano, vladanje kraljice Hatšepsut bilo je blagoslovljeno za Egipat. Ona nije vodila nikakvih većih ratova, a nije ih ni trebala voditi, jer su njezin otac i njegov predšasnik egipatsku vlast toliko proširili i učvrstili, da je sada moglo nastupiti doba mira i mirnoga rada. Za njezina vladanja procvala je egipatska trgovina, a njezina ljubav za sjaj i slavu učinila je, da je ona postala jedan od najvećih graditelja starog Egipta. U takvim prilikama bila je dana mogućnost i graditeljima,

kiparima i slikarima da rade na slavu bogova i kraljice. Po cijelom Egiptu ona je dizala nove hramove, a popravljala stare, koji su bili u rđavu stanju. Tu svoju građevnu djelatnost razvila je Hatšepsut u prvom redu u svojoj prijestolnici Tebama. Njezin je otac započeo graditi najveći hram u cijeloj egipatskoj prošlosti, Amonov hram u Tebama. Hatšepsut je tu gradnju nastavila. Prilikom svoje jubilarne svečanosti, t. j. prilikom 15. godišnjice nastupa na prijestolje, podigla je ona u tome hramu Amonu, navodno po njegovoj želji, dva velika obeliska. Ti su bili viši od onih, koje je njezin otac podigao pred tim hramom. Svaki je od tih obeliska bio 29 i pol m visok, dok su obelisci Tutmesa I. bili 23 m visoki. Ta dva obeliska bila su na vrhovima pokrivena debelim zlatnim pločama. U jednom natpisu kaže Hatšepsut, da se pred njom izmjerilo ovo zlato na vagi, kao da se radilo o životu. Ona sama ističe ljepotu svojih obeliska ovako: »Njihovi su vrhovi načinjeni od najboljega elektruma (zlata), koje daju obje obale rijeke. Njihov sjaj preplavljuje obje zemlje, a kada se sunce diže na istoku, nebo se od njih odražava.« O samoj namisli, da podigne ove obeliske, kaže kraljica: »Sjedeći u palači ja sam se sjetila onoga, koji me je stvorio, i moje mi je srce kazalo, da sagradim za njega dva obeliska, kojih se vrhovi gube u oblacima.« U tu je svrhu ona poslala svoga ljubimca Senmuta, da u granitnim kamenolomima kod prve katarakte Nila izvadi dva takva kamena kolosa. I kad je sve bilo u redu i poplava Nila obilna, počeo je transport tih kolosa po Nilu iz asuanskih kamenoloma do Teba. Kako su to Egipćani radili, nije nam poznato, ali kad znamo, koliko i kako bi to bilo teško i danas uza sve naše moderne sprave, mi se doista moramo diviti tehničkoj spretnosti egipatskih graditelja.

Jedan od tih kolosa stoji još i danas veličanstven i ponosan na svome pravom mjestu, iako su kasniji vladari skinuli s njega zlato, kojim je bio pokriven njegov vrh. Do njega je povaljen komad njegova druga. Osim tih dvaju dala je Hatšepsut postaviti u Tebama, i to u Karnaku, dva još veća obeliska, kojima više nema traga.

Ali najsjajniji spomenik, koji je Hatšepsut podigla, njezin je hram u Der-el-Bahriju, na zapadnoj strani Nila, preko puta Teba, o kojem sam već nešto kazao. Hatšepsut je odredila, da joj se tamo, u današnjoj »Dolini kraljeva« u Biban el Muluku, sagradi grobnica. U živoj stijeni izdubena je za nju grobnica 217 m duga i oko 100 (97) m duboka. Pred brdima, u kojima se nalazi spomenuta Dolina kraljeva, Hatšepsut je sagradila svoj posmrtni hram na čast Amonu, a na spomen svojim roditeljima i sebi. Gradnju toga hrama vodio je njezin ljubimac Senmut, koji je možda i nacrt zamislio. Hram kraljice Hatšepsut u Der-el-Bahri svakako je jedna od najveličanstvenijih građevina starog Egipta i jedna od najoriginalnijih uopće.

Hram kraljice Hatšepsut djeluje ne samo svojom posebnom arhitektonikom, nego i tim, što je arhitekt postigao harmonično spajanje samoga hrama s veličanstvenim klisurama. One se nalaze iza njega, pa se čini, da su i te terase njegov dio. Sve to daje hramu toliku veličanstvenost, koju ne možete nigdje drugdje naći. U sam hram vodio je put s obje strane iskićen sfingama, i to u prvo njegovo dvorište zasađeno palmama i vinovom lozom. Iz dvorišta vodi na prvu terasu rampa, kojoj su zdesna i slijeva trijemovi, podržavani od osmero i šesnaesterobridnih stupova, na kojima se nalazi arhitrav. Cijela prva terasa bila je zasađena stablima tamjana, koja su bila donesena iz dalekog Punta. Iz

ove terase vodi druga rampa na višu terasu, na kojoj se nalazi prvi hram sa svetištima i svetištem nad svetištima. I ovdje je zdesna i slijeva velike rampe po jedan prekrasni trijem, koji se nastavljao i s obje strane u pravom kutu zatvarao dio rampe. Svi ti trijemovi slični su u svojoj arhitektonskoj strukturi onima donjima i svojom jednostavnošću djeluju upravo veličanstveno.

Na zidovima tih trijemova isklesani relijefi od velike su vrijednosti ne samo kao umjetnička djela, nego u prvom redu zbog toga, što nam oni iznose političku i kulturnu djelatnost ove velike žene. Vidjesmo, kako je u desnom trijemu Hatšepsut istakla svoje neosporno pravo, da vlada Egiptom. U lijevom trijemu prikazala je jedno od najvećih svojih djela, koja je dižu među pionire svjetske trgovine.

Hatšepsut nije vodila nikakvih velikih ratova. Ona je mogla biti zadovoljna s onim, što su stekli njezini predšasnici: s golemim imperijem od treće nilske katarakte do preko Eufrata. »Moja se granica« — kaže ona u jednom natpisu — »proteže sve do krajeva Punta, moja se istočna granica proteže sve do azijskih bara, i Azijci su u mojoj vlasti; moja se zapadna granica proteže sve do brda Manu (gdje sunce ide na počinak) . . . a moja se slava širi sve do stanovnika pustinje (Beduina). Iz Punta donijeli su mi mirhu . . . i istovremeno donijeli su amo raskošne divote svoga kraja u moju palaču . . . Meni su odanle donijeli najljepše tvorevine od cedra, od smreke, drva iz Meru i svih stabala, koja slatko šire svoj miris iz krajeva boga. I ja sam primila tribut Tehenu (Libije): sedam stotina slonovih kljova i mnogobrojne kože pantera, koje su pet lakata u leđima duge, a četiri široke.«

HATŠEPSUT OTVARA NOVE TRGOVAČKE PUTOVE IZMEĐU EGIPTA I ZEMLJE NA INDIJSKOM OCEANU

Ekspedicija u Punt, povedena mirnim putem i u trgovačke svrhe, najveće je djelo kraljice Hatšepsut. Vezujući sve svoje čine uz volju svoga oca boga Amona ona je vezala uz njegovu volju i tu ekspediciju u Punt. bilo je i prije kraljice Hatšepsut trgovačkih veza Egipta s Puntom, i prije su polazile egipatske ekspedicije u tu zemlju, ali nijedna s tolikim sjajem i nijedna s takvim namjerama.

Pred kakvih 150 godina, a možda i više, bile su prestale izravne trgovačke veze s tom zemljom, i što je dolazilo iz Punta u Egipat, dolazilo je posredničkim putem. Kraljica sama priča, kako su se čuli glasovi, koji su dolazili s velikoga prijestolja. Jedno proročanstvo samoga boga nalagalo je, da se pođe u Punt.

Pripremu svega potrebnog za taj put povjerila je kraljica svome glavnom blagajniku Nehsiju. Poslije žrtava bogovima za povoljan vjetar krenulo je pet velikih lađa ravno iz Teba niz Nil. Cijeli se Egipat divio tome doista velikom pothvatu. Nitko se nije mogao više sjećati starih ekspedicija u Punt, pa je ta nova bila doista nešto nečuveno. Osim toga bila je ova ekspedicija doista nešto novo, jer su ranije, pred kakvih 150—200 godina, i prije toga, išle one preko Egipta kopnenim putem na Crveno more, a odavde morskim putem do Punta, koji se nalazio ili na samoj najjužnijoj strani Crvenoga mora ili na somalskoj obali. Međutim ekspedicija kraljice Hatšepsut krenula je na egipatskim lađama iz Teba niz Nil, onda jednim kanalom (od prilike današnji Suez), koji je već u doba srednje države bio prokopan, a onda Crvenim morem sve do Punta. Vladar Punta primio je skupinu egi-

patskih lađa s velikim veseljem i dokazima prijateljstva i odanosti. Ta skupina od pet egipatskih trgovačkih lađa vratila se onda — sigurno zajedno s nekima iz Punta — natrag u Tebe i na tebanskom pristaništu iskrcala svoj bogati i veliki tovar. Egipćani su ponijeli svakojakih svojih proizvoda: oružja, nakita, hrane i dva kipa, jedan boga Amona i jedan kraljice, koje su onda u Puntu postavili i Punt uzeli kao posjed boga Amona. Razumije se, da to nije bilo nikakvo osvajanje, nego od strane Punta jedno više manje platoničko priznanje egipatskog vrhovništva. U zamjenu za to Puntijci su dali Egipćanima svakovrsne svoje robe, u prvom redu tamjana, skupocjenog drveća, zlata, bjelokosti, panterskih koža, a onda živih pantera, majmuna, mnogobrojne stoke i roblja. S tim tovarom pošli su i neki velikodostojnici iz Punta u Tebe, gdje je taj prvi trgovački pohod na Punt primljen s velikim oduševljenjem i velikim slavljem. Ne samo što se odsad Punt smatrao, da je podložan egipatskom kralju i da je u to ime odsad plaćao neki danak, nego se ovako započeta trgovina nastavila na korist Egipta i Punta.

Sve je ovo, što izložismo, prikazano u lijepim relijefima u lijevom trijemu Hatšepsutina hrama. Tu se vidi i odlazak lađa iz Teba i njihov povratak u Tebe, ukrcavanje robe u Puntu, sama zemlja Punt, različna roba i t. d.

Više od dvadeset godina vladala je Hatšepsut Egiptom (1501.—1480.). Kako je ona svršila? Je li umrla naravnom smrću, ili ju je njezin brat i muž Tutmes III. — koji je već tada bio u muževnim godinama — silom zbacio s prijestolja, ne znamo. Samo to znamo, da je on, čim je preuzeo vlast u svoje ruke, nastojao da njezino ime i njezinu uspomenu jednostavno izbriše. On je odredio, da se svuda otkleše njezino ime i glava, a obeliske, koji su bili posvećeni bogu Amonu, i koje on nije smio maknuti, jer bi protiv sebe izazvao njegovo svećenstvo, okružio je visokim zidom, tako da ih oni, koji su dolazili u hram, nisu mogli vidjeti. Ta ista sudbina stigla je i njezine ljubimce i njezine ministre. Tutmes je nemilice odstranio i njihova imena. Tako su se od ove velike žene i kraljice sačuvali hramovi i djela u njima. Od tolikih njezinih slika malo se sačuvalo, i to one, koje su slučajno izbjegle bijesu zapostavljenog i uvrijeđenog brata i supruga. Taj će ipak kasnije postati najveći i najslavniji egipatski vladar.

TEJE

Sasvim je drugačiji lik druge velike egipatske kraljice Teje, koju neki zovu Tyi, žene kralja Amenofisa (Amenhotepa) III.

Poslije dugog vladanja Tutmesa (do oko godine 1450.), njegova sina Amenofisa II. i unuka Tutmesa IV., došao je na egipatsko prijestolje drugi sin Amenofisa II. Amenofis III., oko god. 1405., i vladao Egiptom sve do oko god. 1370. pr. Kr.

Vladanje Amenofisa III. zlatno je doba egipatske umjetnosti, doba, kad su osvajanja Tutmesa III. i ratovi njegovih nasljednika donosili Egiptu silne prihode. Nijedan egipatski vladar nije toliko učinio za umjetnost, koliko upravo on. To se ima zahvaliti njegovoj ženi Teji. Ona ga je u svemu savjetovala. Na nju se poslije kraljeve smrti obratio mitanski kralj Dušrata ističući, da ona bolje nego itko drugi pozna sve pregovore, koje je on vodio s njenim pokojnim mužem kra-

ljem Amenofisom III. Sada je moli, neka djeluje na novoga kralja, da se sačuvaju i podeseterostruče dobri odnosi između Egipta i Mitanija.

Još kao prijestolonasljednik ili odmah na početku svoje vlade uzeo je Amenofis III. Teje za svoju glavnu ženu. Teje nije bila kraljevskoga roda, ali ju je Amenofis III. toliko volio, a i ona na nj imala toliko utjecaja, da ju je on uzeo za glavnu ženu, da je ona to uvijek i ostala, uza sve to, što je on imao nekoliko drugih žena, kćeri azijskih kraljeva. Proglašujući Teje svojom glavnom ženom kaže Amenofis III. u ispravi, koju je tom prilikom izdao: »Ona je žena moćnoga vladara, čije se carstvo pruža na jugu do Karoja, a na sjeveru sve do Naharima.« — Tolik je jak utjecaj imala Teje na Amenofisa III., da ju je on odsad dalje za cijeloga svoga vladanja uveo u službenu formulu, kojom su počinjale kraljevske isprave. Utjecaj Teje na Amenofisa III. očitovao se ne samo u politici, nego i u cijelom njegovu životu. Ona je bila puna lijepih sklonosti prema umjetnosti i književnosti; ona je odgojila prvog egipatskog dokazanog monoteista sina Aknatona; ona je učinila, da je dvor Amenofisa III. postao sjedište i rasadište, odakle su izlazile lijepe zamisli za veličanstvene gradnje palača i hramova, za kipove i slike, za eleganciju i život pun ukusa i sklada.

ZLATNO DOBA EGIPATSKE UMJETNOSTI

Amenofis III. imao je prilike poduzeti jednu jaču vojnu ekspediciju samo na početku svoga vladanja, i to u Nubiji. Inače svih ostalih 35 godina svoga dugog vladanja živio je mirno trošeći na gradnje i umjetnost prihode silnoga carstva, koje se protezalo od četvrte katarakte Nila pa sve do preko

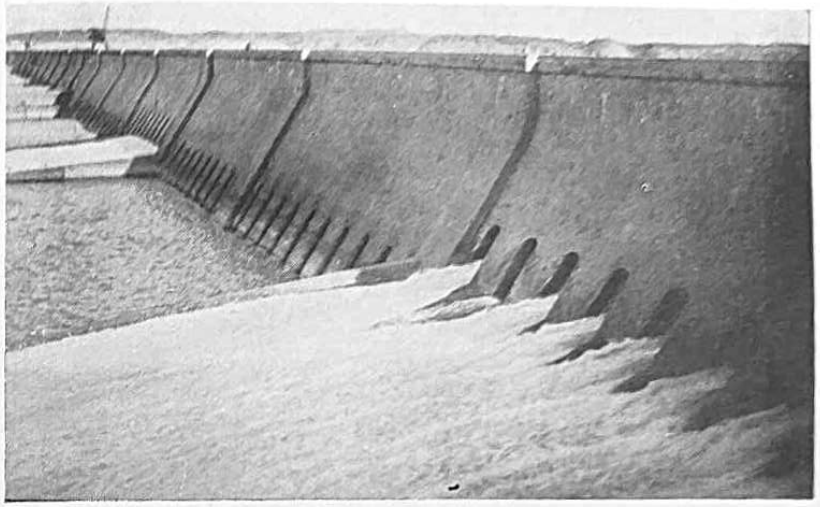

Brana na Nilu kod Asuana

Egipatski ribar

Fot. V. Kratky

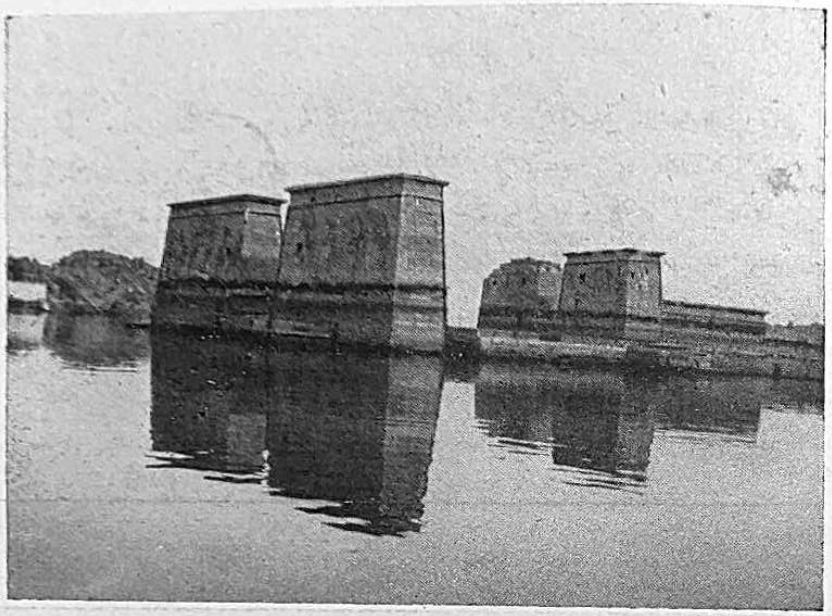

Izidin hram na otoku File

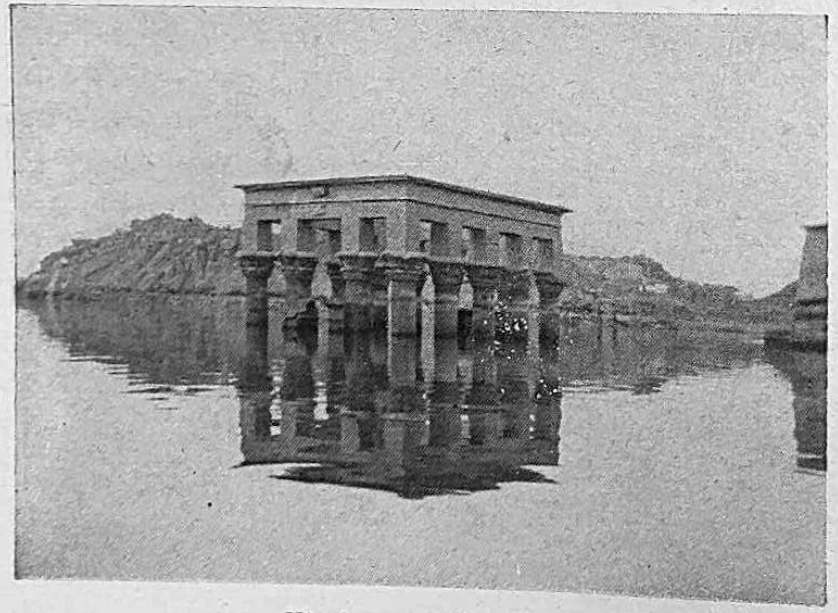

Kiosk na otoku File

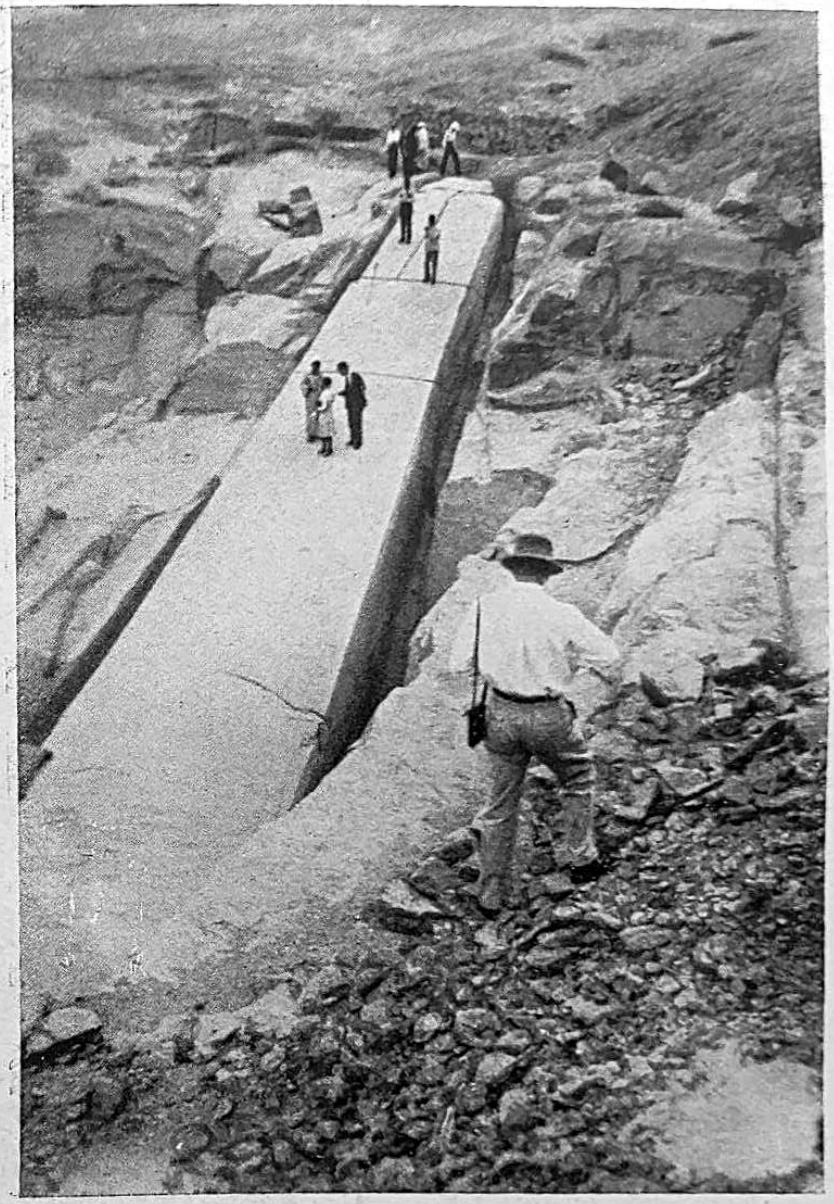

Neizvađeni obelisk kod Asuana

Fot. A. Freudenreich

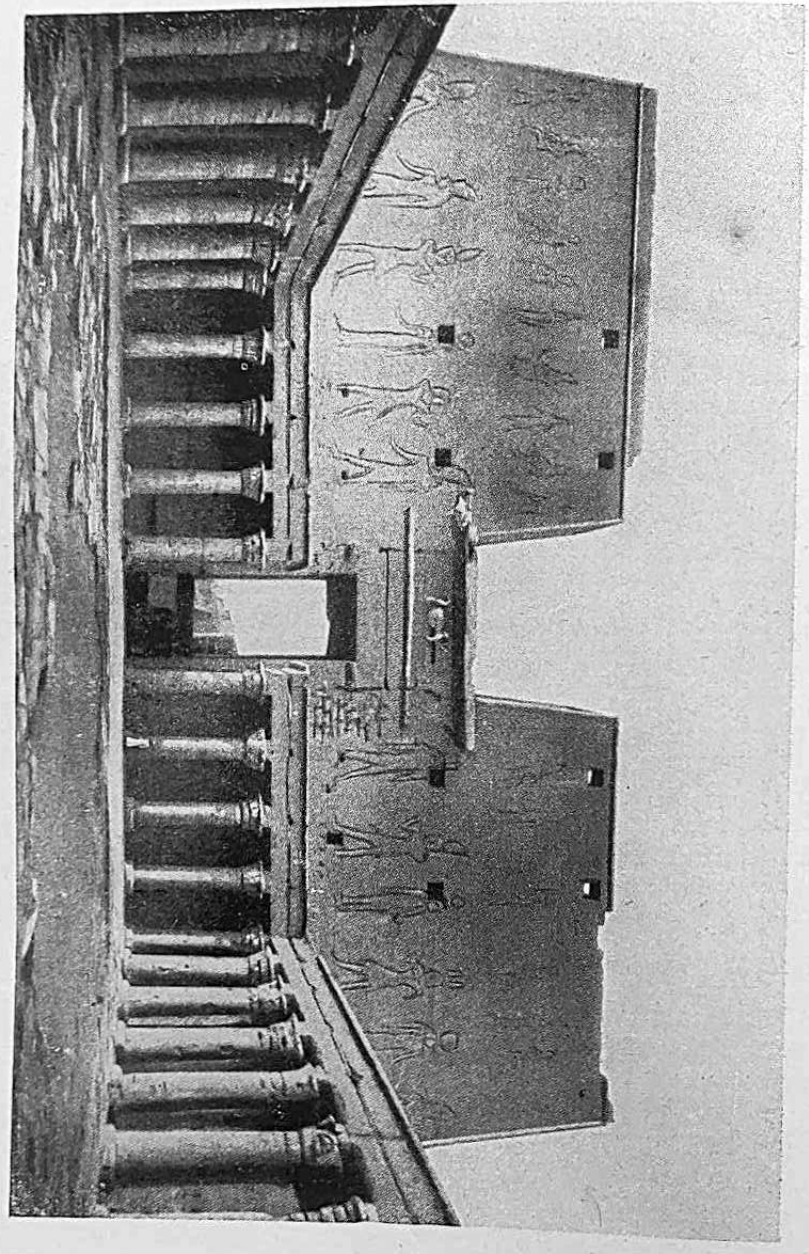

Edfu, Dvorište hrama

Eufrata. Tada je Egipat tek potpuno osjetio, da je postao svjetska velevlast, i tada se u njemu pojavila jedna nova nauka, koju dotada nije poznavao ni on ni itko drugi na svijetu, a to je svjetska politika. Sve države oko egipatske velevlasti željele su steći prijateljstvo Egipta, sve su se natjecale, da mu se dodvore, i da on bude na njihovoj strani. I dok je Tutmes III., pa i Amenofis II., mačem rješavao sve neprilike, sada je došlo novo doba, kada je spretna diplomacija znala iskoristiti prilike i odnose oko svojih granica. Mi smo razmjerno dosta dobro upućeni u te odnose, jer se u Tell-el-Amarni sačuvao čitav arhiv, u kojem su ostala sačuvana pisma, što su ih azijski vladari i egipatski vazali pisali Amenofisu III. i kasnije njegovu sinu Amenofisu IV.

Iz tih pisama vidimo, kako su ne samo Palestina i Sirija, u kojima su vladali vazali Egipta, nego i susjedne države s poštovanjem i strahom gledale u moćnu državu na Nilu. U takvim se prilikama mogao Amenofis III. sasvim dati na to, da u svojoj državi diže hramove i dvorove, da svoj dvor učini središtem svega onoga, što je ljudski duh mogao tada stvoriti. I Azija i Mikena i Kreta i Cipar primali su iz Egipta proizvode njegove umjetnosti i donosili u Egipat svoje. Čak su se u Mikeni na Peloponezu našli skarabeji s imenom Amenofisa III. ili kraljice Teje.

Da se shvati, koliko je bilo bogatstvo Amenofisa III., koje baca u sjenu silno blago nađeno u grobnici Tutankamonovoj, dovoljno je navesti ono, što je jedamput primio prilikom jedne svečanosti, a tako je bilo često, možda svake godine. Tada je glavar riznice iznio pred kralja nekoliko kola zlata i srebra, kipova od bjelokosti i ebanovine, kraljevskih kipova u obliku sfinge, prekrasnih ogrlica, raznog oružja, djela svih rodova zanatlija. Tu je bilo: trinaest kipova kra-

ljevskih, 7 kraljevskih likova u obliku sfinge, 8 prekrasnih ogrlica, 680 bogato izrađenih štitova, 230 raznovrsnih tobolaca, 360 mačeva i 140 brončanih bodeža — sve okovano dragocjenim kovinama; 30 štapova od ebanovine sa zlatnim ili srebrnim vrhovima, 220 bičeva od bjelokosti i ebanovine, 7 divno izrađenih sandučića, mnoštvo stolaca, vaza, suncobrana i bezbroj malih predmeta.

Vladar, prijatelj umjetnosti, kakvih je rijetko bilo u povijesti, podizao je veličanstvene hramove, gdje su umjetnici svih vrsta imali prilike pokazati, šta mogu. I doista, upravo onako, kao kasnije Atena u doba najveće političke slave, imao je Egipat u ovo doba svoga najvećeg bogatstva mnogo ljudi, punih finoga i stvaralačkoga duha. Oni su shvatili snagu svoje države i svoga vladara, znali su dovesti u sklad tradiciju egipatske umjetnosti i novi napredak vremena, veličinu egipatskog kraljevstva i ljepotu oblika i izraza. Pod rukama tih velikih graditelja, kipara, slikara i tesara nicali su hramovi i dvorovi, kraljevske palače i vile njegovih velikodostojnika, koje su se redale do njegove palače. Tebe su postale ne samo najveći grad Egipta, nego i najljepši grad svijeta, u kojem se sabralo neizmjerno blago ljudskoga duha, dlijeta i kista

Upravo tada usavršavaju genijalni graditelji dva tipa egipatskoga hrama, jedan tipa periptera s celom, a drugi golemih dimenzija, u kojem su svi stupovi u unutrašnjosti hrama, a izvana se i ne vide. Arhitekti Amenofisovi stvorili su iz tih tipova jedan novi, koji će dalje ostati trajan u povijesti umjetnosti sve do naših dana.

Kraljevi XI. dinastije sagradili su u Luksoru mali hram Amonu. Amenofis III. srušio je taj hram i podigao na njemu drugi daleko većih razmjera, pred kojim su bile kolonade kao

u Tutmesovu hramu u Karnaku, a pred njim sagradili su njegovi graditelji prekrasno dvorište s divnom kolonadom, najljepšom u Egiptu. Pred tom kolonadom Amenofis III. sagradio je veliku dvoranu, u kojoj je primao velikodostojnike i poslanstva te koju je iskitio s dva veličanstvena reda po sedam visokih stupova, najviših dotada u Egiptu.

U Karnaku podigao je Amenofis III. golem ulazni stup (pilon) pred dotadašnjim hramom, koji je ukrasio nevjerojatno bogato lazurnim kamenom, zlatom i srebrom, a pred tim dva obeliska i jedan svoj gorostasni kip. Zatim je započeo graditi hram tebanskoj božici Mut. Veliki hram u Karnaku spojio je s onim u Luksoru vrtovima i alejom, koju su s obje strane zatvarale t. zv. sfinge, zapravo ovnovi. To su one čuvene aleje sfinga pred tebanskim hramom, koje nalazite reproducirane u svakoj knjizi o Egiptu Od njih je samo jedna, i to ona pred glavnim ulazom u hram, potpuno sačuvana, no ni ta nije iz ovoga vremena.

Ali njegovo najveće graditeljsko djelo, koje je bilo puno i kipova i slika, jer su svi zidovi bili iskićeni, bio je njegov vlastiti posmrtni hram. Na nj je uklesao: »Moje je veličanstvo učinilo ove stvari za milijune godina, i ja znam, da će sve ovo na zemlji živjeti.« Sve umjetničke snage sa svom tadašnjom savršenošću, koja ni u najsitnijim predmetima nimalo ne zaostaje za najmodernijom izradbom, bile su upotrijebljene u gradnji i ukrašavanju toga velikog djela umjetnosti. Na žalost, ovo je djelo kasnije porušeno. Samo stoje još dva kolosalna kipa Amenofisa III., koje obično zovu »Memnonovi kolosi«. Oni su na čudo starog svijeta nekada o izlazu sunca odavali neki zvuk, koji je dovlačio stotine grčkih putnika, da ih vide. Sve to odaje, kako je silnih razmjera bio hram, pred kojim su stajali.

Na lijevoj strani od toga svog hrama, blizu gorske klisure, podigao je Amenofis novu svoju palaču. Ona je, istina, bila od opeka i drveta, ali sve to bilo je izrađeno s toliko ukusa i umjetničke vrijednosti, s toliko sjaja i bogatstva, da je zapanjivala sve, koji su je gledali. A malo dalje od te palače podigao je Amenofis III. posebnu palaču za svoju ženu i kraljicu Teje. Ona je bila kraljev glavni savjetnik i najveći zaštitnik egipatske umjetnosti u doba, kad se ona najbolje razvijala i dovela do vrhunca egipatsko umjetničko stvaranje. Tu su bili raskošni vrtovi i jezera do dva kilometra duga; tu su se skupljali pjesnici i glazbenici u doba, kada je egipatska glazba došla do lijepog napretka; tamo je dolazio kralj, kad se vraćao sa svojih čuvenih lovova, kad već nije bilo ratova, da se odmori i naužije ugodnih razgovora i poticaja svoje velike i umne žene.

I dok je u samim Tebama Amenofis III. bio dosta bliz svijetu pomoću dvorskog sjaja i svečanosti, u ostalom Egiptu držali su ga bogom. Tako je sagradio u Memfisu hram, gdje su ga poštivali kao boga. Isto tako je proširio i hram u Nubiji u Solebu, gdje su mu kao bogu žrtvovali. Kraljica Teje bila je božica u nubijskom hramu u Sedeingi.

U doba Amenofisa III. i njegove žene Teje egipatsko bogatstvo bilo je najveće, a egipatska umjetnost postigla je najviši uspon. To vrijeme mogli bismo usporediti s vremenom Luja XV. u Francuskoj. A posred svega toga i nad svime tim diže se veliki lik lijepe i pametne kraljice Teje.

UTJECAJ TEJE NA MONOTEISTA AKNATONA

Utjecaj Teje nije se ograničio samo na Amenofisa III., on je daleko veći na njegova i njezina sina Amenofisa IV. Aknatona. Teje je, bez sumnje, svom sinu Amenofisu IV. ulila ideju o jednom bogu, ocu svih ljudi. Pod njezinim nadzorom odgajao se onaj faraon, koji je konačno prekinuo sa starim bogovima Egipta i odredio, da se u Egiptu ima štovati samo jedan bog, sunce, Aton.

U svome najnovijem djelu, III. svesci »Tut-enh-Amun«, koja je nedavno izišla, dokazao je glasoviti pronalazač Tutankamonove grobnice Howard Carter na osnovi ispitivanja Aknatonovih kostiju i natpisa, da je Aknaton stupio na prijestolje u dobi od 10 godina te da je konačno prekinuo sa starim bogovima u VI. godini svoga vladanja, dakle, kad mu je bilo 16 godina. Iz toga jasno izlazi, da Aknaton, još dijete, nije mogao zamisliti i po svojoj volji provesti ovako zamašnu vjersku revoluciju. Bit će, da je on u svemu slušao svoju majku Teje, koja je iza smrti Amenofisa III. živo učestvovala u vladanju. Ona je sa svojim savjetnicima započela vjersku revoluciju, koju je onda Aknaton potpuno proveo; ona ga je pratila za cijelog života, pa ga je i nadživjela.

Da se vidi, kakva je bila ta monoteistička nauka, dovoljno je da navedem nekoliko stihova iz himne suncu, koju je Aknaton sam spjevao:

Kako su različita tvoja djela!
U tvoje namjere mi ne možemo prodrijeti.
O ti jedini bože, koji imaš moć kao nitko drugi.
Ti si stvorio zemlju prema svojoj želji, budući da si
bio sam,

Ljude, sve životinje, male i velike,
Sva bića, koja žive na zemlji,
I koja koracaju svojim nogama,
Sve one, koje žive u zraku
I lete svojim krilima,
Provincije Sirije i Nubije,
Egipatsku zemlju.
Ti si označio mjesto svim ljudima,
Ti se skrbiš za sve njihove potrebe,
Svako ima ono, što mu pripada,
I račun je njegovih dana učinjen.
Njihovi su jezici različiti kao i njihovi
Oblici i boja njihove kože.
Jer si ti podijelio, ti si odijelio narode.

Ovi stihovi, koje je spjevao Aknaton gotovo 1400 godina prije Kr., upravo zadivljuju. Bog je Aknatonov jedan, vrhovni gospodar i stvoritelj svijeta, koji se brine za sve ljude bez obzira na narodnost i jezik.

KLEOPATRA

Nema žene, o kojoj se toliko govorilo i pisalo kao o Kleopatri, ali se vrlo rijetko o njoj pisalo onako, kako je zaslužila. Njezin život i tragična smrt toliko su bili obavijeni legendom, da se sasvim izgubio pravi njezin lik. Istina, ona je bila velika ljubavnica pa, ako hoćete, i velika grešnica, ali se pri tome jedno zaboravlja, da je ona bila i vrlo velika rodoljupka i sposoban diplomat. Svoje čari, svoje bogatstvo i svoju ljubav htjela je upotrijebiti za spas domovine, za Egipat. To je glavni cilj njezina života, a sve ostalo je ovome

podređeno. Kad je Cezar došao u Egipat, vidjela je vrlo dobro, da su egipatskoj samostalnosti otkucali posljednji časovi. Dotada je Rim u toku dva i po stoljeća velikim naporima osvojio sve zemlje oko Sredozemnog mora, i sada je ostao samo Egipat. Zar da ga Rim pusti? Zar da pusti baš Egipat, koji je za nj mogao značiti obilje živeža i zlata? Kleopatra je sve to dobro vidjela i pokušala je da preko Cezarove ljubavi postigne svoje političke ciljeve

Cezar joj je osigurao prijestolje. S njim je provela mjesece u ljubavnom zanosu u raskošnoj palači u Aleksandriji i neopisivo lijepom putovanju po Nilu sve do Asuana. Rodila mu je i sina. Cezar je trebao po njezinoj osnovi postati njezin muž i kralj Egipta, da tako od Egipta stvori središte velike i silne države. Cezar je volio Kleopatru; pozvao ju je i u Rim, gdje joj je u hramu Venere genetrix podigao kip, zbog nje je u očima konzervativnih Rimljana izgubio mnogo, ali je ipak bio i suviše mudar i odviše velik političar, a da bi mogao zbog ljubavi staviti na kocku sve ono, što je stvorio velikim naporima. Kleopatra nije uspjela, da Cezar ljubavnik podlegne Cezaru političaru.

Ali što Kleopatri nije uspjelo kod Cezara, uspjelo joj je kod Antonija, nasljednika njegovih ciljeva i njegove orijentalne politike. Cezar je bio velik ženskar, ali je znao sebi u pravo vrijeme nametnuti potrebitu stegu. Sasvim drugačiji bio je Antonije.

Kad je Antonije poslije bitke kod Farzala pošao kao prokonzul na Orijent, u svijet napredniji od Rima, ali i daleko razuzdaniji, on je u nj utonuo. Opkoljen čitavom četom komedijaša, muzikanata, plesača, plesačica i drugih žena prolazio je kroz Frigiju, Galatiju i Kapadociju uz svečanosti i slavlje. Tamo je vršeći službu često oduzimao visokoj go-

spodi žene i priležnice, ako su mu se svidale. Bio je hrabar pred neprijateljem, ali suviše slab pred ženama. Takav čovjek nije bio dorastao Kleopatri

Kad je Antonije prispio u Tars, došla je tamo i Kleopatra u političkoj misiji i uspjela nagovoriti Antonija, da dođe u Egipat i da ondje provede zimu. I on ju je poslušao. Sada je Kleopatra odlučila osvojiti Antonija ne samo za sebe kao ženu, nego i za svoje ciljeve. Egipat, najbogatija i najkulturnija tadašnja zemlja na svijetu, nije smio postati rimska provincija! Ali ma koliko je Antonije bio sklon raskalašenom i razbludnom životu, bio je i častohlepan vojnik, koji je htio ostvariti Cezarov plan, da osvoji Partiju. I dok je Kleopatra nastojala da Antonija učini sredstvom svoje politike, htio je Antonije iskoristiti bogatstvo Egipta za rat na Parte. I tako ovaj put nije Kleopatra uspjela.

Ali kako je Antoniju stalno lebdio pred očima rat na Parte, počeo se uvjeravati, da bi mu vjenčanje s Kleopatrom pomoglo, da dođe do novaca, koje je trebao za taj rat. I tako se desilo, da je onda, kad se poslije tri godine opet sastao s Kleopatrom, odlučio da se njome oženi. Početkom g. 36. pr. Kr. to je doista i učinio, a da se prije nije rastao sa svojom ženom Oktavijom, sestrom Oktavijanovom. Tom je prilikom Antonije darovao Kleopatri neke krajeve rimskih vazala, pa čak i neke rimske posjede, koji su prije pripadali Egiptu. I tako je Antonije, koji je i dalje ostao rimski prokonzul, postao ujedno i egipatski kralj.

Kao žena Antonijeva počela je Kleopatra sad odlučnije provoditi sve ono, što je smatrala potrebnim, da dođe do svoga cilja. Ona je uporno tražila, da se Antonije rastavi s Oktavijom, i istovremeno nastojala je da se miješa u političke poslove svoga muža. No ma koliko Antonije bio zaljubljen u Kleopatru, znao je još uvijek ocijeniti, što ne smije učiniti.

Ali poslije neuspjelog rata na Parte sve je manje mogao Antonije odolijevati utjecaju Kleopatrinu. Ona je nastojala, da se on odreče svojih časti u Rimu i da posvuda nastupa kao njezin muž i kralj Egipta. Kao kralj Egipta on je po njezinoj želji imao da stvori veliku državu, koja bi se sastojala od Egipta, nekih rimskih pokrajina i teritorija nekih rimskih vazala.

Utjecaj Kleopatrin na Antonija pokazao se osobito god. 34. pr. Kr., kad je osvojio Armeniju. Tada je Antonije proslavio svoj triumf ne u Rimu, nego u Aleksandriji.

Uza sve to nije Antonije sve do god. 32. pr. Kr. izgubio u Rimu svoje pristalice Njegovi su prijatelji znali sve njegove postupke prikazati kao potrebnu taktiku. On je još uvijek bio najveći tadašnji rimski vojskovoda, njegovi ratovi na Orijentu smatrani su uvijek kao ratovi Rima, njegovi uspjesi kao rimski uspjesi. Ali kad je Oktavijan vidio, da će Antonije pobijediti i na izborima god. 32., upade on u Rim, uđe u senat i žestoko napadne Antonija. U takvim prilikama zvali su prijatelji Antonija, da dođe u Rim i spasi svoju stranku. No upravo sada, u borbi između Kleopatre i Antonijevih prijatelja, pobijedi Kleopatra: Antonije ne samo da nije pošao u Rim, nego se i rastao s Oktavijom.

Sada je Oktavijan vješto iskoristio sve, što je mogao protiv Antonija. Najviše je napadao na njegov testament, u kojemu je Antonije mnogo toga oporukom ostavio svojoj djeci, koju je je imao s Kleopatrom, i određivao, da se iza njegove smrti njegovo tijelo preda Kleopatri i pokopa u Aleksandriji.

U ratu, koji je sada izbio između Antonija i Oktavijana, izvršila je Kleopatra odlučnu ulogu. Ona nije htjela, da se Antonije bori za prevlast u rimskoj državi, nego da brani Orijent. U nesigurnosti između svoga rimskog osjećanja i Kleopatrine volje nije Antonije mogao izvesti ni jedno ni drugo. Tako je stradao, iako je imao i jaču vojsku i jaču mornaricu od Oktavijana. Bitku kod Akcija 2. rujna godine 31. pr Kr. izgubio je Antonije krivnjom Kleopatrinom. I sada je brzo slijedio kraj. Oktavijan je došao u Egipat, Antonije se ubio, a malo zatim i Kleopatra. Egipat je sasvim potpao pod Rim.

Kleopatra je do kraja svoga života branila slobodu svoje domovine. Ona je ne samo zadnja egipatska vladarica, nego i zadnja egipatska domorotkinja: stradala je, jer je željela da obrani slobodu svoje domovine.

MISTERIJI OZIRISA I IZIDE

PO TRAGOVIMA OZIRISA I IZIDE

Kairo, 25. veljače 1933.

Diljem cijeloga Egipta od Aleksandrije do Asuana posvuda ćete naići na tragove kulta najpopularnijeg egipatskog božanstvo Ozirisa. Rijetko će vas na to upozoriti vaši vodiči, ali ako samo malo poznate egipatsko kiparstvo, brzo ćete se uvjeriti, kako je duboko bio prodro taj kult u duše Egipćana. Na muzejskim papirusima, na stijenama grobnica, na relijefima, na zidovima i stupovima hramova, u njihovim kapelicama svagdje vas susreće Ozirisov lik, a uza nj, kao i napose, lik božice Izide. Ali ne samo to, vi često vidite, osobito u Luksoru i Karnaku, Medinet Habuu i Ramesseumu, kako je jedan ili drugi vladar na svojim gorostasnim kipovima prikazan kao Oziris.

Oziris

Izida

Oziris se poštivao posvuda, ali najveće mjesto njegova kulta bio je Abid, gdje je po vjerovanju Egipćana bio njegov pravi grob. I Izida se poštivala posvuda, ali najsvetije mjesto njezina kulta bilo je daleko na jugu, povrh prve katarakte, na otoku File, gdje je ona oplakivala Ozirisovu smrt.

Pohodio sam sva mjesta, gdje su se štovali Oziris i Izida, a naročito Abid i File.

Otok File poznat je vrlo dobro ne samo onim turistima, koji putuju do prve nilske katarakte, nego i svakome, tko je ikada vidio slike iz Egipta. To je onaj otok u Nilu, kojega su divni hramovi bili žrtvovani potrebama današnjega života. Samo malo na sjeveru od ovog otoka podignuta je preko Nila silna brana, kojom se u određeno doba godine zaustavlja velik dio nilske vode i stvara velik rezervoar za doba suše. Tada se čitava okolica File pretvara u golemo jezero, a sam otok i Izidin hram nestaju pod vodom. Kad sam se čamcem dovezao do otoka, virili su iz vode samo kapiteli s arhitravima t. zv. kioska i gornji dijelovi velikih pilona hrama Izidina, a sve je ostalo — čitavi redovi stupova s arhitravima, cijeli hram — bilo pod mutnom vodom Nila. Taj otok, posvećen kultu Izidinu, bio je nekoć pun njezinih svećenika i svećenica, a poklonici su dolazili iz cijeloga svijeta, da na njemu što dublje prodru u njezine misterije u tišini i miru, okruženi ljepotama njezina hrama.

Abid je danas poznat samo onima, koji bolje poznaju egipatsku povijest i egipatsku umjetnost. Tu kod sela El-Araba el-Madfuna, običnog i priprostog egipatskog sela obrasla palmama, bio je stari egipatski Abid, sveto mjesto Ozirisovo, a ujedno i najstarije groblje egipatskih kraljeva

I. i II. dinastije, koje su vladale Egiptom od oko godine 3300. prije Krista.

Danas se na mjestu starog Abida nalaze ostaci grobova iz I. i II. dinastije, srednje i nove države, ostaci starog Ozirisova svetišta i lijepo sačuvan čuveni i krasni hram, što ga je podigao Seti I. U tom hramu nalaze se osim glasovite »liste egipatskih vladara« najljepši relijefi egipatske umjetnosti i divne kapelice Ozirisa, Izide i Horusa s relijefima, koji očaravaju. Čuvar-vodič povest će vas u podzemnu građevinu i kazat će vam, da se tu nalazi Ozirisov grob. I doista, ta zgrada, koja svojom veličanstvenom jednostavnošću sliči na Kefrenovo predvorje nedaleko velike sfinge, djeluje vrlo moćno, tako te je lako povjerovati, da bi se tu nalazio Ozirisov grob. Međutim to je t. zv. prividni grob kralja Seti I.

Danas gotovo od svakoga zaboravljen bio je Abid punih 4000. godina grad, u koji su svi Egipćani s poštovanjem gledali kao u najveće svetište boga spasitelja Ozirisa, središte njegovih misterija.

Ma koliko Oziris bio najpopularniji i čovjeku najbliži bog staroga Egipta, ipak on ne bi za kulturni razvoj značio toliko, da nije njegov kult, prenesen na kult božice Izide, prešao granice Egipta i raširio se po svemu Rimskome carstvu osvajajući duše onih, koji su bili željni da se približe božanstvu.

MISTERIJI

Općenito je danas mišljenje, kad se govori o misterijima Ozirisa i Izide, da su ti misteriji davali priliku onima, koji su u njima učestvovali, da raspojasano uživaju, da se muškarci sastaju sa ženama i provode orgije, ukratko, da su svetišta Izide i Ozirisa bila leglo nemorala. To je mišljenje poteklo vjerojatno odatle, što su u pokvarenom Rimu od polovice I. stoljeća prije Krista nadalje oni raskalašeni Rimljani, kojima nije ništa bilo sveto, upotrebljavali ne samo Izidina svetišta, nego i druga za svoje zabave. Pjesnik Juvenal, koji je živio krajem I. i početkom II. stoljeća, kaže, da nije bilo hrama u Rimu, u kojem se žene nisu podavale. Još žešće su sve poganske hramove napadali kršćanski pisci i nazivali ih leglom brakolomstva i raspuštenosti. Pisci Tertulijan i Minucije Felix kažu, da se hramovi upotrebljavaju za blud, a poznati vještak u ljubavnim stvarima Ovidije preporučuje uz teatre i portike hramove kao najzgodnije mjesto za ljubavne pustolovine. Kad se sve to uzme u obzir, kao i to, da je god. 19. posl. Kr. car Tiberije istjerao poštovaoce Izidine iz Rima, a hram im porušio upravo zbog jednog sličnog događaja u tom hramu, onda je jasno, kako je došlo do toga, da se o Izidinim i Ozirisovim misterijima ovako misli.

Međutim su ti misteriji i taj kult bili sasvim drugačiji. Baš obratno, oni su tražili čistoću i trijeznost, ukratko, uzoran život.

Kakvi su uistinu bili ti misteriji i taj kult?

Kulturni svijet oko Sredozemnoga mora i u Rimskom carstvu uopće u I. st. pr. Kr. i u I., II. i III. stoljeću poslije Kr. bio je u svojim dušama već napustio stare bogove, koji

nisu mogli zadovoljiti njegovo novo duševno raspoloženje nastalo u prvom redu djelovanjem helenističkoga doba. Ljudi se ne zadovoljavaju više starom, jednostavnom pobožnošću, starim žrtvama i molitvama, štovanjem bogova, kod čega su oni ponajviše samo gledaoci, a ne i učesnici. Oni hoće, i to sve jače, drugačiji odnos svoje ličnosti prema onoj nevidljivoj i otajnoj sili, koja ipak njihovim životom upravlja, i kojoj su, htjeli, ne htjeli, podložni. Čovjek u ovo doba hoće da se približi tome božanskom biću, on hoće da ga svojom dušom obuhvati i da sam od njega bude obuhvaćen, on hoće da dođe do sigurnosti, da između njega i božanstva postoji jedna zajednica, te da na taj način nekako shvati i proćuti postojanje božanstva. U takvu raspoloženju, koje ujedno djeluje na razum i na osjećaj, čovjek udaljujući se od dnevnoga posla koncentrira svoju pažnju na duševno i uvjerava sebe, da se približio božanstvu. A onaj skup svetih čina, koji čovjeka dovode do takva raspoloženja, nazivali su misterijima. Kako je pak upravo tajanstvenost tih čina možda najviše djelovala na onoga, koji je prvi put njima pristupio, to je doskora ime misterij značilo upravo tajanstvene svete čine određenog skupa ljudi.

Mnogoboštvo ne može zadovoljiti ovakvo traženje, ovakvo produbljeno religiozno osjećanje, ovakvu potrebu sve šireg sloja ljudi s helenističkom kulturom. Ljudi su trebali jedno božanstvo, u kome će biti sva božanstva, upravo zato, što se čovječja duša ne može približiti mnogima u punoj svojoj snazi i potpuno predana. I tako se desilo, da se uzelo jedno božanstvo, u kojem su se sva ostala utopila.

Sve stare vjere bile su sasvim nacionalne, one nisu ni nastojale da se prošire, one su bile vezane uza svoj grad, odnosno državu. U to vrijeme nije bilo moguće ni misliti,

da bi bilo koji egipatski bog mogao prijeći granicu egipatske države. Naprotiv sve nove religije svjetske su religije. One su općenitog značenja te nose spas svima ljudima. Samo one naviještaju opću i vječnu istinu. One traže vjerovanje, osvjedočenje i skrajnju predanost svojoj zajednici i svome bogu. I upravo zbog toga sasvim je logično, da će se one međusobno pobijati. Da li se taj bog zove Serapis, Izida ili Mitra, ne znači mnogo, jer svaki od njih postizava u dušama vjernika ono, za čim su oni težili. U helenističko doba, pa sve do kraja II. stoljeća posl. Kr. Serapis i Izida osvajaju svijet upravo zbog toga, što su ljudi u njihovu kultu našli svoje zadovoljenje. Početkom III. stoljeća njihov kult opada, a njihovo mjesto zauzimaju Krist i Mitra. Sada se razvila borba između kršćanstva i mitraizma, koja je svršila konačnom pobjedom kršćanstva.

I tako su Oziris pod imenom Serapisa i Izida izišli iz egipatske nacionalne religije i postali općenita svjetska religija, koje poklonici nisu više bili samo na obalama Nila, nego i po svim obalama Mediterana i Crnog mora, na Rajni i Dunavu, u Galiji i Britaniji, u Ptuju i Celju (Poetovio i Celeiea), pa čak i na obalama današnje Rusije.

Kult Ozirisa i Izide proširio se po svijetu tek nakon toga, što je punih 4000 godina živio u Egiptu.

POČECI OZIRISOVA KULTA

Počev od sredine V. dinastije, dakle od oko 2600. pr. Kr., javlja se Oziris kao opći bog, kao član velike heliopolitanske eneade, t. j. božanskog sistema, koji su sastavili heliopolitanski svećenici, a prihvatili egipatski vladari. Otada dalje prodire kult Ozirisa sve dublje u Egipat, da konačno

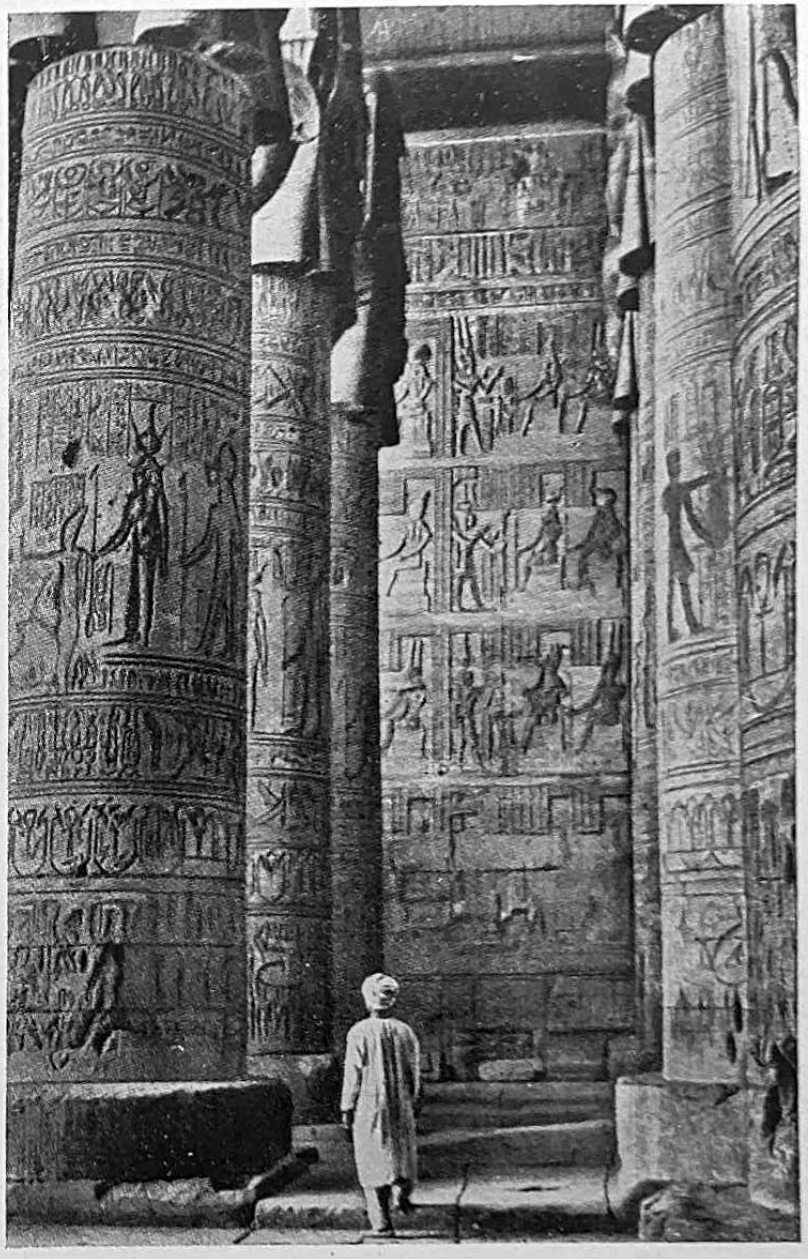

Dendera, Hatorin hram

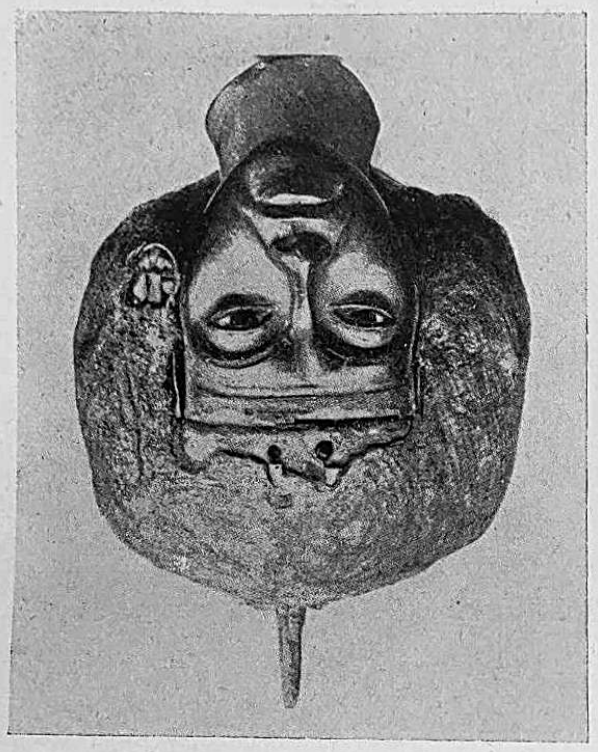

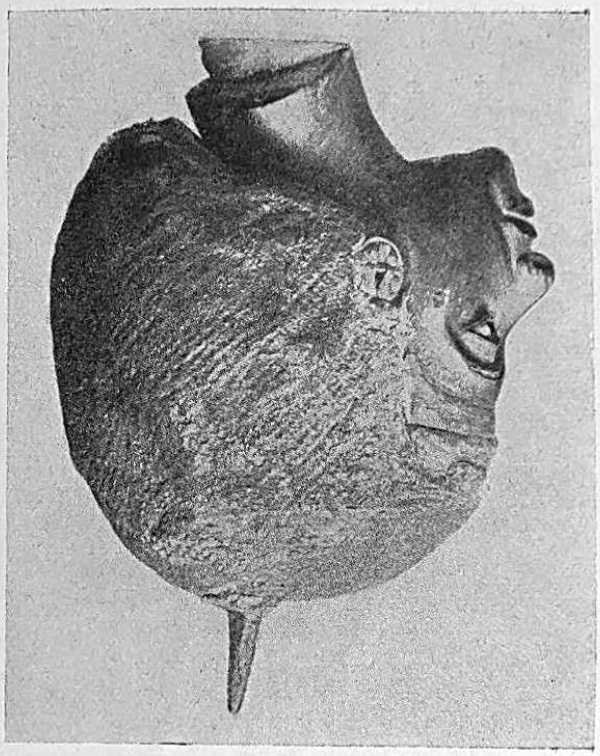

Kraljica Teje

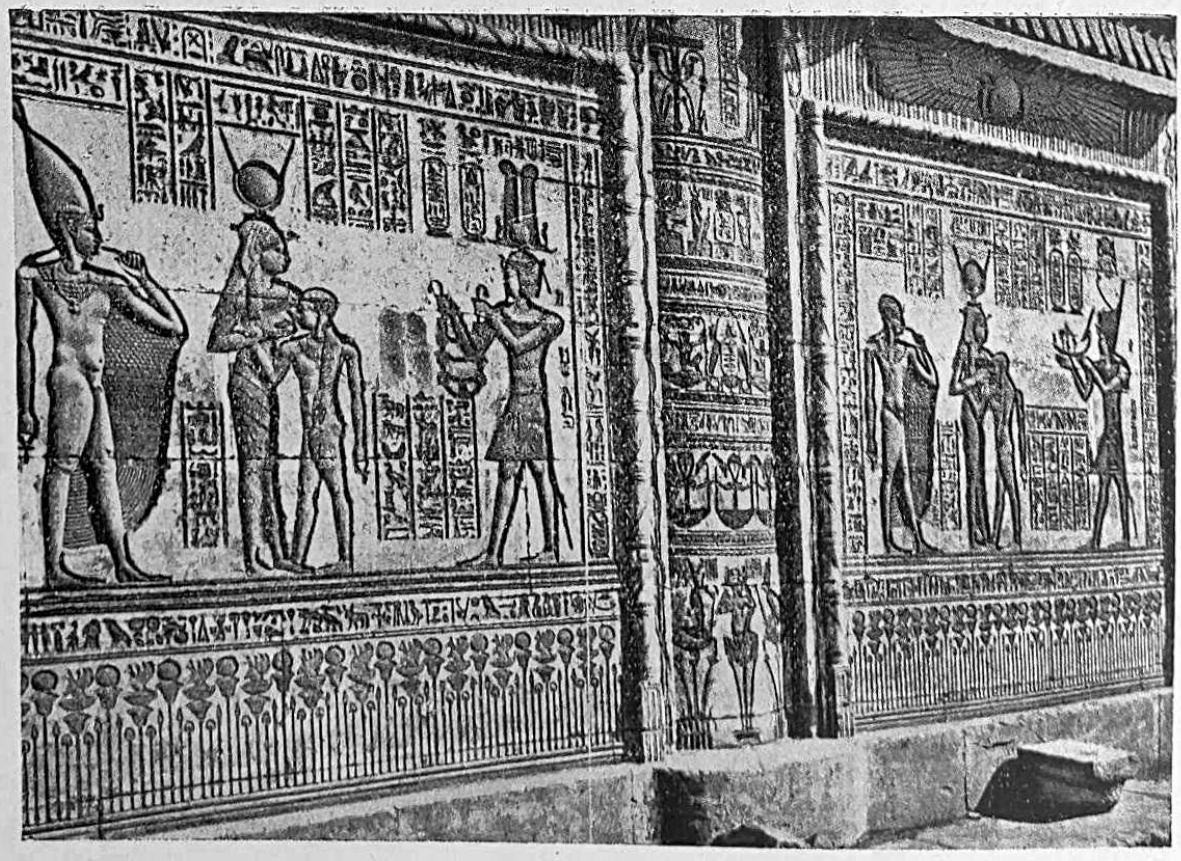

Dendera, Pregrada u Har-Sem-Tevu hramu

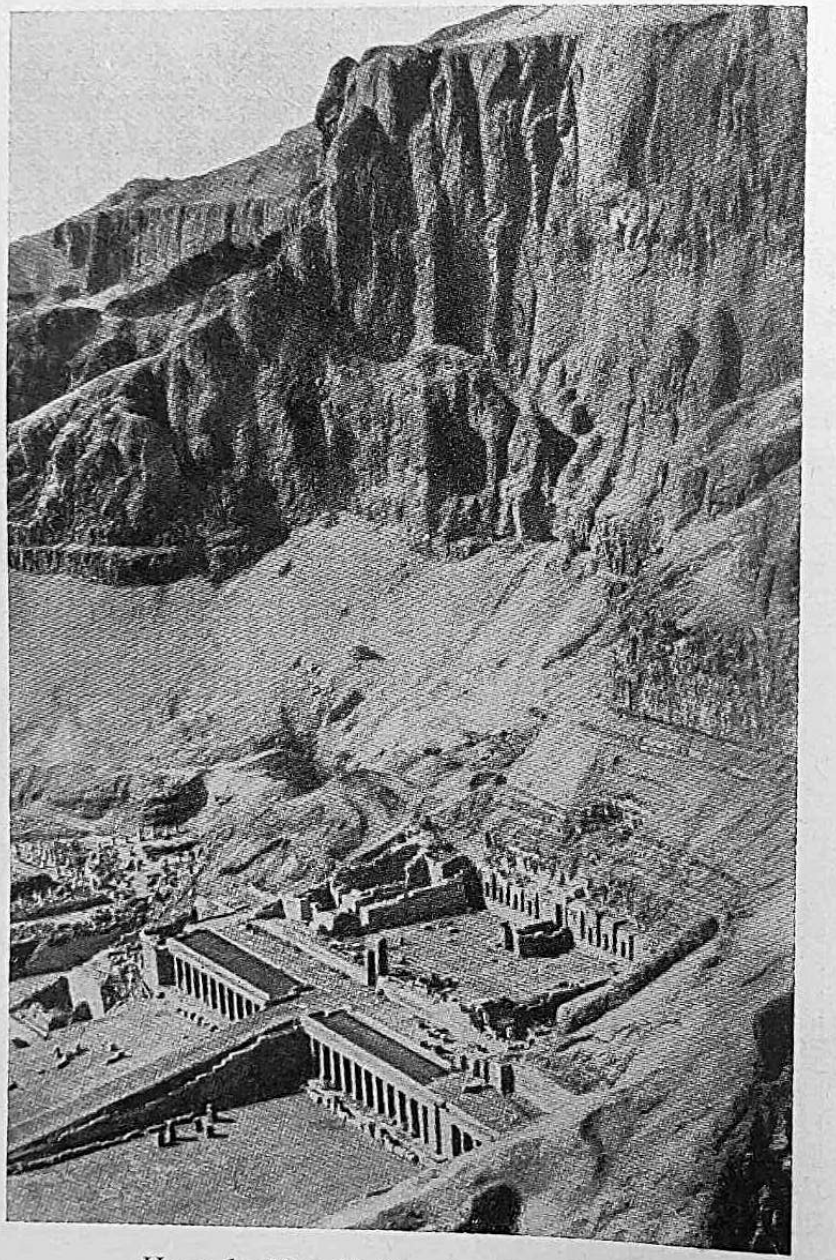

Hram kraljice Hatšepsut u Der-el-Bahri

postane najpopularnije božanstvo svih egipatskih gradova, kakvim će se održati sve do svršetka egipatske vjere i civilizacije.

Ali tko je taj Oziris, koji zauzima tako važno mjesto u mišljenju Egipćana? Davno prije V. dinastije, još prije I. dinastije, dakle prije godine 3300. pr. Kr., poštivao se Oziris u gradu Busirisu ili Zeduu u Delti. Tu je on bio poštivan kao inkarnacija univerzalne snage za oplođivanje. I Egipat, ta divna oaza, koju Nil stvara uza svoje obale, dok je s jedne i s druge strane zatvara pustinja, sve lijepo, što Egipat ima: zelena polja, zlatno klasje, grožđe, cvijeće i plodovi, sve je to djelo Ozirisa, sve to je čak sam Oziris. I na kraju i sam Nil, koji sve to prouzrokuje, i on je Oziris.

Iz ove primitivne spoznaje prirodnih sila, koje su se pridale jednom božanstvu, stvorila se drama, u kojoj se na ljudski način prikazivala borba vegetacionog života s propadanjem i uništavanjem, što se svake godine zbiva pred čovječjim očima. Nil raste, poplavljuje, onda opada i kao da nestaje: žito probija iz zemlje, zeleni se, daje zlatno klasje, a onda ponovno propada; loza se ozeleni i daje grožđe, da joj onda lišće opadne i grožđe osuši ili izgnjije; stabla se ozelene, oplode, da im onda opadne lišće i opadnu plodovi. Ali se onda događa čudo: sjeme, koje je palo u zemlju, klija i izbija na svijetlo, vinogradi i stabla se ponovno lišćem ozelene. Nil se diže i poplavljuje, cvijeće opet oživljava, žito opet stvara klasje, a stabla plodove. Iz toga prirodnog umiranja i oživljavanja stvorili su Sumerani mit o Dumuciju, Sirci o Adonisu, Grci o Dioniziju, Egipćani o Ozirisu.

Legendu Ozirisa i Izide, koju nam je sačuvao oko god. 100. posl. Kr. Plutarh u svom djelu »O Izidi i Ozirisu«, potvrđuju gotovo u svim detaljima tekstovi piramida (oko 2600. pr. Kr.), iz čega se vidi, da je ona u to davno vrijeme bila potpuno izrađena.

LEGENDA O OZIRISU I IZIDI

Prema toj legendi Oziris je bio kralj, koji je naslijedio svog oca Geba (zemlja) kao vladar zemaljskoga svijeta. On je ljude naučio obrađivanju zemlje, upoznao ih s lozom, raži, pšenicom, čim će se hraniti; dao im je zakone i uputio ih, da poštuju bogove. On je osvojio gornji Egipat, gdje je našao rudnike zlata i bakra, i onda Egipćane uputio, kako treba kovati kovine. Izida je suradnica Ozirisova nadarena magijom. Ona pronalazi način za obrađivanje tla, stvara zakone, ona vlada zemljom, kad njezin muž Oziris ide da osvaja.

U 28. godini svoga vladanja postade Oziris žrtvom svoga brata Seta. Taj potajno izmjeri tijelo Ozirisovo i prema njemu napravi krasan sanduk. Onda ga dade donijeti u dvoranu, u kojoj je bila gozba. Set obeća, da će taj sanduk darovati onome, komu bude potpuno odgovarao. Kad su mnogi pokušali, i nije im odgovarao, uđe Oziris. Nato Set i 72 druga urotnika pokriju sanduk poklopcem i prikuju ga čavlima. Zatim metnu na nj olova i bace ga u rijeku, koja ga preko Tanaiskog ušća odnese u more.

Izida je to dočula i pošla tražiti lijes Ozirisov. Na putu dozna, da ga je more bacilo na obalu Bibla, na jedan grm vrijeska, koji brzo naraste do velikog i lijepog stabla i pokrije lijes. Izida pođe u Biblos i dođe na kraljev dvor. Tu je dobila lijes, s kojim se vratila u Egipat i sakrila ga. Set se

namjeri na lijes i otvori ga. Prepoznavši lešinu svoga brata rasiječe je u 14 komada i razbaca ih. Rastužena Izida poče sada tražiti te komade u lađi od papirusa po barama, pa je tako našla sve dijelove tijela osim jednog jedinog, i to spolnog organa. To je zbog toga, što ga je, čim je pao u rijeku, pojela riba oksirinks. Nato je Izida napravila jedan fallus sličan Ozirisovu i posvetila ga. Izida je svuda, gdje je našla koji dio Ozirisova tijela, podigla njemu grob.

Izida i njezini saveznici: Tot, Anubis i Neftis skupiše razbacane udove i složiše tijelo Ozirisovo, koje onda Izida s pomoću lijeka, što ga je kao magijka izmislila, oživi na život vječni. Taj život je sasvim drugačiji od onog prije smrti. To je život kralja, koji nije među ovim svijetom, heroja, koji je postao bog. On ostaje zaštitnik Egipta, ali vlastima njegov nasljednik.

Oziris dakle ponovno oživljuje, kao što u proljeće proklija pšenica, koja se zasije u jeseni, kao Nil, koji svake godine ponovno naraste i poplavi. Ali upravo onako, kao što je nova stabljika samo plod onog sjemena, a nova poplava Nila donosi novu vodu, tako i mjesto Ozirisa, koji je oživio za drugi svijet, za ovaj oživljuje njegov sin. Ozirisu se rađa posmrtni sin. Izida oživljuje Ozirisov leš svojom magijom, i umrli bog nju oplođuje. I zato se njezin sin i Ozirisov sin, koji se tako rađa, zove »Horus, sin Izide«. Horus se rađa u Šemnisu u Delti i sprema se da osveti svoga oca. Kad odraste, navali na Seta i potuče ga. Set iznosi raspru pred sud bogova i pobija legitimitet Horusa. On ne uspijeva, i bogovi priznaju Horusa za sina Ozirisova, koji, pošto ponovno svlada Seta, naslijedi svoga oca.

Jasno je, da Oziris u ovoj legendi predstavlja rađanje u prirodi i Nil, Set, predstavlja sile, koje uništavaju. On je

neprijatelj vegetacije i vode, koja oplođuje. On je suha pustinja, oluja i vjetar. I kao što Izida predstavlja sve ono, što stvara i što koristi, Set predstavlja onu snagu, koja razara i uništava.

I nije bila dovoljna brutalna snaga, kojom je Horus sa svojim saveznicima pobijedio Seta, bilo je potrebno, da u Ozirisu pobijedi i pravda. Bogovi sude u korist Ozirisa i Horusa i primaju Ozirisa u nebo.

Tako svršava legenda i drama Ozirisova. Ozirisa je naslijedio Horus, a njega kraljevi, koji su bili ljudi.

Koja je povijesna vrijednost ove legende, ne ćemo ovdje dulje razglabati. Dovoljno je kazati, da ona u sebi ne znači drugo nego združenje Egipta preko Nila, preko zajedničkih interesa i zakona u veliku i moćnu jedinicu. Nas ovdje više zanima djelovanje Ozirisa kao božanstva na Egipat.

Sama priča o Ozirisu krije u sebi svakogodišnje rađanje prirode, ali ima u sebi i jednu drugu crtu, koja je vrlo važna za ljude. To je smrt i posmrtni život Ozirisov.

Slijedeći logično legendu Ozirisa i Horusa kralj, zapravo njihov nasljednik u zemaljskom vladanju i po egipatskom vjerovanju njihova živa slika na zemlji, mora i nakon smrti imati istu sudbinu kao i oni.

Kad se kralj kruni, daju mu u ruke bič i šibu, što predstavlja Ozirisovo kraljevstvo. Kad kralj slavi jubilej, t. j. svečanost Zed, onda se uz mnoge ceremonije obnavljaju obredi, koje su Izida, Anubis, Tot i Horus izvršili nad mrtvim Ozirisom i dali mu vječnost. Kralj sada obnavlja smrt i uskrsnuće Ozirisovo. Ta svečanost Zed daje kralju po egipatskom vjerovanju novu snagu. Ona daje kralju mladost. Ako se pak taj isti obred obavlja na mrtvom tijelu

kraljevu, onda će ga on oživjeti, i to za vječnost, kao što je oživio i Oziris. I tada će na drugom svijetu faraon (kralj) biti u istom stanju kao i Oziris, t. j. zaštitnik kralja, koji vlada.

Da kralj postane besmrtan, kad umre, potrebno je, da se on učini sličan Ozirisu, koji je bio ubijen i onda oživio. I kao što je Ozirisovo tijelo bilo raskomadano, tako bi u najstarije doba raskomadali leš, kraljev. Na ovaj način on postaje Oziris, koga je Set raskomadao. U tekstovima na piramidama kralj se zove Oziris. I sada kraljevska porodica igra cijelu dramu, »misterij« Ozirisov. Kraljice bi uzele ulogu Izide i Neftis, najstariji njihov sin, ulogu Horusa, a ostala braća ili rođaci Anubisa i Tota. Cijeli ovaj ritual sačuvao nam se u svima svojim najsitnijim detaljima, koji su vrlo komplicirani. I upravo zbog te kompliciranosti uzeli su ga u ruke svećenici.

Taj posmrtni obred ima ove epizode:

1. Traženje mrtvaca, njegov nalaz i prepoznavanje.

2. Skupljanje raskomadanih udova i slaganje njihovo u mumiju, a i u kip, koji je živa slika prijašnjega tijela.

3. Povratak fizičkoga života mumiji i kipu s pomoću obreda i magije. S pomoću istih instrumenata, koji su služili za oživljavanje Ozirisa, sada se kralju »otvaraju usta i oči«. Tada se imitiraju kretanja, i daje se mumiji sve ono, što živ čovjek ima.

Tek sada će oživljeni, »ozirisirani« kralj živjeti na drugom svijetu uz Ozirisa i svoje pređe.

Ti Ozirisovi misteriji, izvršeni na kraljevskoj mumiji, nisu bili poznati ni pristupačni širem krugu. U početku samo je kralj imao pravo na vječnost.

Kasnije je kralj morao popustiti, ali i tada je samo mali krug izabranih oko njega smio da upozna i da se posluži istim misterijima, to jest, da se ozirisira. A kasnije, tek za velike socijalne revolucije (između g. 2300. i 2000. pr. Kr.), proširile su se ove magične i religiozne tajne. Tada je i pučanin smio i mogao biti njihovim dionikom i znati sve ono, što je egipatska vjera naučavala, t. j. tada, kad je u Egiptu izvršena socijalna jednakost na zemlji, svima su se Egipćanima otvorila i vrata nebeska. Odsada dalje nije besmrtnost privilegij samo faraona i nekih izabranih, nego svaki čovjek može doći pred sud Raa i postati božanstvo.

Oziris sada prima veće značenje nego ikada prije. Cijeli Egipat sada učestvuje u velikim svečanostima boga, koji u isto vrijeme predstavlja sve ono dobro, što Egipat prima, i koji mu poslije smrti osigurava besmrtnost. Simbolično Ozirisovo stradanje vrši se sada javno. Oziris je bog Nila, nilska zemlja je njegovo tijelo, a nilska voda njegova krv. Oziris umire u Nilu, da se onda ponovno digne u novi život u novom bilju. I kao što Izida u »svetom braku« izvršava svoju oplodnju preko Ozirisa, koji uskrsava, i iz toga se rađa Horus kao sin i osvetnik, tako rijeka poplavljuje i oplođuje majku zemlju. Slične priče postoje i kod drugih starih naroda: bog poplave, bio to Nil ili Eufrat, mora poginuti, da može žito proklijati.

Sve mnogobrojne pojave Ozirisa slavila su brojna njegova svetišta po cijelom Egiptu. U tim svečanostima, koje su dijelom bile javne, a dijelom tajne — ove zadnje samo za svećenike — učestvovao je sav narod. Priređivale su se noćne procesije pri svijetlu baklji, što je pojačavalo tajanstvenost. Ali bilo je procesija i po danu. Glavne su svečanosti bile u proljeću i jeseni, kad se prikazivalo stradanje, smrt i uskrsnuće Ozirisa.

ŠIRENJE KULTA IZIDINA I OZIRISOVA

Rekli smo, da su Ozirisovi misteriji bili dijelom javni, a dijelom poznati i pristupačni samo svećenicima. Jedan od onih, koji je uspio, da ga prime među svećenike, bio je i otac povijesti Herodot, kad je oko g. 450. pr. Kr. pohodio Egipat. Ali upravo zbog toga, što je bio posvećen, bio je obvezan na čuvanje tajne. Herodot je doista čuva upravo onako, kao kasniji pisac Plutarh, koji je bio posvećen u misterije Izidine.

Kad je Aleksandar Veliki osvojio Egipat, i iza njega zavladali Egiptom Ptolomejevići, koji unesoše u Aleksandriju i grčku vjeru i grčki duh, kad je nova helenistička kultura, nastala iz grčke i orijentalne, u Aleksandriji procvala, preobraziše Ptolomejevići Ozirisa u Serapisa.

Već davno prije toga štovanje Izide prešlo je granice Egipta. U VII. stoljeću pr. Kr. štuje se Izida u Siriji, gdje se stapa s Demetrom i Astartom. U VII. i VI. stoljeću pravili su u Tiru i Sidonu kipove Izidine i slali ih u Etruriju i Lacij. U V. stoljeću štuje se Izida na Siciliji. Kult Izide prodro je do Atene možda već u V. stoljeću. U IV. stoljeću ima u Ateni privatnih svetišta njoj posvećenih. Oko g. 350. pr. Kr. dopustila je atenska narodna skupština egipatskim trgovcima da sagrade u Pireju svetište Izidi. Stari su grčki zakoni kažnjavali smrću onoga, koji bi pokušao u grad unijeti tuđe božanstvo. Ali otkad je Aleksandar Veliki osvojio Egipat, i otkad su Makedonci postali egipatski kraljevi, odonda egipatski bogovi nisu više bili Grcima strani. Oziris, koga su helenizirali u Serapisa, i Izida, koju su Ptolomejevići izjednačili s grčkom božicom Io, mogli su sada slobodno ulaziti u grčki svijet.

Po svojoj prilici već za Ptolomeja Sotera (g. 323—285 pr. Kr.) sagrađen je jedan Serapeum na podnožju Akropole. Iza toga se kult Izide i Ozirisa širio neprestano, tako da je u II. stoljeću pr. Kr. bio raširen po cijeloj Grčkoj, a i po Makedoniji i Trakiji.

U Italiju došao je kult Izide preko grčkih kolonija. Na Siciliji je taj kult postojao svakako za Agatokla ili Hijerona II. U Rim dolazi kult tek za Sule. Odsada su mu prilazili mnogi Rimljani, i on se slobodno širio u glavnom gradu imperija. God. 43. pr. Kr. zaključio je rimski senat, da se u Rimu sagradi hram Izide. Građanski rat između Antonija i Augusta i mržnja Rimljana na Kleopatru i Egipat ohladnili su simpatije za egipatsko božanstvo. Međutim se zaboravlja Kleopatra, i Izida je ponovno osvajala duše Rimljana, a njezin kult i kult Serapisa pronosile su rimske legije, trgovci i kolonisti po svim provincijama golemog imperija.

ŽENE I KULT IZIDIN

U Rimu su osobito žene prilazile Izidinu kultu. Izida je blaga i mila ženica, koja traži truplo svoga Ozirisa pa onda njegova rasparčana uda, i kad ih nađe i sakupi, grli svoga dragana i oživljuje ga na vječni život. Ona je božica, koja nema samo božansku snagu i ljepotu, nego pozna i sve tajne magije. Ona je božica-majka. Sve je to bilo toliko blizu ljudima, a osobito ženama. Obredi, u kojima učestvuju svi posvećeni u tajne njezina kulta, približavaju čovjeka božanstvu, oni mu daju utjehu, nadu i vjeru u oprost grijeha i spas poslije smrti. I kao što su uvijek žene najodanije

vjernice, bilo je to i u ovome kultu. One su više puta slijepo slušale svoje svećenike i izvršivale sve, što bi im oni propisali kao korisno za spas i oprost grijeha. Nije bila nikakva rijetkost, da su Rimljanke pošle na dug i naporan put u Egipat, da odanle donesu nilsku vodu za svoje svetište u Rimu. Odanost žena Izidi ne samo u Rimu, nego i u cijelom Rimskom imperiju bila je silna. Nema božanstva, koje bi davalo toliko pomoći za spas i zaštitu svojih vjernika kao Izida. To silno povjerenje žena znao je katkada koji svećenik zloupotrijebiti i tako baciti nelijepu sjenu na inače svijetao kult Izidin.

Bilo je to u Rimu godine 19. posl. Kr. Vitez Decius Mundus uzalud je dugo vremena nastojao da zavede neku gospođu Paulinu. Kad nije nikako mogao, obrati se svećenicima Izidina hrama, u koji je ona zalazila. Potkupljeni sa 5000 denara saopćiše svećenici Paulini, da bog Anubis želi, da se s njom sastane. Sva sretna pošla je Paulina na taj sastanak, na koji je došao Mundus pod maskom boga Anubisa. Ali je za taj Mundov čin doznao i sam car Tiberije, čuvar i pristalica staroga rimskog morala. Tiberije dade Munda prognati iz Rima, svećenike pribiti na križ, hram srušiti, a kip božice baciti u Tiber.

Uza sve to kult se Izidin sve više širio. On se uvelike razmahao za cara Kaligule, koji je upravo ludovao za svim onim, što je bilo egipatsko. Za Kaligule sagrađen je hram Izidi na Marovu polju (Isis Campensis). Drugi Neronov nasljednik Oto bio je vatren poklonik Izidin, Flavijevci su također bili tom kultu nakloni. God. 217. dopustio je car Karakala, da se Izidin hram digne usred Rima, i po svoj prilici on je sam dao sagraditi Iseum i Serapeum na brdu Celiju.

U II. i III. st. posl. Kr. bilo je u Italiji gotovo u svakome mjestu kapelica i svetište Izide, koje su podigli privatnici. Ali kad je kršćanstvo postalo državna vjera, a car Teodozije g. 391. zabranio žrtve poganskim bogovima, odzvonilo je i kultu Izide i Ozirisa. U Rimu je još g. 394. poslije Krista konzul Nikomah Flavije službeno slavio svečanost Magnae Matris i Izide. God. 397. napadnut je i porušen Serapeum u Aleksandriji, a za njim i ostali po Egiptu. Jedino se File držale sve do god. 560. Te je godine hram Izidin po nalogu cara Justinijana silom zatvoren.

IZIDA

Ova Izida helenističkog i rimskog svijeta nije bila više ona stara Izida rane egipatske vjere. Grci u Aleksandriji, a i drugdje kombinirali su nauku o Ozirisu i Izidi, kakvu su naučali egipatski svećenici, s naukom svojih filozofa.

U simboličnoj legendi Izida predstavlja egipatsku zemlju, koju svake godine oplođuje Nil-Oziris. U drugoj koncepciji Oziris je sunce, a Izida zemlja, koju njegove zrake griju. Oziris je otac, a Izida majka svih stvorova. Čovjek je sličan Ozirisu, i kao što Oziris umire, ali ostavlja sina, tako je i s čovjekom, koji u svojoj djeci dalje živi. U borbi između predstavnika zla, Seta, Izida pomaže dobru da pobijedi. Izida je izmislila sve umjetnosti, ona je stvorila civilizaciju, ona može kazniti i nagraditi. Na kraju njoj su pripisivali sve atribute grčkih božica. Ona čak vlada nebeskim svodom, zvijezda Sirius njoj je posvećena. Grci izjednačuju Izidu s Demetrom, s Hekatom i dr. Osobito je tada raširen Izidin kult među mornarima. Kao zaštitnica mornara ona se zove Isis Pelagia ili Isis Pharia. Njoj, božici mora, zvijezdi mora,

zavjetuju se mornari u oluji, pa kad se spase, posvećuju joj zavjetne slike. U svim većim lukama Sredozemnog mora bilo je slikara, koji su takve slike Izidine slikali i prodavali ih mornarima.

Izida je sada i božica ljubavi. Ona je ustanovila i ženidbu, ona daje ženama ljupkost i zavodljivost, ona je božanski tip majčine ljubavi. Izida je vladarica svijeta, i onako, kako što Junona dijeli vlast s Jupitrom, dijeli je ona sa Serapisom. Ona je i omiljela božica vojnika, ona daje pobjedu i triumf. Našlo se natpisa, u kojima se kaže, da je Izida liječila bolesne, koji su se njoj utekli za pomoć. Ona je zaštitnica svojih vjernih, ona progoni njihove neprijatelje.

Izida je sad opće božanstvo. Ona je — kako kaže jedan natpis, koji se našao u Kapui — »Jedna i sve.« Ovakvo božanstvo, koje je u sebi skupilo sva svojstva mnogih božanstava, s kultom, koji je toliko djelovao na čovječje osjećaje, sa strogim moralnim propisima, koje je ono nalagalo svojim poklonicima, lako je osvajalo pristalice i vjernike u svijetu, koji je bio željan toplijeg i bližeg doticaja s božanskim. Osim toga egipatska je vjera sama po sebi bila daleko nad vjerom Grka i Rimljana. Duboki moralni zakon egipatske vjere nije bio poznat ni jednima ni drugima. Dovoljno je pročitati t. zv. mrtvačku knjigu, da se vidi, šta se sve tražilo od Egipćanina, da bude poslije smrti proglašen pravednim. Svaki se Egipćanin mogao spasiti, ako je živio po toj nauci, koju su bogovi otkrili ljudima. Ali se pri tome trebalo držati i strogih obreda. Rijetki Grci, koji su to od Egipćana naučili, prenijeli su to u svoja tajna društva u Grčku i stvorili tamo eleuzinske i slične misterije. Sada se u helenističko i rimsko doba osnivaju društva, koja poštuju Izidu u svima mogućim oblicima, primaju obrede i tajnu inicijaciju (posve-

ćenje) od egipatskih svećenika i ljubomorno čuvaju tajne, koje su samo njima, posvećenima, otkrivene.

Upravo ova tajnovitost, kojom su se obavili poklonici Izidini, privlačila je mnoge. I baš je ta tajna, koju su oni strogo čuvali, gotovo onemogućila sve do danas, da točno upoznamo cijelo njihovo vjerovanje i sve njihove obrede. Dva pisca, koja su o njima pisala, Plutarh i Apulej — i to Plutarh u svojoj raspravi »O Izidi i Ozirisu«, a Apulej u XI. knjizi svojih »Metamorfoza« — nisu nam otkrila sve tajne upravo zbog toga, što su i jedan i drugi bili članovi Izidinih misterija. Ali nešto iz njihovih spisa, nešto iz drugih, nešto opet iz slika, koje su nam se čuvale na ostacima Izidina hrama u Pompejima, Herkulanu, Stabijima, a i u nekim drugim mjestima, možemo danas stvoriti sebi približnu sliku tih misterija.

IZIDINI MISTERIJI

Izidini misteriji obavljali su se u njezinim hramovima. Ti su hramovi bili ne samo mjesta za božji kip, nego je u njima i oko njih bilo osim glavne dvorane hrama i posebnih dvorana, u kojima se razmišljalo o misterijima i poučavao vjerski nauk. Oni su bili neka vrsta samostana. Među ostalim prostorijama nalazila se i jedna, u kojoj bi spavao kandidat, koji se imao primiti, da u snu vidi Izidu. Jedna prostorija bila je određena za sastanke, blagovaonicu i konferencije, druga za ritualno pranje prije svetih čina.

Svakog dana rano ujutro, oko podne i uveče, obavljala se služba božja u Izidinu hramu, pri kojoj su uz svećenike uvijek učestvovali i vjernici.

Svećenstvo s velikim svećenikom na čelu dočekivalo je vjernike. Svećenik je imao obrijano ne samo lice, nego i glavu ili bar tonzuru, a bio je odjeven u dugu bijelu haljinu. Veliki svećenik morao je biti umjeren u jelu i piću, da ga u njegovu uzvišenom zvanju, u kojem je morao da »nauči, da razumije i da naučava božanske stvari«, ne smeta ništa materijalno. Uz njega su viši i niži svećenici. Potonji su odjeveni u duga odijela svijetle boje od prsiju do gležanja, dok je gornji dio tijela bio gol. Svećenice su odjevene u duge prozirne haljine s borama, kosa im je spletena oko čela kao dijadem, osim toga nose šal s resama zauzlan na prsima. I jedni i drugi imaju u rukama lepezu i malu vazu, načinjenu u obliku sise, jer blagoslovljena voda, koja je u njima, čisti i posvećuje kao mlijeko božice Izide. Neke od njih imaju u ruci sistrum, t. j. neku vrstu timpana, kojega glas tjera Seta, ubojicu Ozirisova, a istovremeno njegov zvuk budi ljude, da ne otrome. Cio hram i sve prostorije oko njega bili su puni slika i relijefa iz egipatske mitologije. Izida je naslikana u različnim funkcijama: kao božica i žena u prozirnoj haljini, ispod koje se vide krasne forme, kao božica i majka s malim Horusom na koljenima, kao kasnije Madona. Uz ostale bogove, koji učestvuju u Ozirisovu misteriju, tu je i sam Set, a i grčki bogovi.

Jutarnja služba počinjala je tako, da bi veliki svećenik, obučen u dugu bijelu haljinu, pristupio k svetištu i odgrnuo zavjesu, koja je pokrivala božicu. Tada bi pred njom svećenici polijevali blagoslovljenu vodu »nilsku« i škropili njom prisutne, a zatim zapalili svetu vatru. Onda bi veliki svećenik, stojeći na pragu svetišta, probudio božicu govoreći egipatskim jezikom samo njemu poznate formule i pozvao je samo njemu poznatim imenom. Iza toga su se prikazivali

darovi. Posebni svećenici i svećenice oblačili su svakog dana božičin kip u različna, više puta skupocjena odijela, već prema danima i svečanostima. Druga služba božja, i to poslije podne (oko 2 sata), počinjala se pjevanjem svećenika. Mnogo puta se vrijeme provodilo u razmišljanju o misterijama. Naveče je bila treća služba, skidale se haljine s kipa i povlačio zastor.

U svečane dane obavljale su se velike procesije, a svećenici su na se navlačili maske bogova i svetih životinja. Tada su se obavljali žalobni misteriji, događaji iz patnja Ozirisovih. Najvažnije od svih svečanosti slavile su se u proljeće i u jesen. Umiranje vegetacije u jesen i njezin preporod u proljeće jednaki su smrti i uskrsnuću Ozirisa.

Te su se svečanosti, koje su u bitnosti bile iste, prilagođivale u kraju, u kom su se slavile. Apulej nam je opisao jednu takvu proljetnu svečanost u Kenheri na obali blizu Korinta. Ta se svečanost zvala »svečanost Izidine lađe«.

Jesenska svečanot bila je još veličajnija, jer se slavila u doba Ozirisove smrti, 13. studenoga. Tada su svećenici, maskirani u bogove, igrali na pozornici Ozirisov misterij. S njima su i svi prisutni oplakivali smrt Ozirisovu glasno plačući i vičući. Kad bi se igralo našašće Ozirisovo u noći 15. studenoga, svi prisutni bi klicali od veselja: »Oziris je nađen, Oziris je nađen!« A kad bi se slavilo Ozirisovo uskrsnuće, t. zv. Izijaci izlazili bi na ulice i slavili to uskrsnuće povicima i veselim raspoloženjem. Kazališne predstave, gozbe i slično jačale su to raspoloženje. Sve te svečanosti bile su javne. Ali oni, koji su bili posvećeni, gledali su u svemu tome dublje značenje, oni su znali, da je njihova dužnost da kreposno žive, ako hoće da kao pravednici umru.

PRIMANJE I UVOĐENJE U IZIDINE MISTERIJE

Ovakvi pravi članovi Izidinih misterija sačinjavali su posebna društva, t. zv. kolegije Izide. Glava ovakvih kolegija zvao se o t a c, odnosno, ako je bila žena, m a j k a. Izijak zvao se »božji vojnik« upravo onako, kao što su se kršćani zvali »vojnici Kristovi«.

Kandidat ili (kandidatkinja), koji je trebao da bude primljen, morao se preseliti u jednu od onih soba, koje su bile oko hrama, da svakog dana prisustvuje svim službama božjim, da sluša poučavanja svećenička i da razmišlja o svemu tome. Svećenici su često opominjali kandidata, da se spremi za primanje. Njemu se rastumačilo, da onaj, koji je posvećen, mora kroz cijeli život ostati spolno čist. I tek onda, kad je odlučio, da će doista izvršivati sve te stroge zahtjeve, i kad je sam zamolio, da ga »posvete u tajne svete noći«, započeo je obred inicijacije (posvećenja). »Inicijacija je bila slična dragovoljnoj smrti, iza koje je dolazio preporod«, kaže nam Apulej. I jedne noći javljaše mu svećenik, da se božica udostojala kazati mu, da je čas za to došao. Sada su kandidata, pošto su mu pročitali na egipatskom jeziku neke rečenice, posvećeni odveli u kupalište ili ga uronili u bazen pun vode. Tu se izvršio, kako bismo mi kazali, obred krštenja (baptisma). Iza toga bi kandidata odveli pred kip božice, da pred njega legne. Tu bi mu veliki svećenik tajno šapnuo riječi, koje se inače nijesu smjele izgovoriti, i ujedno mu glasno kazao, da deset dana ne smije jesti ništa, što je bilo živo, niti piti vino.

Tih deset dana provodio je kandidat u asketskom razmišljanju. Poslije toga bi ga jedne večeri veliki svećenik

doveo u hram, gdje su mu vjernici donosili darove. Onda bi veliki svećenik pozvao sve neposvećene, da iziđu iz hrama, obukao bi kandidata u lanenu haljinu, uzeo ga za ruku i poveo na dno svetišta.

I sada Apulej — koji nam sve to pripovijeda — kaže: »Pažljivi čitaoče, ti bez sumnje pitaš: što se onda kazalo i što se onda radilo? Ja bih ti kazao, kad bi bilo slobodno to kazati; ti bi to doznao, kad bi to bilo slobodno čuti. Ali bi uši i jezik tada počinili slično svetogrđe zbog ove drske radoznalosti... Slušaj, ali vjeruj ono, što je istina. Ja sam se bližio granicama smrti, a kad sam stupio na prag Prozerpine, ja sam se povratio prenesen kroz sve elemente. Usred noći ja sam vidio sunce, koje je svijetlilo bijelim svijetlom, vidio sam bogove podzemlja i bogove neba, ja sam im se približio, i ja sam im se sasvim izbliza poklonio. To je, što ti ja mogu kazati, a što si čuo, potrebno je, da ne razumiješ.«

U zoru, pošto bi se kandidat dvanaest puta preobukao u raznovrsna odijela, odveli bi ga na estradu hrama, pred sam kip Izidin. On je bio sada obučen u sjajno odijelo, sa zapaljenom bakljom u ruci, s krunom od palmina lišća na glavi. Hram je bio pun svijeta. Tada bi se rastvorila zavjesa, koja ga je dijelila od ostalog svijeta, i svi bi ugledali novog Izijaka.

Iza toga su tri dana slijedile svečanosti njemu u čast. Pošto je još nekoliko dana ostao u hramu, u svetoj sabranosti, ispjevao bi »Izidine litanije«, nadario velikog svećenika, s njim se izljubio i ostavio hram.

Ovo su bili misteriji Izidini. Iza njih mogao je novi posvećenik biti pripušten misterijima Ozirisa i noćnim svečanostima Serapisa i primiti još dva stupnja inicijacije.

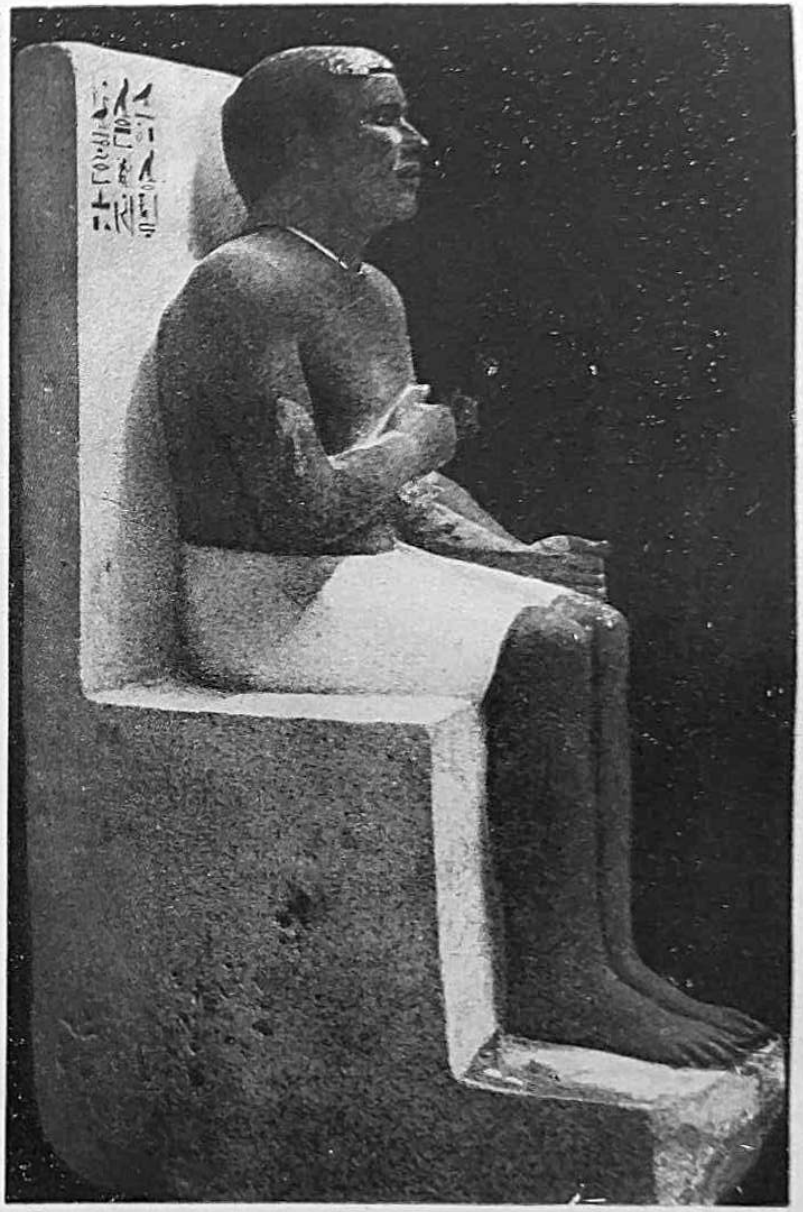

Princ Rahotep. Iz njegova groba kod Meduma (Kairo, Muzej)

Glava jednog kralja
Obsidian. (London, British Museum)

KULT IZIDE I KRŠĆANSTVO

Upada u oči mnogo toga, što je u kultu Izidinu slično s kršćanstvom. To je u prvome redu ljubav prema istini i pravdi, njihova vjera, da se žrtvom jednoga boga spasava čovječanstvo, njihovo krštenje, njihovo asketsko svećenstvo, njihovi sastanci. »Đavo, čija je uloga da izvrće istinu, u misterijima idola oponaša čak i same stvari božanskih sakramenata. I on krsti one, koji u nj vjeruju, i obećava, da će ih ovo kupanje osloboditi«, pisao je veliki tadanji kršćanski pisac Tertulijan (rođ. oko god. 160. posl. Kr.). Izijak slijedi primjer Ozirisov, on hoće da se žrtvuje. Krštenje Izijaka znači duševno čišćenje, objavljene istine rasvjetljuju njegov um. On spoznaje boga i sam postaje bog.

Ali da se spozna božanstvo, treba živjeti čisto i trijezno i umrijeti za zemaljske stvari. Ma koliko Izidina nauka davala podstreka ljudima, da sretno žive, opet ona upućuje na to, kako je prava sreća na drugom svijetu. Život je lijep, ali on je samo priprava za smrt. I zato se Izijak, koji provodi svoj život u trijeznosti, daleko od osjetilnih užitaka, daleko od strasti, ne boji smrti. Sve je to privlačilo ljude kultu Izidinu, i kršćanstvo je u svom osvajanju duša imalo u njemu jakog protivnika.

U CENTRU ARAPSKO-EGIPATSKE KULTURE

Kairo, krajem veljače 1933.

Već sam petnaest dana u Kairu, poslije svoga povratka iz Gornjeg Egipta, i osjećam se domaći. Svakoga dana radim svoj redoviti posao, idem u egipatski muzej, u biblioteku, a u slobodnim časovima obilazim Kairom. Upoznao sam mnogo ljudi iz Evrope, u prvom redu silom prilika i neizbježive diplomate iz balkanskih zemalja, kojima je sav posao da igraju golf ili tenis, idu na five of clock tea ili na prijeme, jer drugog posla ovdje i nemaju. Našao sam mogućnost da u Kairu ostanem duže, nego sam prije bio proračunao. Jedan me je suputnik, Nijemac, uputio, da u Kairu postoji i nekoliko evropskih pensiona, koji su istina skromni, ali uredni i čisti, i odveo me u svoj pension kod katoličkih sestara (boromejka) u ulicu Šari' el Kâsid. Sada mjesto 2 funte dnevno, koliko me je prije zapadao boravak u Shepheard hotelu, plaćam samo nešto više od pola funte. Razumije se, da taj pension nema ni raskošnoga hotelskog hala ni luksusnih dvorana za primanje posjeta, igru, čajeve i sl., ali toga sada meni i ne treba, jer sam i suviše zaokupljen svojim znanstvenim poslom, zbog koga sam i došao amo. Ipak idem od vremena do vremena i u Shepheard i u Semiramis i u Continental Savoy. Tamo sretam ne samo internacionalnu publiku, nego pred ulazom u Shepheard i

jednoga pravog Dalmatinca obučena u raskošnu crnogorsku nošnju. Došao on amo iz naših Krivošija, obukao se kao crnogorski knez i šeta pred hotelom kao neke vrsti vratar. Priča on meni koješta, i istinito i izmišljeno, priča čuda, koja je doživio u Kairu i po Egiptu, i daje mi savjete i upute.

U ovome sam kraju kao u bilo kojem velegradu Evrope. Tu je odmah preko puta prekrasan park Ezbekiva, a oko njega kazalište, opera, banke i t. d. Ulice na zapadu toga parka ne razlikuju se ničim od ulica Pariza ili Berlina: moderne palače, kavane, barovi, kinematografi i t. d., dok na istočnoj strani, odmah iza prvih kuća, ključa puni i pravi muslimanski Orijent.

Posred mora svakojakih kuća razlila se čaršija, tamo na jugu širi se kraljevski dvor, a njemu na jugoistoku diže se kairska »citadela« s kulama, kupolama džamija i vitkim minaretima i engleskom zastavom. Između te mješavine tipično kairskih kuća, i lijepih i trošnih, sa svakojakim fasadama, punim rešetaka, dižu se dragulji arapsko-egipatske umjetnosti: velebne džamije i njihovi minareti.

Otkad je g. 641. posl. Kr. 'Amr ibn el-'As, vojskovođa kalifa Omara, osvojio Babilon — kako su Grci nazivali mjesto, na kome se danas diže stari Kairo — i sjeverno od tvrđave osnovao novi glavni grad Egipta Fustat, postao je taj grad ne samo političko, nego i duhovno središte Egipta. Današnje ime dobio je grad za Fatimovića Mui'zza, čiji je vojskovođa Gôkar g. 969. osvojio Fustat i onda 973. sagradio novi grad El-Kahira (Kairo). Kao prijestolnica sada samostalnog Egipta diže se Kairo sve više i više. A kad je poslije smrti posljednjeg Fatimovića g. 1171. na egipatsko-prijestolje sjeo veliki vojskovođa i mudri vladar glasoviti

Saladin, nastaje za Kairo najsjajnije doba cijele njegove povijesti. Saladin i njegovi nasljednici Ejubovići (1171—1250) dižu sjajne građevine, raskošne palače i veličanstvene džamije. — XIV. stoljeće doba je najjačega cvata toga središta arapsko-egipatske kulture. U tome ga razvoju i cvatu ne smetaju ustanci, pljačke i ubojstva za vladanja obiju dinastija Mameluka (1250—1517), borbe emira za vezirstvo, pa čak ni smaknuća sultana. Ali kad su Turci g. 1517. kod Heliopolisa pobijedili posljednjega mamelučkog sultana Tuman-Baija, i turski sultan Selim I. ušao u Kairo, postade Egipat turska provincija. Sa samostalnošću izgubio je Kairo mnogo. Prolazila su stoljeća; Kairo je bio i dalje živo trgovačko mjesto, ali nekadašnjeg je sjaja nestalo. 22. srpnja 1798. ušao je u Kairo, poslije pobjede kod piramida, Napoleon Bonaparte. I sada se vijala nad Kairom francuska trikolora sve do g. 1801., kad Francuzi moradoše kapitulirati i ostaviti grad. G. 1805. protjeraše Egipćani turskog guvernera i proglasiše za svoga pašu Muhamed Aliju, koga onda i Porta priznade. Egipat je postao i opet samostalan pod vrhovništvom Turske. Za njegovih nasljednika oporavlja se Egipat i Kairo s njime. Od g. 1882. počinje engleski utjecaj u Egiptu, koji raste sve više, dok 18. prosinca 1915. Engleska ne proglasi Egipat kao svoj protektorat ukidajući ujedno svako pravo turskog suvereniteta u Egiptu. Mjesto dosadanjeg potkralja odsada vlada Egiptom »sultan«, mjesto engleskoga generalnog konzula odsada je u Kairu engleski »visoki komesar«. Malo godina zatim i Kairo, centar egipatskih nacionalista, koji traže potpunu nezavisnost Egipta, proslavit će 1. ožujka 1922., kad se engleski parlamenat odrekao protektorata i proglasio Egipat samostalnom državom. 19. travnja iste godine dobio

je Egipat i svoj ustav. Ali uza sve to engleski je utjecaj ostao i dalje, engleska posada u Egiptu — koja štiti engleske interese i, prema ugovoru, brani Egipat od stranih napadaja — ostaje i dalje u Egiptu, a po kairskim se ulicama često lije krv egipatskih nacionalista, koji traže, da Engleska i stvarno sasvim ostavi Egipat. Egipatska nacionalistička borba, kairske demonstracije, izbori, parlamentarne borbe, rušenje tramvajskih kola, borba s policijom, što ste sve vi vidjeli u novinskim slikama, o čemu ste toliko čitali, iskrsava sada preda mnom, kada prolazim starim ulicama ovoga borbenoga grada. U svakom Egipćaninu gledam učesnika u tim demonstracijama, borca za punu slobodu zemlje Nila.

Ali tome nije baš tako. Razmjerno je mali broj onih, koji razumiju sve to. Analfabetizam je u Kairu — kako sam već jednom spomenuo — strahovito velik, ma da škola ima mnogo, i domaćih i onih stranih misija. Domaće su škole u glavnom vjerskoga muslimanskog značaja, i glavna im je svrha, da učenik nauči naizust nešto iz Korana. Vjerski muslimanski pečat daje glavno obilježje cjelokupnom životu starog Kaira. Od 1,064.567 stanovnika, koliko ih ima Kairo po zadnjem popisu (1927.), 851.700 su muslimani. U podne i naveče, kad s tisuća vitkih minareta odjekne zov mujezina, osjećate, kako još uvijek nad tim gradom moćno lebdi Prorokov duh. Duga stoljeća su ga ulila i učvrstila, a moderni život nije ga se skoro ni dotaknuo. Velebne džamije, divote arapsko-egipatske umjetnosti, kao Sultan-Hasanova, Ar-Rifa-Iyyahova, Al Mahmudiyyahova i emira Ahora, koje su sve skoro jedna do druge, na putu na citadelu, sjajne grobnice Mameluka i kalifa, Muhamed Alijina džamija s prekrasnom česmom i okolnim arkadama, basnoslovno lijepa unutrašnjost el Muyyadove džamije, mala čarobna džamija emira Kidšmas el- Ishakistara, u IX. stoljeću sagrađena Ibn-Tulunova džamija i deseci drugih, koje nisam pohodio, pružaju nam toliko sjaja i ljepote arapsko-egipatske umjetnosti, te možemo reći, da je već zbog toga vrijedno doći u Kairo. A kad zađete u »arapski muzej«, u kome se nalaze rukotvorine egipatskih obrtnika i umjetnika od arapskog osvojenja dalje, bili to radovi u kamenu, drvu, željezu, srebru, bronci ili zlatu, bili to emajl, dragulji, fajanse, ćilimi ili rukopisi, zabliješti vas sjaj velikog doba egipatske države u vrijeme njena novog procvata za Fatimovića, Ejubovića, Mameluka, i vi vidite očito, da je u ovo doba stari Egipat ponovno procvao.

Širokom ulicom El-Azhar krećem od zgrade glavne pošte prema istoku, zalazim u bazar knjižara i knjigoveža, gdje se za knjige pogađa kao i za ostalu robu, da onda dođem do »najurednije« džamije el-Azhar, koju je god. 971. posl. Kr. dovršio Gôhar, vojskovođa sultana el-Muiza Fatimovića. Ma da je i ta džamija jedan od dragulja egipatsko-arapske umjetnosti i arhitekture, mene ona zanima više zbog toga, što se već od g. 988. nalazi u njoj sveučilište. Od toga vremena ona je nekoliko puta proširavana i dograđivana. Kairsko sveučilište bilo je, a i danas je, najglasovitija visoka škola cijelog islamskog svijeta. Iz Evrope, Azije i Afrike dolazili su i dolaze mnogobrojni mladi muslimani, da ovdje prošire svoje znanje, naročito u vjerskom i vjersko-pravnom pogledu. Još g. 1912. polazilo je to sveučilište 14.959 studenata. Danas je taj broj znatno spao, ima ih oko pet i po hiljada, a od tih je oko 700 stranaca. Studij traje 17 godina. Temelj cijele obuke je vjerski, ali pored toga predaju se ovdje i drugi predmeti, kao algebra, ari-

tmetika, povijest, geografija, pravo, sintaksa i t. d. Svršeni đaci ovoga sveučilišta postaju nastavnici viših škola, a oni, koji svrše 11 godina studija i načine predispit, učitelji nižih škola i mogu vršiti niže službe u džamijama. Međutim sve spomenute nauke, koje se ovdje poučavaju, u biti su sasvim drugačije prirode, nego je to kod nas, a nijedan predmet se ne poučava sa znanstvenog stajališta. To je samo primijenjena nauka arapskog svijeta. Sada se radi samo na tome, da se ovo sveučilište pretvori u bogoslovni fakultet i priključi novom egipatskom sveučilištu u Kairu, koje je još god. 1908. osnovano, a g. 1925. uređeno po uzoru evropskih sveučilišta.

Još dok sam bio gimnazijalac, duboko su mi se usjekli u dušu stihovi Preradovićeve pjesme Mujezin. Poznate je i vi. Koliko znam, Preradović nije nikada bio u Kairu, ali ga je on opisao, kao da je doista ovdje bio. Još mi i danas odzvanjaju u pameti njegovi stihovi: »Gore mokatanske na istoku gle — Munare i kule nad džamijam sve« . . . Možda i ne bih pošao na te »gore«, da me na to nisu poticali ovi Preradovićevi stihovi. Spustih se niz »citadelu« i mimo grobnica kalifa krenuh na Mokatansko gorje. Nije to nikakovo visoko gorje, jer je svega samo 200 m visoko, ali svejedno je ono dovoljno, da s njega pregledate ne samo cijeli Kairo, nego i daleko široku nilsku dolinu i deltu. Veličanstven je to pogled, naročito u predvečerje. Čekao sam taj čas. Prizor, koji se tada redao pred mojim očima, neopisiv je. Zlatom prelivena je površina Nila, miruju lađe cjelivane rujnim zrakama zalazećeg sunca. Poda mnom širi se Kairo, a tisuće njegovih minareta kupaju se u nježnom ružičastom rumenilu, u kome polumjeseci na njima titraju. Na zapadu,

u daljini dižu se piramide obasjane suncem na zalazu, kao da su od suhoga zlata. Divota!

Sunce je zapalo, spuštam se niz Mokatanske bregove, vraćam se istim putem, kojim sam došao, na Saladinovu trgu ulazim u tramvaj, i evo me u evropskom dijelu grada.

Sutra ostavljam Kairo i krećem preko Sueskog prokopa na sjever.

Izidin kip, naden u Kölnu

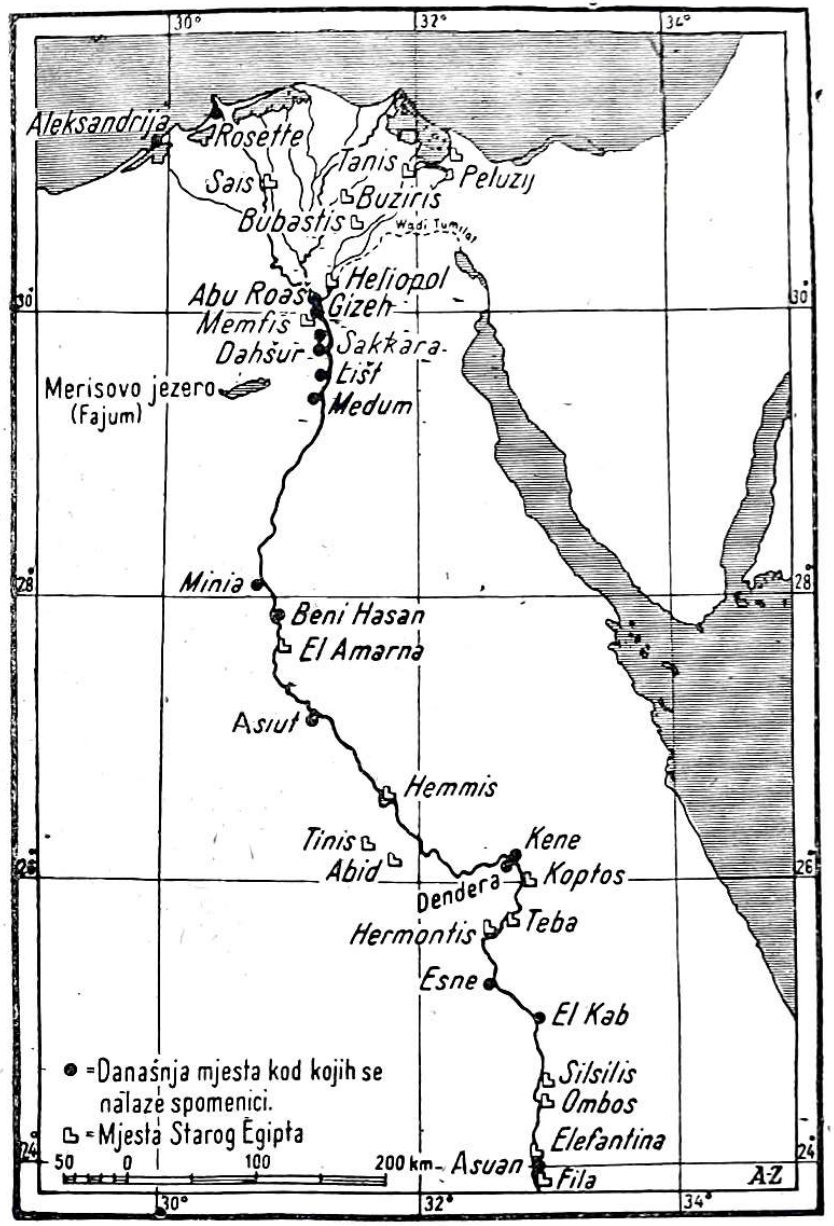
30°
32°
34°
Aleksandrija
Rosette
Tanis
Peluzij
Sais
Buziris
Bubastis
Wadi Tumilat
Heliopol
Abu Roaš
Gizeh
Memfis
Dahšur
Sakkara
Lišt
Merisovo jezero
(Fajum)
Medum
Minia
Beni Hasan
El Amarna
Asiut
Hemmis
Tinis
Abid
Kene
Koptos
Dendera
Hermontis
Teba
Esne
El Kab
Silsilis
Ombos
Elefantina
Asuan
Fila
● = Današnja mjesta kod kojih se nalaze spomenici.
⊔ = Mjesta Starog Egipta
50 0 100 200 km
A-Z